

FUUN

DA

GENDERVITA

Fekete Émi, Kováts Eszter
és Balogh Lídia tanulmányai

• Fórum a transzjogokról •
Dokumentum és kommentár
az Alkotmánybíróság
identitásválságáról

MEN

TUM

AZ EMBERI JOGOK FOLYÓIRATA • 2023/1.

TANULMÁNY

Fekete Émi

Társadalmi döntések és tudományos bizonyítékok közti ellentétek alapjogi vonatkozásai az interszexualitás és a nemi önmeghatározás vonatkozásában

5

Kováts Eszter

A nemi önmeghatározás tudományos és politikai tétjei – interszex, transz és nem bináris identitások a németországi törvénytervezet vitájának tükrében

16

Balogh Lídia

A gender mint jogi fogalom – és egy kérdés: mit adott a nőknek a *gender*?

38

FÓRUM A TRANSZJOGOKRÓL

Gregor Anikó

Az újratanulás mint stratégia: gondolatok a gender fogalmát érő kihívásokra adható válaszokról

59

Barát Erzsébet

Kirekesztés helyett bizalom

65

Betlen Anna

A „transz-ötlet”

74

Szajbély Katalin

Komplementer színek az alapjogi palettán –
A nemi identitás szabadsága és a nemek egyenlősége

86

DOKUMENTUM ÉS KOMMENTÁR

Mihály Eszter – Nagy János

Az Alkotmánybíróság identitásválságban
Széljegyzetek a transzneműek nem- és névváltoztatásának tilalmáról szóló határozathoz

93

DÖNTÉS UTÁN

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítéleteiből

109

JOGVÉDŐK

Kádár András Kristóf – Farkas Erika

Egy tankönyvi példa –

A gyülekezési jog tilalma az Alkotmánybíróság elállított mérlegén

—————121—————

SZEMLE

Orosz-Réti Zsófia

A megbocsátás gyakorlatai a 21. században

—————137—————

TISZTELT OLVASÓINK!

A Fundamentum 1997 óta jelent meg nyomtatott formában. 2016-tól kezdődően már nincs módunk a nyomtatott változat kiadására, azóta csak elektronikusan jelenünk meg. Megtisztelő olvasói figyelmükre a jövőben is számítunk!

Kövessen minket a Facebookon is: Fundamentum

<http://www.facebook.com/fundamentumfoldresz>

TANULMÁNY

„A testi funkciók, illetve a nemi szervek érzékelése és a szexuális magatartás irányító szerve az emberi agy, illetve a központi idegrendszer. Ezért az orvosi nyelv a társadalmi nem fogalma helyett a pszichoszomatikus nem fogalmát használja. A társadalmi nem tárgyalása – legalábbis a nemi átmenetek egészségügyi indikációi kapcsán – azért sem szerencsés, mert olyan implikációkkal bír, mintha az egyénnek tényleges döntési szabadsága lenne a megélt nemét illetően. A »nemi önmeghatározás« azonban nem tudja tartósan meghaladni a testi adottságokat, mivel genetikailag kódolt, illetve zsigeri alapokon nyugszik. Nincs erős tudományos bizonyíték arra vonatkozóan, hogy szociokulturális hatások vagy akár az egyén szabad akarata révén változtatható lenne az, ami – Mészöly Miklós szavaival élve »kezdetől fogva belénk van írva«. A pszichoszomatikus nem fogalma összekapcsolja a nemiség testi és pszichológiai, neurológiai és endokrin élettani jellegzetességeit – az egyedi, jelenleg is kutatott genetikai, idegrendszeri és hormonális térképeket. Ez az élettani-körélettani meghatározottság, bizonyos értelemben, eredendően korlátozza az önmeghatározáshoz való jogot.”

(Fekete Émi)

„Magyarországon a 2010 óta hatalmon lévő kormányzat szexuális és nemi kisebbségeket megbélyegző beszédmódja nyomán kerültek be a nemi önmeghatározással kapcsolatos nyugat-európai és észak-amerikai viták a köztudatba. Emiatt ezen kérdések megítélése a közbeszédben gyakran a kormányzat megítélésével kapcsolatos lakmusztesztté, a kormánypártiság vagy az ellenzékiiség jelölőjévé vált. Az Orbán-párti nyilvánosság genderőrületet kiált, amelyben a közelgő apokalipszistól csak a Fidesz védhet meg, az ellenzéki közvélemény pedig vagy teljességgel a propaganda termékének, esetleg kiragadott

példáknak tartja, vagy pedig ünnepli, az LMBTQ-jogok kíváncsú kiszélesedésének tekinti a nyugati történeteket. Ebben a tanulmányban amellelt érveltem, hogy a pontosabb megértés érdekében ezeket a kérdéseket ki kell emelni a magyar politikai diskurzus polarizált teréből. A kormányzati narratívában kétségkívül ellenségképző funkciót tölt be a „genderezés”, amit a kormány kritikussai joggal kifogásolnak a demokratikus normák és a kisebbségek méltósága mellett kiállás nevében. Azonban a magyar kontextustól függetlenül is vizsgálhatóak – és vizsgálándók – az utóbbi 6-8 év nemzetközi szintű történetei a „gender” fogalmára hivatkozó politikai törekvéseket illetően. A németországi nemi önmeghatározási törvénytervezet, valamint annak aktuális vitája – amely nem illeszkedik a kulturálisan progresszív kontra konzervatív törésvonalra – kapcsán vettem fel néhány szempontot a kérdés tétjeivel kapcsolatban.”

(Kováts Eszter)

„A tanulmány megírására az a sejtés motivált, miszerint a *gender* mint jogi fogalom kétséges használhatóságú, a nők szempontjainak érvényesülését illetően a jog terén pedig kétes eredményekhez vezethet. A sejtés utóbbi része kontraintuitív-nak tűnhet, hiszen korábban a *gender* jellemzően a feminizmus-hoz, vagyis a nők társadalmi érvényesüléséért folytatott küzdelemhez társult (azok tudatában, akik egyáltalán hallottak róla). Az egyes részek egy-egy életszerű kérdés köré szerveződnek: Ki mit ért manapság *gender* alatt? Szükség van-e *gender*-re a nők elleni erőszak leküzdéséhez? Használható-e egy társadalomelméleti fogalom a jogban? Mire számíthat az, aki a *gender* térnyerését kritizálja?”

(Balogh Lília)

TÁRSADALMI DÖNTÉSEK ÉS TUDOMÁNYOS BIZONYÍTÉKOK KÖZTI ELLENTÉTEK ALAPJOGI VONATKOZÁSAI AZ INTERSEXUALITÁS ÉS A NEMI ÖNMEGHATÁROZÁS VONATKOZÁSÁBAN

A születések kis hányadában a gyermek férfi és női jellegeket egyaránt hordoz. Ez az állapot az intersexualitás. Az intersexualitás hátterében olyan ritka, *biológiai nemet* meghatározó genetikai vagy fejlődési variációk állnak, amelyek a férfi és női nemi jellegek keveredését eredményezik a külső és/vagy belső nemi szervekben. Az intersexualitás az esetek egy részében születéskor észlelhető, más esetekben viszont – attól függően, hogy az illető gyermek külső nemi szervei milyen mértékben térnek el a típusos férfi vagy női nemi jellegektől – csak serdülőkorban, vagy még később, meddőségi kivizsgálás során, esetleg véletlen mellékletként kerül felismerésre. Az intersexuális állapotokat az orvostudomány a nemi fejlődés zavaraiaként (*disorders of sexual development*, DSD) csoportosítja. Heterogén populációról van szó, a szakirodalom jelenleg 30–40 különböző intersexuális állapotot különböztet meg, és az egyes állapotok nagyon eltérőek a férfi és női nemi jellegek keveredését illetően.¹

Az elmúlt években világszerte megszorodtak az intersexuális személyek jogait érintő eljárások és intézkedések, melyek főként az egészségügyileg nem indokolt, az önrendelkezést és a testi integritást azonban súlyosan sértő, káros gyakorlatok felszámolására, illetve az anyakönyvezési szabályok felülvizsgálatára irányulnak. Az intersexuális állapotok természetéből, illetve a társadalmi nyomásból adódóan születéskor, kora gyermekkorban, serdülőkorban vagy a felnőttkor bármely szakaszában felmerülhetnek jogi, adminisztratív és egészségügyi ellátással kapcsolatos problémák.

Jelen tanulmányban azokat a természettudományos bizonyítékokat és összefüggéseket ismertetem, melyek megkérdőjelezzik a nemi kategóriák szigorú bináris rendszerét, és új fényben tüntetik fel a *szüle-*

tési nem szerinti önazonosság alkotmányos védelmének követelményeit.

EGYEDFEJLŐDÉS ÉS INTERSEXUALITÁS

Intersexualitásról egészségtudományi kontextusban akkor beszélhetünk, ha a nemi differenciálódás bármely szakaszában olyan kórélettani esemény következik be, amely a típusos egyedfejlődést a genetikai nemmel ellenkező nemi érési folyamatok irányába mozdítja el. Az intersexuális variációk főként magzati korban lezajló események hatására alakulnak ki, ezek megelőzésére jelenlegi ismereteink alapján nincs lehetőség.

A nemi differenciálódást számos ponton érheti olyan belső vagy külső hatás, ami atípusos nemi jellegeket eredményez. Ilyen esemény bekövetkezhet a fogantatáskor (genetikai alapon), a magzati fejlődés különböző szakaszaiban (genetikai és hormonális alapon), illetve serdülőkorban (hormonális hatásra). Szűkebb értelemben véve az intersexualitás – a fent tárgyaltak szerint – a genetikai, a nemi szervi (gonadális) és a fenotípusos (külső megjelenés szerinti) nemi differenciálódás variációit jelenti.

A *genetikai (kromoszomális) nem* a fogantatás pillanatában dől el, ami típusos esetekben egy anyai X kromoszóma és egy apai X vagy Y kromoszóma átörökítését jelenti. Az esetek többségében vagy nőnemű (XX), vagy hím nemű (XY) embrió indul fejlődésnek. Azonban már az ivarsejtek érése során előfordulhat olyan esemény (nondisjunkció), melynek eredményeként az apai és/vagy az anyai oldalról nem egy, hanem két kromoszóma kerül átörökítésre, így az embrió XXY vagy akár XXXY kromoszóma kombinációval is ren-

delkezhets (Klinefelter-szindróma). A Klinefelter-szindrómával születők általában férfiként élnek életüket, ugyanakkor fenotípusos nemüket enyhe vagy közepes mértékű feminizáció jellemezheti (pl. a férfi nemi szervek alulfejlettsége, mellmegnagyobbodás). Ebből kifolyólag kezelésük részét képezheti a tesztoszteronpótló terápia. Prevalenciája élve született fiúgyermekre vetítve 1-2,5:1000, becslések szerint azonban az esetek mindössze 25-50%-át diagnosztizálják.²

A fogantatást követő 7-8 hét során nemtől független fejlődési szakaszok zajlanak le. A nemi differenciálódás, a belső és külső nemi szervek fejlődése ezt követően kezdődik meg a kromoszómákon található gének hatására: férfi vagy női gonádtelepek alakulnak ki, melyek később – többek között – a nemi hormonokat termelő herék vagy petefészkek sejtjeit adják majd.

A nemi differenciálódást az Y kromoszómán lévő SRY gén teszi lehetővé. Ez a gén egy olyan fehérjé kódol, amely a DNS-hez kötve a semleges gonádtelepekben hereszövet képződését indukálja (*testis determining factor*, TDF). Az SRY gén hiányában a semleges gonádtelep a petefészkeknek megfelelő szövetté alakul. A nemi differenciálódás irányát ebben a korai szakaszban egyetlen gén határozza meg. A hormontermelő női vagy férfi gonádtelepek kialakulásával kezdődik meg a belső és külső nemi szervek fejlődése, ami típusos (férfi vagy női) vagy atípusos fenotípust eredményezhet. Előfordulhat például olyan sejtosztódási esemény, melynek hatására az SRY gén átkerül az apai Y kromoszómáról egy X kromoszómára (XX nemi kromoszómapárral élő férfi fenotípust eredményezve), vagy génhiba miatt a nemi differenciálódás akár el is maradhat (XY kromoszómapárral élő női fenotípust eredményezve).

A folyamat lényege, hogy amennyiben az SRY gén jelenléte mellett hereszövet alakul ki, a férfi nemi jellegeket stimuláló androgén hormon, tesztoszteron kezd termelődni, és a nemi érés a férfi fenotípus kialakulásának irányába folytatódik. Az androgénhatás elmaradása esetén viszont az ösztrogén válik dominánssá, ami női fenotípus kialakulásához vezet.

A férfi nemi érésnek ebben a fejlődési szakaszban két fő élettani feltétele van: a tesztoszteronszintézist végző enzimek működése, illetve tesztoszteronra érzékeny receptorok megléte. A folyamat ezen két feltételt tekintve is zavart szenvedhet el, ami az intersexuális állapotok további fajtáihoz vezethet. Ezek egyike például az 5-alfa-reduktáz defektus. Az 5-alfa-reduktáz enzimre a tesztoszteron biológiailag aktív

formájának szintéziséhez van szükség. Amennyiben ez az enzim génmutáció folytán hiányzik vagy nem tud megfelelően működni, az androgénhatás elmarad, és a férfi (XY) genetika ellenére, a külső nemi szervek alapján általában nőként anyakönyvezik, illetve lányként nevelik az érintett gyermeket. Ennek az állapotnak az esetében a nőies külső nemi jellegek a serdülőkorig dominálnak, a serdülőkori hormonhatások viszont jelentős maszkulinizációt eredményezhetnek (tekintve, hogy a belső, hormonálisan aktívvá váló szervek a férfi típusnak felelnek meg). Tesztoszteron-receptorhiányra példa a Morris-szindróma, melynek

esetében az androgén hormontermelés megtörténik ugyan, a hormonhatás azonban elmarad, és férfi (XY) genetika mellett általában kifejezetten nőies fenotípus – és magas testalkat – alakul ki. A Morris-szindróma diagnózisára gyakran csak meddőségi kivizsgálás miatt kerül sor: ilyenkor észle-

lődik, hogy az érintettnek nincs méhe, a hüvely vakon végződik, a hasüregben vagy a lágyékcsontrában pedig heréknek megfelelő képletek találhatók.

Női (XX) genetikai nem esetén gyakoribbak a fenotípusosan „kevert” intersexuális állapotok, melyek esetén a belső női nemi szervek megléte mellett a külső nemi szervek, illetve másodlagos nemi jellegek bizonyos mértékben férfiasak. Ilyen állapot gyakran alakul ki az ún. androgenitális szindróma (*congenitalis adrenal hyperplasia*, CAH) keretében. CAH esetén a magzati mellékvese enzimdefektusa és a következményes mellékvese-túltengés hatására olyan hormonok kerülnek túlsúlyba, melyek androgén hatást is kifejtenek az arra érzékeny szövetekre, így befolyásolva a nemi differenciálódásnak már a korai szakaszát is. A CAH hátterében álló ok nem mindig ismert, de okozhatja anyai hormonzavar, illetve az anya által szedett hormonkészítmény is károsíthatja ilyen módon a magzatot.

Összefoglalva, az intersexuális állapotok eredetük szerint öt fő csoportba sorolhatók:

- kromoszómaeltérések (szám feletti vagy hiányzó nemi kromoszómák) miatt kialakuló intersexuális állapotok;
- génmutációk miatt kialakuló intersexuális állapotok;
- férfi (XY) genetika mellett a férfi nemi hormon gyengébb vagy teljesen elmaradó androgén hatása miatt kialakuló köztes nemi szervek, nőies fenotípus;
- női (XX) genetika mellett a férfi nemi hormon magas szintjének való kitettség miatt kialakuló köztes nemi szervek, női és férfi jegyeket egyaránt hordozó fenotípus;

– jelenlegi ismereteink alapján nem azonosítható okból kialakuló interszexuális állapotok.

AZ INTERSEXUÁLIS ÁLLAPOTOK GYAKORISÁGA

A legtöbb országban jelenleg nincs olyan rendszer vagy regiszter az észlelt esetek rögzítésére, amely alkalmas volna a veleszületett interszexuális állapotok gyakoriságának monitorozására, a jog által meghatározott, kötelezően bináris anyakönyvezési rendszer pedig megakadályozza az adatgyűjtést. Az elmúlt évek orvosi szakirodalmát összegezve a veleszületett interszexuális állapotok gyakorisága azokban az országokban, ahol működik az egészségügyi ellátás során észlelt interszexuális állapotok rögzítésére alkalmas rendszer, 1:1000 és 1:4500 között mozog.³

Példaként említendő egy török tanulmány, melynek során 14 177 születést vizsgálva 18 interszexuális újszülöttet azonosítottak, ami az 1:1000 arányhoz közelítő gyakoriságot jelent.⁴ Az előfordulási gyakoriság számos okból lehet eltérő az országokban: az adott populáció genetikai adottságai, életkörülményei, az észlelt esetek rögzítését szolgáló rendszer hiányosságai vagy az eltérő esetdefiníciók mind szerepelhetnek az okok között. Megjegyzendő, hogy a fenti számok kizárólag a születés körül már észlelhető interszexuális állapotok gyakoriságára vonatkoznak.

AZ INTERSEXUALITÁS RÖVID TÖRTÉNETE

Az interszexualitás nem új jelenség a társadalmak számára. Az interszexuális állapotokról szóló beszámolókkal különösen a természeti népeknél, dél-amerikai és afrikai törzseknél találkozunk, de leírásokat is találunk régi történelmi korokból, például a judaizmushoz kapcsolódóan. A Talmud részét képező Misná például összesen nyolc nemet különböztetett meg, a férfi és nő mellett hat olyan meddő állapotot nevesítve, ami a külső nemi szervek különböző „köztes” állapotait írja le.

Olyan egyéni adottságokról van tehát szó, melyek a természet sokféleségét tükrözik ugyan vissza, de jellemzően társadalmi viszonyok, kulturális keretek közt értelmeződnek (pl. egyes törzseknél isteni tulajdonságként tartották számon az interszexuális nemi jellegeket). Annak ellenére, hogy

A LEGTÖBB ORSZÁGBAN JELENLEG NINCST OLYAN RENDSZER VAGY REGISZTER AZ ÉSZLELT ESETEK RÖGZÍTÉSÉRE, AMELY ALKALMAS VOLNA A VELESZÜLETETT INTERSEXUÁLIS ÁLLAPOTOK GYAKORISÁGÁNAK MONITOROZÁSÁRA, A JOG ÁLTAL MEGHATÁROZOTT, KÖTELEZŐEN BINÁRIS ANYAKÖNYVEZÉSI RENDSZER PEDIG MEGAKADÁLYOZZA AZ ADATGYŰJTÉST

régóta ismerjük ezeket az állapotokat, az erős kulturális nyomás hatására idővel világszerte a bináris rendszerbe történő besorolásra való igyekezet határozta meg az orvosi gyakorlatot, amit csak az elmúlt 10-15 évben kezdtek el világszerte komolyabban megkérdőjelezni, az egészségügyi ellátást emberi jogi szempontból is vizsgálva.⁵

A szigorúan bináris nemi besorolás a keresztény kultúra vitathatatlanul fontos eleme. A tudományos vizsgálati módszerek és az orvosi technológia fejlődésével azonban fordulóponthoz értünk: a merev társadalmi konstrukciókra épült narratívák egyetemes alapjogi követelmények szerinti felülvizsgálatára van szükség.

„NORMALIZÁLÓ” MŰTÉTEK

Mivel a szigorúan bináris nemi besorolásnak erős keresztény-kulturális gyökerei vannak, általános orvosi gyakorlattá váltak a kora gyermekkorban elvégzett, ún. „normalizáló” műtétek: bonyolult, magas kockázatú sebészi beavatkozások, amelyek a nemi szervek születéskor fizikális vizsgálatával (illetve szabad szemmel) észlelhető atípusosságát voltak hivatottak „korrigálni”, annak érdekében, hogy a gyermek külső nemi jellegei megfeleljenek vagy a férfi, vagy a női kategóriának. Az érintett gyermekek nemi szerveinek sebészi „korrekcióját” a fejlett országokban általában az interszexuális állapotot észlelő kezelőorvos javallatára végezték (illetve végzik) el.

A „normalizáló” műtétek az 1950-1960-as évek környékén, az általános sebészi megoldások rohamos fejlődésének idején terjedtek el. A beavatkozást kezdetben azzal a (tévesnek bizonyuló) bioetikai elmélettel támasztották alá, miszerint a nemi identitást főként tanult mintázatok és környezeti hatások alakítják ki; így az, hogy milyen nemet választanak egy gyermeknek, *lényegtelen*, az a fontos, hogy egyértelműen besorolható legyen a férfi vagy női kategóriába.⁶ Ezt az elméletet, amely mindössze néhány szakértő véleményén alapult, az idővel felhalmozódó,

erősebb orvosi bizonyítékok – longitudinális megfigyelések, illetve egyéb (például genetikai) vizsgálatok – megdöntötték. A „normalizáló” műtéteket ennek ellenére világszerte egységes orvosszakmai konszenzus övezte, miközben a beavatkozásokat kezelési protokoll, szakmai ellenőrzés és az érintettek egészségi állapotának utánkövetése nélkül folytatták, illetve valószínűsíthetően folytatják még ma is.

Bár 2006-ban az amerikai Lawson Wilkins Gyermekekendokrinológiai Társaság és az Európai Gyermekekendokrinológiai Társaság közösen kiadott szakmai ajánlása (Chicago Consensus) szakmai oldalról formálisan tisztázta az orvosi intervenció kérdését (a beavatkozások kizárólag a testi funkciók megőrzése vagy javítása érdekében tekinthetők indokoltnak), ám az ajánlásnak nincs kötelező ereje, illetve, nincs súlya a sebészeti gyakorlattal szemben. Szakmai és közigazgatási ellenőrzés hiányában a legtöbb országban továbbra is végeznek – a kezelőorvos saját hatáskörében hozott döntése és/vagy a szülők döntése alapján – kozmetikai jellegű, visszafordíthatatlan beavatkozásokat interszexuális gyermekeken. Az FRA adatai szerint a „normalizáló” műtétek 62 százaléka esetében sem az érintett, sem a szülei nem adták *teljes körű tájékoztatáson alapuló beleegyezésüket* a beavatkozás előtt.⁷

A fejlődő országokban ennél is súlyosabb a helyzet. Ahol az egészségügyi ellátás nem, vagy csak korlátozottan érhető el, ott az érintett gyermekeket gyakran állami gondozásba adják, kirekesztik a közösségből, vagy akár meg is ölik.

A „normalizáló” beavatkozások létjogosultságával szemben kiemelendő az érv, hogy az orvostudomány jelenlegi állása szerint a nemi identitásért és a testi adottságainkhoz való viszonyért felelős agyi struktúrák már magzati korban kialakulnak (lásd később).⁸ Olyan tudás, illetve technológia viszont napjainkban sem áll rendelkezésre, aminek révén nagy valószínűséggel meg lehetne jósolni, hogy a testi és pszichoszexuális fejlődése során – különösen a serdülőkor hatására – milyen nemi jellegek alakulnak majd ki egy adott interszexuális gyermeknél, illetve milyen nemmel tud majd azonosulni.⁹

A jogi felülvizsgálat lehetőségét az EU országaiiban az orvostudomány képviselőinek szakmai-bioetikai vitái alapozták meg, ennek kapcsán példaként említendő az olasz és a német etikai bizottságok állásfoglalásai. Az Olasz Bioetikai Bizottság 2010-ben még amellelt foglalt állást, hogy az interszexuális személyek helyzetét elegendő kizárólag orvosilag rendezni, a cél mindenképpen az, hogy az érintett besorolható legyen vagy a férfi, vagy a női kategóriába, azzal a kitéttel, hogy minden esetet egyedileg, a gyermek legjobb érdekét szem előtt tartva kell mérlegelni, illetve az orvosi beavatkozást mindaddig kerülni kell, amíg a gyermek maga képessé nem válik a beleegyezést illető döntésre. Ezzel szemben a Német Etikai Bizottság 2012-ben úgy találta, hogy a

bináris besorolás szigorú rendszerébe a természeti valóság nem mindig illeszthető bele, ezért az interszexuális személyek helyzetének rendezését nem lehet egyszerűen az egészségügyi ellátórendszerre hagyni, hanem a jogalkotónak is foglalkoznia kell vele.¹⁰

A NEMISÉG ALAPJOGI VONATKOZÁSAI AZ INTERSEXUALITÁS KAPCSÁN

Alapjogi megközelítésben a nemi jellegek olyan, biológiai meghatározottságú, veleszületett adottságok, amelyek az emberi minőségtől és méltóságtól nem elválaszthatók, tehát alapjogi garanciákkal, illetve eszközökkel védendő körbe tartoznak. Ezzel összefüggésben, az interszexualitással kapcsolatos jogviták alapját a különböző országokban jellemzően első generációs alapjogi igények (diszkrimináció tilalma, személyiségi jogok – testi épséghez, önrendelkezéshez, magánélet tiszteletben tartásához való jog – védelme stb.), valamint második generációs (szociális) alapjogi igények alkotják. Az érintetti kör jogséremléinek felszámolása elsősorban az állam (vagy köz-

szolgálati szerv) be nem avatkozását igényelné (negatív jog), a pozitív cselekvés (pl. új jogszabályok alkotása, társadalmi-intézményi feltételek megteremtése a káros gyakorlatok felszámolása érdekében) következményesen válik szükségessé. A jogorvoslatok során az eljáró szervek az esetek

többségében a magánélethez való jogon keresztül vizsgálják az alapjogi érintettséget, azonban az interszexualitás természete, valamint az egészségügyben kialakult gyakorlat folytán egyéb jogok tárgyalása is szükséges a téma kapcsán.

Az ENSZ, az Európa Tanács és az EU egyes szervei 2014-2015 környékén kezdték aktívan vizsgálni az interszexuális személyek alapjogi helyzetét. Ekkortájt olyan rendszerszintű problémák kerültek felszínre, mint a – korábban már említett – beleegyezés vagy megfelelő tájékoztatás nélküli elvégzett orvosi beavatkozások ügye (ami felnőtt- és gyermekkorban egyaránt előfordulhat), valamint a társadalmi és jogi láthatatlanság. Az alapjogi érintettség átfogó vizsgálatokor megállapították, hogy az interszexuális állapottal élők esetében elvben korlátozhatatlan jogok (élethez és emberi méltósághoz való jog, különösen a kényszer, illetve az embertelen vagy megállító bánásmód – esetükben: *kezelésmód* – tilalma), szabadságjogok és szociális jogok is sérülhetnek az

általánosan érvényesülő jogvédelmi hiányosságok miatt.¹¹

MAGÁNÉLETHEZ ÉS SZEMÉLYAZONOSSÁGHOZ VALÓ JOGOK

Az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) a személyazonossággal kapcsolatban az Emberi Jogok Európai Egyezménye (EJEE) 8. cikkében foglalt *magánélethez való jog* vonatkozásában korábban megállapította, hogy a születés, illetve a születés körülményei a gyermek magánéletének részét képezik. Ezzel összhangban bármely olyan információ visszatartása, ami a gyermekkor, az egyéni fejlődés és az élet-történet kiemelten személyes, identitásképző részét érinti, sérti a magánélet tiszteletben tartásának követelményét. Ezzel összhangban, az ENSZ Gyermejjogi egyezménye (CRC)¹² 8. cikke értelmében a részes államok tiszteletben tartják a gyermek személyazonosságának megtartásához fűződő, törvényben elismert jogait. A CRC egyben rögzíti, hogy amennyiben a gyermeket „törvénytelen módon megfosztják személyazonossága alkotó elemeitől vagy azoknak egy részétől”, a részes államok kötelesek a megfelelő intézkedéseket megtenni annak érdekében, hogy a gyermek személyazonossága a lehető legrövidebb időn belül helyreállítható legyen.

A fenti említett, nemzetközi alapjogi garanciák kontextusában értelmezhető a *születési nem szerinti önazonosság* kategorikus védelme is, melyet Magyarország Alaptörvénye nevesít (lásd később).

Az EJEB 2021. évi jelentése szerint a Bíróságnak még nem volt lehetősége az intersexuális személyek jogi elismerésének kérdéseit felülvizsgálni, mivel az első Strasbourgig eljutott ügy¹³ befogadására a nemzeti jogorvoslati lehetőségek ki nem merítése miatt nem volt lehetőség. A második ilyen ügy¹⁴ befogadása szintén eljárásjogi akadályok folytán maradt el. Transzszexuális személyek jogi elismerésének kontextusában azonban születtek korábban olyan döntések és állásfoglalások, melyek elvi szinten figyelembe vehetők az intersexualitás vonatkozásában is.

Az EJEB szerint az önmeghatározáshoz való jog egyik alapvető eleme a nemi identitás meghatározásának szabadsága; ezzel összefüggésben a személyes fejlődéshez és a fizikai, valamint morális biztonság-hoz való jog a magánélet tiszteletben tartásának követelményéből fakad.¹⁵ Az EJEB jogértelmezése

alapján a magánélet tiszteletben tartásához való jog mindenki számára érvényesíthető a személyes identitás részét képező nemi identitás vitás kérdéseit illetően, függetlenül attól, hogy az érintett átesett-e nemváltóztató beavatkozáson vagy sem.¹⁶ Az intersexuális állapotokkal kapcsolatos ügyekben azonban az alapjogi vonatkozások messze túlmutatnak a magánélethez, a személyazonossághoz vagy az önmeghatározáshoz való jogon.

TESTI INTEGRITÁSHOZ ÉS EGÉSZSÉGHEZ VALÓ JOGOK

A CRC 24. cikk (3) bekezdése rögzíti, hogy a részes tagállamok kötelesek megtenni minden lehetséges intézkedést a gyermekek egészségére káros szokások felszámolására – márpedig az intersexuális állapottal élők nemi szerveinek megcsonkítása (*intersex genital mutilation*, IGM), ennek körében az intersexuális gyermekeken a tájékozott beleegyezés lehető-

sége előtt végrehajtott, egészségügyileg szükségtelen sebészi vagy egyéb orvosi beavatkozás káros gyakorlatnak minősül az ENSZ Gyermejjogi Bizottsága szerint.¹⁷ Ennek ellenére az FRA jelentése szerint az EU legalább 21 tagállamában végeznek „normalizáló” műtéteket intersexuális gyermekeken.¹⁸ Az orvosi beavatkozások

hosszú távú hatásai rosszul dokumentáltak, miközben az intersexuális személyek életminősége gyakran elmarad a társadalmi elvárásoknak megfelelő nemi jellegekkel élőkétől, és magasabb az öngyilkosság kockázata is a körükben.¹⁹

A „normalizáló” műtéteket általában ma is azzal indokolják, hogy a gyermek jobb életminőségre számíthat, ha a kevertneműséget sebészi úton, később pedig (az intersexualitás formájától függően) hormonterápiával kezelik. Valójában a sebészi beavatkozásoknak az esetek túlnyomó többségében nincs egészségügyi indikációja, azok pusztán kozmetikai jellegűek, és olyan életkorban hajtják végre a gyermekeken, amikor még nem tudják önállóan gyakorolni a jogaikat. Az élethosszig tartó hormonkezelés, ami az esetek egy részében nem a gyermek testi adottságaihoz, hanem a sebészi korrekció eredményéhez igazodik, szintén terhes lehet az érintett számára. Ami az egészségügyi ellátást illeti, számos EU-tagállamban a kezelési protokollok hiánya is súlyos aggályokat vet fel a betegbiztonság és a szakma-
iság követelményei szempontjából.

Az egészségügyi ellátás vonatkozásában is releváns alapjogi követelmény, hogy a gyermeket érintő döntésekben elsősorban a gyermek legfőbb érdekét szükséges figyelembe venni (CRC, 3. cikk). A jellemzően 4 éves kor előtt – de leggyakrabban az első 6 hónap során – elvégzett, visszafordíthatatlan következményekkel járó „normalizáló” műtétek és hasonló orvosi beavatkozások – világszerte több bíróság által is kimondottan – sértik az érintettek emberi méltóságához, testi integritáshoz, illetve egészséghez való jogát.²⁰

Az ENSZ Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezménye (CRPD)²¹ szintén tartalmaz releváns alapjogi követelményeket az interszexuális személyek helyzetét illetően – különösen annak fényében, hogy a tagállamok az interszexuális állapotokat, az orvosi DSD-definíciók szerint, betegségként vagy testi fogyatékossgként kezelhetik. A szükségtelen, invazív és visszafordíthatatlan orvosi beavatkozások – műtétek, hormonkezelések vagy egyéb eljárások – alkalmazása, mielőtt az interszexuális gyermek elérné azt az életkort, hogy ezekhez beleegyezését tudja adni,²² sérti a CRPD 17. cikkében foglalt követelményt, miszerint „[m]inden fogyatékossgal élő személynek másokkal azonos alapon joga van fizikai és mentális integritásának tiszteltetésben tartására.”

Fentiekkel együtt idézendő a CRPD 10. cikke is, miszerint a részes államok „újólag megerősítik, hogy minden embernek elidegeníthetetlen joga van az élethez, és meghoznak minden szükséges intézkedést annak érdekében, hogy biztosítsák a fogyatékossgal élő személyek számára a jog másokkal azonos alapon történő hatékony élvezetét”.

A DISZKRIMINÁCIÓ TILALMA

A diszkrimináció általános tilalma, illetve a nemi alapú diszkrimináció tilalma alapelvek az interszexuális állapotok kapcsán elszenvedett jogsérelmek rendezése során. Ahogy az EJEE Római jegyzőkönyvének 1. cikke is fogalmaz (összhangban az EU Alapjogi Chartájának 21. cikkével): „a törvényben meghatározott jogok élvezetét minden megkülönböztetés, például nem [... és] születés szerinti vagy egyéb helyzet alapján történő megkülönböztetés nélkül kell biztosítani”.

Az, hogy valakinek az esetében hogyan zajlik le a magzati fejlődés vagy a születés, hogy milyen nemű,

vagy hogy van-e testi fogyatékossga, mind olyan, természetből fakadó körülmények, melyek jellemzően a jogalany döntésétől függetlennek minősülnek. Ezen körülmények kialakulásához ugyanis elháríthatatlan okok vezethetnek: a nemi sokféleség vonatkozásában az „objektív körülmény” tétele fenntartható nemcsak a genetikai meghatározottság, de a nemi szervek vagy a neuroendokrin rendszer fejlődését érő külső hatások (pl. anyai egészség) vonatkozásában is. Az objektív emberi körülmények esetében az alapelv az, hogy nem képezhetik diszkrimináció alapját, és ideális esetben nem eredményezhetik a jogalanyiság vagy a jogképeség korlátozását sem.

Az interszexuális személyek helyzetét gyakran más szexuális kisebbségekkel együtt kezeli a társadalom. Orvosilag az interszexualitás és a transzszexualitás között valóban elképzelhető átfedés – a transzszexualitás orvosi megközelítésben értelmezhető a központi idegrendszert érintő (neurológiai)

interszexuális állapotként, lásd később –, a különböző erősségű orvosi bizonyítékokat tekintve azonban tisztázni szükséges, hogy az interszexuális személyeket érő jogsérelmek a *nemen alapuló hátrányos megkülönböztetés*, nem pedig a szexuális orientáció vagy a nemi identitás miatti hátrányos megkülönböztetés problémaköréhez tartoznak.

Ezt a fogalmi elkülönítést több európai ország jogalkotója is megtette az elmúlt években; legkorábban Skóciában, ahol a „nem standard férfi vagy nő” megnevezéssel helyezték fokozott jogi védelem alá az interszexuális kisebbség tagjait 2009-ben, Spanyolországban pedig a diszkrimináció tilalmáról szóló törvényben 2012-ben taxatív nevesítették az interszexualitást mint védett tulajdonságot.

A SZÜLETÉSI NEM VÉDELME MAGYARORSZÁGON

„Minden gyermeknek joga van a megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődéséhez szükséges védelemhez és gondoskodáshoz. Magyarország védi a gyermekek születési nemének megfelelő önazonossághoz való jogát, és biztosítja a hazánk alkotmányos önazonosságán és keresztény kultúráján alapuló értékrend szerinti nevelést” – olvasható az Alaptörvényben.²³

A *születési nem* hazánkban jogi fogalom, melynek meghatározása: „az elsődleges nemi jelleg, illetve kromoszóma alapján meghatározott biológiai nem”.²⁴ Az

egyedfejlődéssel kapcsolatos ismereteink alapján kitűnik, hogy e törvényi meghatározás nem minden esetben felel meg a jogon kívüli valóságnak: interszexuális állapotok esetén nem biztosítja a valós testi adottságok megfelelő adminisztratív leképezését, mivel a magyar jog kizárólag bináris rendszerben engedi az anyakönyvezést. Ennek elsődleges következménye, hogy az interszexuális variációkkal élők rendszer szinten láthatatlanok maradnak, másodlagos következményként pedig a rendszer fenntartja a társadalmi nyomásra kialakult káros gyakorlatokat.

Összefoglalva, az anyakönyvezés jelenlegi szabályozása közvetlenül akadályozhatja az érintettek helyes nemi kategóriába történő besorolását az alábbi tudományos tények folytán:

1) DSD esetén az elsődleges nemi jelleg nem minden esetben felel meg a kromoszomális nemnek, vagy mindkét nemre jellemző elsődleges nemi jellegek is megfigyelhetők lehetnek (pl. hüvelynyílás és pénisz együttes jelenléte);

2) a nemi kromoszómákat ellenőrző genetikai szűrés nem rutinvizsgálat, az interszexuális állapotoknak pedig nem mindegyike észlelhető szabad szemmel a születés körüli időszakban, vagyis nem feltétlenül merül fel a genetikai vizsgálat szükségessége;

3) interszexuális állapot nem csak kromoszomális szinten alakulhat ki, hanem önálló genetikai mutációk (pl. enzimdefektus, receptorérzékletlenség) vagy a hormonháztartás egyéb zavara (pl. hormontúltengés) is eredményezheti.

A jogszabály szövegének értelmezése kapcsán ezért kiemelendő, hogy az orvostudomány jelenlegi állása szerint a *biológiai nem* meghatározása nem merül ki a nemi kromoszómák vagy az elsődleges nemi jellegek (ivarszervek) azonosításában. A *biológiai nem* ennél összetettebb: genetikai, gonadális, hormonális és egyéb testi adottságok összességének eredője.

A magyar jogalkotó azonban nem kizárólag a születési nem reduktív meghatározásával zárja ki az interszexualitás jogi elismerésének lehetőségét, hanem az anyakönyvezés részletszabályait is oly módon határozta meg, hogy a születési nem megváltoztatására későbbi időpontban sincs lehetőség, ez alól az orvosi indikáció sem képez kivételt.²⁵ A magyar jogalkotó tehát a kizárólagos férfi és női nemi identitások kategorikus megerősítését határozta meg államcélként, így a gyermekek születési nemének megfelelő önazonosság védelmét is csak ebben a

szigorú bináris rendszerben értelmezi, alapjogsértő módon.

ÚJ ANYAKÖNYVEZÉSI GYAKORLATOK AZ EU-BAN

Az interszexuális személyek jogi helyzetének felülvizsgálata viszonylag friss fejlemény nemzetközi szinten. Jogorvoslati eljárások a világ minden táján zajlanak, és megemlítendő, hogy az afrikai, az ázsiai és a dél-amerikai kontinens bizonyos országai e tekintetben élen jártak, jelen tanulmányban viszont, terjedelmi okokból, a keresztény kultúrával összefüggésben kialakult európai jogcsaládot tekintve ismeretek megoldásokat.

Az EU Alapjogi Ügynökség (FRA) 2015. évi jelentésének egyik fontos megállapítása volt, hogy az interszexuális kisebbséghez tartozók sokféleségéből, valamint a jogi szabályozás hiányából fakadóan a jogorvoslati eljárások kimenetele esetleges, sokszor egy

jogrendszeren belül is. Az első közigazgatási probléma, amivel az interszex személyek szembesülnek, az anyakönyvezéshez kapcsolódik. A legtöbb EU tagállamban a kötelező bináris anyakönyvezés miatt az egészségügyi szakemberek, illetve az érintett gyermekek törvényes képviselői belekényszerülnek abba a helyzetbe, hogy nyilvánvaló interszexuális állapot esetén is „férfi” vagy „nő” születési nemet regisztráltassanak a gyermekeknek.

Ez a gyakorlat áttételesen igényt teremt bizonyos orvosi beavatkozásokra is.

Az általános társadalmi, jogi és orvosi elvárások olyan környezetet teremtenek, amelyben az érintett gyermek testi integritáshoz és személyazonosságához való joga automatikusan háttérbe szorul. Ezt az ördögi kört több európai országban is azonosították, és számos alkalommal születtek olyan alkotmánybíró-sági vagy rendesbíró-sági döntések, illetve törvénymódosítások, melyek lehetőséget adnak az interszexuális személyek anyakönyvezése során külön kategória alkalmazására. A harmadik kategória megnevezése, illetve a kategória alkalmazásának feltételei az anyakönyvezés során azonban jelenleg nem egységesek. A harmadik kategória megnevezésére példák: „ismeretlen” (pl. Egyesült Királyság), „nem meghatározható” (Németország, Hollandia), „diverz” (pl. Németország, Ausztria), „X” (pl. Málta, Belgium). A külön anyakönyvezési kategória igénybevé-

teli feltételeit az EU egyes tagállamaiban az alábbi táblázat foglalja össze.

állapotként is felfogható. Az „elméleti” jelzőhöz jelenleg azért ragaszkodom, mert a központi idegrend-

ország	anyakönyvi megjelölés	főszabály	egyéb
Németország (2009-től)	üresen hagyható, „nem meghatározható” vagy „diverz”	egyszerűsített eljárásban történő módosítás biológiai variáció esetén	szakorvosi vélemény birtokában felnőtt korban is kérelmezhető a módosítás
Ausztria (2013-től)	üresen hagyható vagy „diverz”	orvosi szakvéleményhez és orvosi bizottság engedélyéhez kötött	bármely életkorban elérhető jogorvoslat keretében
Málta (2015-től)	üresen hagyható (személyes okmányban: „X”)	a 18. életév betöltéséig nem szükséges születési nemet regisztrálni	a gyermek kifejezett hozzájárulására van szükség; felnőttek számára is elérhető
Hollandia (2018-től)	„nem meghatározható”	újszülöttnél 3 hónap várakozási idő után kérelemre, felnőtteknél bíróság döntése alapján	visszamenőleges hatállyal nem vehető igénybe az egyszerűsített eljárás
Belgium (2019-től)	„X”	adminisztratív eljárás 3 hónap várakozási idővel	gyermekkorban orvosi szak- véleményhez kötött, 16 éves kortól bárki igénybe veheti

Nem bináris anyakönyvezési gyakorlatok az EU egyes tagállamaiban

Emellett számos tagállamban általános gyakorlatá vált – változó hosszúságú – türelmi idő meghatározása is, ami lehetőséget ad bizonyos diagnosztikai vizsgálatokra, például a *genetikai nem* meghatározására. A türelmi idő leteltével az anyakönyvi bejegyzést rögzíteni vagy módosítani kell. Amennyiben a gyermek érdekében a besorolás továbbra sem ajánlott, orvosi szakvéleménnyel kell igazolni, hogy a gyermek neme továbbra sem határozható meg egyértelműen. Franciaországban például – méltányolható esetekben – 3 évnyi várakozási idővel halasztható a születési nem (férfi/nő) regisztrációja. Civil szervezetek jelentései szerint viszont a gyakorlatban az intersexuális gyermekeket mielőbb besorolják a bináris nemi kategóriák egyikébe. Mindeközben Spanyolországban és Finnországban nincs időkorláthoz kötve a születési nem regisztrációja, és olyan szabályozásra is van példa, amelynek keretében az intersexuális személy időkorlát nélkül kérheti születési nemének módosítását.

INTERSZEXUÁLIS ÁLLAPOT-É A TRANSZSEXUALITÁS?

Korábban többször utaltam arra, hogy a Betegségek Nemzetközi Osztályozása alapján korábban transzszexualitásként ismert állapot (jelenleg: nemi inkongruencia²⁶) elméleti szinten speciális intersexuális

szer, az agyműködés és a tudati integráció vonatkozásában nem rendelkezünk még olyan részletes tudással, mint az intersexualitás korábban tárgyalt formáira vonatkozóan. Míg az intersexualitás tekintetében már számos, a nemi szerveket érintő genetikai és hormonális okot leírtak, addig a transzszexuális hátterokai kevésbé ismertek. A legtöbb orvosi bizonyíték az agyi szerkezeti sajátosságokra, neurokémiai hatásokra mutat rá, amelyek feltételezhetően a terhesség második felében alakulnak ki, illetve jelentkeznek. Jelen kitekintésben tehát az elméleti feltevés főbb tudományos alapjait ismertetem.

Élettani alapismeret, hogy a szervezet minden része leképződik az agyban (ún. agykérgi képviselet). A perifériás idegrendszer minden testrészt és zsiger felől közvetít külső és belső információkat a központi idegrendszer (a gerincvelő és az agy) felé. Ezen a rendszeren keresztül jöhet létre a testi integritás tudata, ami meghatározza a különböző testrészek használatára való képességét, illetve az azokkal való azonosulást is lehetővé teszi – ideértve a nemi szervekkel való azonosulás képességét is.

Az orvostudományban ismert egy testi integritás diszfóriaként elnevezett állapot, amit korábban pszichiátriai zavarként tartottak számon, napjainkban azonban már idegrendszeri betegségként tekintenek rá. Testi integritás diszfória esetén a beteg olyannyira idegennek érzi valamely testrészét (leggyakrabban egy végtagját), hogy az a hétköznapiak során jelentős

szenvedést okoz számára. Az érintett testrészt a beteg, ha teheti, nem használja, és általában orvosi segítséget kér annak amputálása érdekében. Az eddig elérhető vizsgálati eredmények alapján elmondható, hogy ebben az állapotban az agy fali lebenyében hiányzik az érintett testrész agyi leképezése, így a testrész irányából érkező információk (érzetek, helyzetre, mozgásra vonatkozó információk) zavart okoznak (mivel az agy mérsékelten képes csak az egyes kieső agyi területek funkcióját pótolni).

Az objektíve egészséges végtag amputálása orvosi problémákat vet fel, mivel ellentmond a *Primum nil nocere!* („Először is: ne árts!”) elvnek, hiszen nagykockázatú beavatkozásról van szó, ami visszafordíthatatlan fogyatékoságot eredményez. A problémára viszont jelenleg nincs oki terápia, a pszichoterápiás módszerek pedig olyannyira eredménytelenek, hogy az érintettek többsége akár drasztikus módon, életét veszélyeztetve is megkísérel megszabadulni az érintett testrésztől (pl. lefűrészelés, vonatsínre fektetés). Néhány rendelkezésre álló esettanulmány szerint azonban az amputációt követően a betegek életminősége drámaian javult, megbánást pedig nem mutattak a testrész eltávolításával kapcsolatban.

A testi integritás diszfóriában és a nemi inkongruenciában, illetve nemi diszfóriában szenvedők közt kísérteties a hasonlóság: az állapottal járó pszichés teher rendkívül nagy, az egyénnek nincs kontrollja állapota felett, és lényegi állapotjavulás pszichoterápiával nem érhető el. Mindkét állapot mögött a testi adottságok és az agyi struktúrák közti kapcsolat zavara állhat. Az „összeférhetetlenség” kialakulásának lehetőséget ad az a körülmény, hogy a nemi szervek differenciálódása a várandósság első két hónapjában történik meg, míg a kapcsolódó agyi régió differenciálódásának kezdete a terhesség második felére tehető. Így ezeket a folyamatokat egymástól függetlenül is befolyásolhatják kórélettani hatások.

A nemi átmenet (vagy: nemváltoztatás) lehetőségének biztosítása az orvostudomány elmúlt évtizedeinek keserű tapasztalatai alapján válhatott egészségügyi javallattá. A műtét sorozatokból, hormonkezelésből és szoros utánkövetésből álló kezelés célja a szenvedés enyhítése, a pszichoszomatikus nem és a testi adottságok egymáshoz való közelítésével. A nemzetközi irányelvek a hormon- és a műtéti kezelést azért is javallják, mert az öngyilkosság gyakorisága az érintettek körében kiugróan magas az

átlagpopulációhoz képest, míg a nemi helyreállító műtéteket követően ez az arány nagyságrendekkel csökken az életminőség jelentős javulása mellett.²⁷

A testi funkciók, illetve a nemi szervek érzékelése és a szexuális magatartás irányító szerve az emberi agy, illetve a központi idegrendszer. Ezért az orvosi nyelv a társadalmi nem fogalma helyett a pszichoszomatikus nem fogalmát használja. A társadalmi nem tárgyalása – legalábbis a nemi átmenetek egészségügyi indikációi kapcsán – azért sem szerencsés, mert olyan implikációkkal bír, mintha az egyénnek tényleges döntési szabadsága lenne a megélt

nemét illetően. A „nemi önmeghatározás” azonban nem tudja tartósan meghaladni a testi adottságokat, mivel genetikailag kódolt, illetve zsigeri alapokon nyugszik. Nincs erős tudományos bizonyíték arra vonatkozóan, hogy szociokulturális hatások vagy akár az egyén szabad akarata révén változtatható lenne az, ami – Mészöly Miklós szavaival élve „kezdettől fogva belénk van írva”. A pszichoszomatikus nem fogalma összekapcsolja a nemiség testi és pszichológiai, neurológiai és endokrin élettani jellegzetességeit – az egyedi, jelenleg is kutatott genetikai, idegrendszeri és hormonális térképeket. Ez az élettani-kórélettani meghatározottság, bizonyos értelemben, eredendően korlátozza az önmeghatározáshoz való jogot.

ÖSSZEGZÉS

A nemi jelleg biológiaiilag meghatározott, a jogalany döntésétől független, objektív emberi körülmény; Balogh logikáját alkalmazva, az „intim jog” tartományába tartozik, mivel az emberi minőség elidegeníthetetlen részéről van szó, amiből az egyén nem tud kilépni.²⁸ Az interszexuális személyeket napjainkban is erő jogsérelmek számos alapvető jogot érintenek.

Az utóbbi évtizedben számos országban jelentősen nőtt az interszexuális személyek társadalmi láthatósága, alapvető jogainak védelme pedig dinamikus fejlődésnek indult, ami mögött a mozgatóerőt Európában főként a felnőtt korú érintettek jogorvoslati ügyei jelentik, illetve a civil jogvédő szervek, valamint az ENSZ, az Európa Tanács és az EU különböző intézményeinek együttműködése. A lényegi eredmények érdekében azonban átfogó társadalmi diskurzusra és további intézkedésekre van szükség. Az anyakönyvezési gyakorlatok felülvizsgálata és az orvosi beavatkozások szoros szakmai kontroll alá vonása, illetve a „normalizáló” beavatkozások esetleges szankcionálá-

sa szükséges, de nem elégséges feltételei annak, hogy rendeződjön a generációkon átívelő probléma.

A vizsgált téma egyben az alapvető jogok más területeit illetően is releváns példája annak, hogy az újabb ismeretek és tudományos eredmények fényében időnként szükségessé válik egyes társadalmi konstrukciók, illetve történetileg kialakult – alapvető jogokkal szemben álló – társadalmi gyakorlatok jogi megítélésének felülvizsgálata.

JEGYZETEK

1. Alessandra D. FISHER – Jiska RISTORI – Egidia FANNI – Giovanni CASTELLINI – Gianni FORTI – Mario MAGGI: Gender identity, gender assignment and reassignment in individuals with disorders of sex development: a major of dilemma, *Journal of Endocrinological Investigation*, 2016/11, 1207–1224, <https://doi.org/10.1007/s40618-016-0482-0>; Rames BABU – Utsav SHAH: Gender identity disorder (GID) in adolescents and adults with differences of sex development (DSD): A systematic review and meta-analysis, *Journal of Pediatric Urology*, 2021/1, 39–47, <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2020.11.017>.
2. Claus H. GRAVHOLT – Simon CHANG – Mikkel WALLENTIN – Jens FEDDER – Philip MOORE – Anne SKAKKEBÆK: Klinefelter Syndrome: Integrating Genetics, Neuropsychology, and Endocrinology, *Endocrine Reviews*, 2018/4, 389–423, <https://doi.org/10.1210/er.2017-00212>.
3. Khawar T. MEHMOOD – Rebecca M. RENTEA: *Ambiguous Genitalia and Disorders of Sexual Differentiation*, in: *StatPearls*, Treasure Island (FL), StatPearls Publishing, 2022; Kellan E BAKER – Carl G STREED – Laura E DURSO: Ensuring That LGBTQI+ People Count – Collecting Data on Sexual Orientation, Gender Identity, and Intersex Status, *The New England Journal of Medicine*, 2021/13, 1184–1186, <https://doi.org/10.1056/NEJMp2032447>.
4. Banu Kucukemre AYDIN – Nurcin SAKA – Firdevs BAS – Evrim Kiray BAS – Asuman COBAN – Sukran YILDIRIM – Tulay GURAN – Feyza DARENDELILER: Frequency of Ambiguous Genitalia in 14,177 Newborns in Turkey, *Journal of Endocrine Society*, 2019/6, 1185–1195, <https://doi.org/10.1210/js.2018-00408>.
5. Surya MONRO – Morgan CARPENTER – Daniela CROSETTI – Georgiann DAVIS – Fae GARLAND – David GRIFFITHS – Peter HEGARTY – Mitchell TRAVIS – Mauro Cabral GRINSPAN – Peter AGGLETON: Intersex – cultural and social perspectives, *Culture, Health and Sexuality*, 2021/4, 431–440, <https://doi.org/10.1080/13691058.2021.1899529>.
6. Lindsey M. WALKER: Genital Exceptionalism Has No Place in the Law: Improving Transgender and Intersex Rights in the 21st Century, *Washington University Law Review*, 2019/1, 245–266, <https://journals.library.wustl.edu/lawreview/article/id/2861/>.
7. FRA: *The fundamental rights situation of intersex people*, FRA Focus, 2015.
8. FISHER et. al (1. vj.).
9. Peter A. LEE – Anna NORDENSTRÖM – Christopher P. HOUK – S. Faisal AHMED – Richard AUCHUS – Arlene BARATZ – Katharine BARATZ Dalke – Lih-Mei LIAO – Karen LIN-SU – Leendert H. J. LOOIJENGA 3rd – Tom MAZUR – Heino F. L. MEYER-BAHLBURG – Pierre MOURIQUAND – Charmian A. QUIGLEY – David E. SANDBERG – Eric VILAIN – Selma WITCHEL: Global Disorders of Sex Development Update since 2006: Perceptions, Approach and Care, *Hormone Research in Paediatrics*, 2016, 158–180, <https://doi.org/10.1159/000442975>.
10. WALKER (7. vj.).
11. Council of Europe Commissioner for Human Rights: *Issue Paper on human rights and intersex people*, 2015; EU Agency of Fundamental Rights: *The fundamental rights situation of intersex people*. FRA Focus, 2015; UN High Commissioner for Human Rights: *Discriminatory laws and practices and acts of violence against individuals based on their sexual orientation and gender identity*, Human Rights Council, 19th session, 2011, A/HRC/19/41; UN Special Rapporteur on Torture: *Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment*, Human Rights Council, 22nd session, 2013, A/HRC/22/53.
12. A Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény, Magyarországon kihirdette az 1991. évi LXIV. törvény.
13. *P. Ukrajna elleni ügye*, 40296/16. sz. kérelem.
14. *M. Franciaország elleni ügye*, 42821/18. sz. kérelem.
15. *Van Kück Németország elleni ügye*, 35968/97. sz. kérelem, az EJEB 2003. június 12-én kelt döntése); *Schlumpf Svájc elleni ügye*, 29002/06. sz. kérelem, az EJEB 2009. január 9-én kelt döntése; *Y.Y. Törökország elleni ügye*, 14793/08. sz. kérelem, az EJEB 2015. március 10-én kelt döntése.
16. *A.P., Garçon és Nicot Franciaország elleni ügye*, 79885/12., 52471/13. és 52596/13. sz. kérelmek, az EJEB 2017. április 6-án kelt döntése; *S.V. Olaszország elleni ügye*, 55216/08. sz. kérelem, az EJEB 2018. október 11-én kelt döntése.
17. Lásd pl.: Committee on the Rights of the Child: Concluding observations on the second periodic report of South Africa (27 October 2016), CRC/C/ZAF/CO/2.

18. FRA: *The fundamental rights situation of intersex people*. FRA Focus, 2015; Council of Europe Commissioner for Human Rights: *Issue Paper on human rights and intersex people*, 2015.
19. Laetitia ZEEMAN – Kay ARANDA: A Systematic Review of the Health and Healthcare Inequalities for People with Intersex Variance, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 2020/18, 6533, <https://doi.org/10.3390/ijerph17186533>; Adeline W. BERRY – Surya MONRO: Ageing in obscurity: a critical literature review regarding older intersex people, *Sexual and Reproductive Health Matters*, 2022/1, 44–55, <https://doi.org/10.1080/26410397.2022.2136027>.
20. Ilyen jogeset volt az USA-ban a 2013-ban indult M.C. v. Aaronson; erről – valamint többek között egy releváns német kártérítési ügyről (Kölner Landgericht, 25 O 179/07, 06.02.2008) lásd: Ryan L. WHITE: Preferred Private Parts: Importing Intersex Autonomy for M.C. v. Aaronson, *Fordham International Law Journal*, 2014/1, 777–821, 782, <https://ir.lawnet.fordham.edu/ilj/vol37/iss3/2>.
21. A Fogytékossággal élő személyek jogairól szóló egyezmény, Magyarországon kihirdette a 2007. évi XCII. törvény.
22. Committee on the Rights of Persons with Disabilities: Concluding observations on the combined second and third periodic reports of Australia (15 October 2019), CRPD/C/AUS/CO/2-3.
23. Alaptörvény, XVI. cikk (1).
24. 2010. évi I. törvény az anyakönyvi eljárásról, 3. § x).
25. 2010. évi I. törvény az anyakönyvi eljárásról, 68/B. § (3).
26. Az érintett megélt neme, nemi identitása nincs összhangban a születéskor meghatározott nemével, és ez az összeférhetetlenség tartósan és markánsan fennáll (BNO-11, Szexuális egészség zavarai).
27. Puneet NARANG – Simrat Kaur SARAI – Stephanie ALDRIN – Steven LIPPMANN: Suicide Among Transgender and Gender-Nonconforming People, *Primary Care Companion CNS Disorders*, 2018/3, 18nr02273, <https://www.doi.org/10.4088/PCC.18nr02273>.
28. BALOGH Zsolt: Alapjogok korlátozása az új alkotmányban, *Pázmány Law Working Papers*, 2011/19, <https://plwp.eu/docs/wp/2012/2011-19.pdf>.

A NEMI ÖNMEGHATÁROZÁS TUDOMÁNYOS ÉS POLITIKAI TÉTJEI

INTERSZEX, TRANSZ ÉS NEM BINÁRIS IDENTITÁSOK A NÉMETORSZÁGI
TÖRVÉNYTERVEZET VITÁJÁNAK TÜKRÉBEN

Az utóbbi években több európai országban szavaztak meg nemi önmeghatározási (*gender self-identification*, röviden *gender self-ID*) törvényeket. Ezek célja, hogy a jogi nemváltoztatásnak az eladdig szokásos bürokratikus és medikalizált módját egyszerűsítsék, felnőtt embereknek (és néhol a kiskorúak bizonyos csoportjainak is) lehetővé téve, hogy pszichológiai, illetve pszichiátriai vizsgálatokra és igazolásuk beszerzésére kötelezés nélkül, hosszas várakozási idők és bírósági eljárások nélkül, az anyakönyvi hivatalban egy egyszerű beszédaktussal – nyilatkozattétellel – megváltoztassák a nemüket. A váltás jellemzően nőiről férfi nemre vagy férfiről női nemre történik, de van olyan jogrendszer, ahol harmadik nemi opció is rendelkezésre áll. Az Európai Unióban Dánia volt az első, ahol nemi önmeghatározási törvényt fogadtak el, 2014-ben; majd felsorakozott Belgium, Írország, Luxemburg, Málta és Portugália is. Európa EU-n kívüli országai közül Izlandon, Norvégiában és Svájcban vannak hatályban ilyen törvények. Az utóbbi években zajlott hasonló törvénytervezetek vitája Nagy-Britanniában és Svédországban is, ebben a két országban a parlamentek végül azonban nem szavazták meg a nemi önmeghatározás lehetővé tételére irányuló javaslatokat.

Ami a legutóbbi fejleményeket illeti: 2023 januárjában a brit parlament – a történelem során először – vétóval élt, egy, a skót parlament által 2022 decemberében megszavazott, a nemi önmeghatározást Skóciában bevezetni célzó törvényjavaslat kapcsán.¹ Ez komoly feszültséget eredményezett az Egyesült Királyságon belüli diplomáciai viszonyokban, és az eset körüli társadalmi vita is hozzájárulhatott Nicola Sturgeon skót miniszterelnök február 16-i lemondásához.² Finnországban 2023. február 1-jén,³ Spanyolországban pedig február 16-án fogadott el a parlament nemi önmeghatározási törvényt.⁴ Németországban évek óta napirenden van a kérdés, 2022 júniusában mutatta be a nyilvánosságnak a törvénytervezet sarokpontjait tartalmazó dokumentumot a

kormánykoalíció. Azóta zajlik a vita a javaslatról, amely a kormánykoalíció tervei szerint még 2023-ban a szövetségi parlament elé kerül.

Amint a fentiekből látszik, jelenleg, 2023 első felében, Európa-szerte jogalkotási javaslatok vannak napirenden a nemi önmeghatározás kérdésköre kapcsán. Az összes említett országban ezek heves politikai viták keretében állnak, azonban nem egy kulturálisan konzervatív vs. progresszív tengely mentén: liberális, baloldali, melegjogi és nőjogi szereplők (pártok, mozgalmak, befolyásos magánszemélyek) is nagy számban fejezték már ki aggályait a tervezett változtatásokkal kapcsolatban. Előrebocsátom, hogy én magam is a felvetés bírálói közé sorolom magam. Az alábbiakban kísérletet teszek a nemi önmeghatározással kapcsolatos kritikus szempontok rendszerezett bemutatására.

A tanulmány első részében a német törvényjavaslat történeti hátterét, valamint a kapcsolódó társadalmi vitában hangsúlyos érveket mutatom be esettanulmányként. Ez alapján igyekszem kibontani a magyarországi nézőpontból talán nehezebben érthető diszkurzív teret, valamint a vita tétjeit. A második részben a törvényjavaslat-tervezetben és a vitában összecsúszó interszexuális, transznemű és nem bináris fogalmakat határozom meg és különítem el, és rámutatok a fogalmak körüli, illetve az összecsúsztatásokkal kapcsolatban felmerülő filozófiai problémákra és politikai kérdésekre. A harmadik részben megfogalmazok néhány állítást a nemi önmeghatározással kapcsolatos vita tudományos tétjeivel kapcsolatban. A tanulmányt néhány politikai tét megfogalmazásával zárom.

A NEMI ÖNMEGHATÁROZÁS KÉRDÉSE NÉMETORSZÁGBAN⁵

A nemi önmeghatározással kapcsolatos viták Németországban az ún. harmadik opció (*dritte Option*) bevezetésével kezdődtek. 2019. január 1-jén lépett ha-

tályba az a törvénymódosítás,⁶ amely engedélyezte a nem anyakönyvi megadásánál a férfi (*männlich*) és a nő (*weiblich*) mellett a harmadik lehetőséget is, az (előbbiekhöz képest) „eltérőt” (*divers*), illetve egy negyedik opciót is: semmilyen (a rubrika ugyanis üresen is maradhat). Ennek a jogszabályalkotásnak egy 2017-es alkotmánybíróági döntés állt a hátterében, amely a személyiségi jogok védelmére hivatkozva kötelezte a német szövetségi parlamentet, a Bundestagot, hogy az interszex emberek kényszerű nemi besorolásának vessen véget, és alkosson jogszabályt erre vonatkozóan 2018 végéig.⁷ Az interszexek nemi fejlődési rendellenességgel érintett, illetve atipikus nemi szervekkel

jellemezhető emberek, akiknél a kromoszomális nem és a fenotípusos nem (külső és belső nemi szervek) nem minden esetben esik egybe. Ennek a kondíciónak semmi köze a transzneműséghez, vagyis ahhoz, hogy valaki nem érzi magát a testének megfelelő nembe tartozónak (lásd lentebb). Ettől függetlenül az alkotmánybíróság a határozatában az interszexualitás helyes definíciója („tartósan sem a női, sem a férfi nembe nem besorolható”) mellé egy másik kitélt is belekevert: „és akik magukat tartósan sem a férfi, sem a női nemhez nem sorolják”. A téves kitélt alkotmánybíróági határozatba foglalása adott jogalapot a progresszív pártoknak ahhoz, hogy az interszexek jogi státusának rendezése kapcsán a transznemű és a nem bináris identitású emberek jogainak kérdéskörét is napirendre tűzzék. Már a törvényjavaslat vitája során felmerült ugyanis a törvény hatályának kiterjesztése a transznemű emberekre, ellenzéki pártok – a Linke (Balpárt) és a Zöldek – módosító indítványai révén. Ezeket az indítványokat akkor a CDU/CSU–SPD többségű parlament leszavazta. A 2018. december 13-án elfogadott törvényi rendelkezés személyi hatálya végül az interszex emberekre korlátozódott, lehetővé téve esetükben – születésükkor vagy orvosi igazolással akár későbbi életkorukban is, amennyiben a fejlődésük során kérdőjeleződik meg a nemi hovatartozásuk – a „divers” besorolási opció választását. A törvénymódosítás hatályba lépése óta az álláshirdetések is megadják mindhárom opciót (m/w/d). Jóllehet a módosító indítványok nem kerültek bele a jogszabályba, de ez a jogszabályváltozás kinyitott egy jogi kiskaput, amelyen keresztül a transzneműként és nem bináris neműként azonosulók is megpróbálnak jogokat érvényesíteni.

A transzneműek nemváltoztatása 2020 májusában került a német szövetségi parlament napirendjére elő-

szőr, nevezetesen két, majdnem teljesen azonos tartalmú törvényjavaslat formájában: mind a Zöldek, mind a liberális FDP javaslata a transzszexualitásról szóló, 1981-től hatályos törvény (*Transsexuellengesetz*, TSG)⁸ hatályon kívül helyezésére, valamint ahelyett

egy nemi önmeghatározásról szóló törvény (*Selbstbestimmungs-gesetz*) elfogadására irányult.

A TSG bíróági eljárásához köti a transzneműség megállapítását, illetve két független szakértői vélemény beszerzéséhez, melyek kimondják, hogy a kérvényező tartósan a másik nembe tartozónak érzi magát, és legalább három éve azzal a kényszeres vággyal él együtt, hogy az elképzelése szerinti neműként éljen. Az elmúlt

években az alkotmánybíróság döntései alapján többször módosították a törvényt, kivették az emberi méltóságot sértő passzusait, amelyek a jogi nemváltást műtéti beavatkozásokhoz, többek között sterilizációhoz (művi meddővé tételhez) kötötték.⁹ Továbbá, az azonos neműek házasságának 2017-es törvénybe iktatása¹⁰ után kivették azt a passzust is, ami a házasságban élő, nemváltást igénylő személyeket a (heteroszexuális) házasságuk felbontására kötelezte.

A törvényt azonban továbbra is diszkriminatívnak minősítették, és támadták az érintettek érdekképviseleti szervezetei. A depatologizálást követelték, vagyis a gyakorlatban azt, hogy a transzként azonosuló emberek orvosi szakvélemény (és bíróági eljárás) nélkül változtathassák meg a nemüket az anyakönyvi nyilvántartásban. Ezekre a követelésekre kívántak felelni az (akkor) ellenzékben lévő pártok a javaslataikkal, amelyek az interszexek jogállását szabályozó törvényt bővítették volna, illetve azokkal a jogszabályi kezdeményezésekkel, amelyek – a különböző csoportokkal kapcsolatos kérdéseket összevonatan kezelve – új, ún. önmeghatározási törvény megalkotására vonatkoztak. A Zöldek frakciójának queerpolitikai szóvivője – aki egyébként 2022 januárja óta a szociáldemokrata–zöld–liberális kormányzat queerpolitikai kormánybiztosa –, Sven Lehmann így fogalmazott akkoriban egy sajtómegkeresésre: „A nemről egyvalaki tud információval szolgálni, mégpedig minden egyes ember saját maga. Így látja az Alkotmánybíróság is.”¹¹

A CDU–CSU és az SPD kormánykoalíciója (2017–2021) közösen is tervezett törvényjavaslatot benyújtani, az SPD vezette igazságügy-, valamint a CSU vezette belügyminisztérium közös kezdeményezésére, azonban a nagykoalíció közös szabályozási tervzetéből az SPD végül kihátrált, mondván,

hogy nem sikerült az uniós koalíciós partnerekkel kompromisszumos megoldást találni. A CDU–CSU ugyanis ragaszkodott az orvosi konzultációhoz és a pszichológiai tanácsadáshoz a nemváltoztatás melletti döntés meghozatala előtt, míg ezt az SPD elutasította az eljárás patologizáló, az önmeghatározás elvével ellentétes jellege miatt. Így 2021 májusában csak az ellenzék javaslatairól folyt a Bundestagban a vita, amelyek szerint a nemváltoztatás korhatára 14 évre csökkenne, és sem orvosi igazolás, sem előzetes terápia, illetve pszichológusi szakvélemény, sem tanácsadó beszélgetés nem lenne szükséges a nem anyakönyvi dokumentációban való megváltoztatásához. A törvénytervezetet nemcsak jobboldali, de feminista szervezetek is bírálták.¹²

Bár mindkét ellenzéki javaslatot nagy arányban leszavazta a Bundestag többsége, ezek a kérdések fontosak maradtak a Zöldek, az FDP, az SPD és a Linke számára, így a vita korántsem ért nyugvópontra, sőt. A Zöldek alapvető értékeit rögzítő program szerint „[m]inden embernek kizárólagos joga, hogy meghatározza a nemét.”¹³ A 2021-es szövetségi választási programjukba ez a passzus nem került bele, de az igen, hogy a transzszexualitásról szóló törvényt hatályon kívül helyeztetnék, és helyette egy nemi önmeghatározásról szóló törvényt fogadnának el, amelynek révén „pszichológusi kényszerminősítés” nélkül tennék lehetővé a nem- és névváltoztatást.¹⁴ A Linke is nemi önmeghatározást ígért a programjában: egy egyszerű bejelentéssel bárki megváltoztathatná az anyakönyvi nyilvántartásban a nemét, „az eddigi kényszerintézkedések, orvosi igazolások és bírósági eljárások nélkül”, gyerekek és tinédzserek esetében is.¹⁵ Az SPD is a pszichológiai értékelés megszüntetését ígérte,¹⁶ és az FDP is kinyilvánította, hogy a nem nyilvántartása önmeghatározáson alapul majd, „diszkrimináló korlátok nélkül”.¹⁷

Az SPD, a Zöldek és az FDP koalícióra lépése révén 2021 őszén felállt új kormány a koalíciós szerződésben rögzítette, hogy a ciklus alatt elfogadnak majd egy olyan törvényt, amely rendelkezik az önbevalláson alapuló nemmeghatározásról, valamint a nemi átalakító műtétek társadalombiztosítási finanszírozásáról.¹⁸

2022. június 30-án mutatta be az SPD-hez tartozó család- idős-, nő- és ifjúságügyi miniszter, Lisa Paus, valamint az FDP-s igazságügyi miniszter, Marco Buschmann a készülő törvénytervezet főbb pontjait.¹⁹ A jogalkotási kezdeményezés célja a

transzszexualitásról szóló, jelenlegi törvény hatályon kívül helyezése, továbbá olyan szabályozás bevezetése, amely egyéni kompetenciává teszi a nem meghatározását. A törvénytervezet azóta sem készült el, így alább a kezdeményezés sarokpontjait összefoglaló dokumentumot idézem. Ez azt is jelenti, hogy a parlamenti vitára bocsátásig még módosulhat a terv a beharangozottakhoz képest.

A tervezett törvény szerint minden nagykorú ember megváltoztathatja majd az anyakönyvi nyilvántartásban a nemét és a keresztnévét, önbevallás alapján, orvosi vagy pszichológusi vizsgálat, illetve hivatalos szakértői igazolás nélkül. Mind a négy opció (a férfi és a nő mellett a harmadik opció, vagyis a *divers* kategória is, továbbá a rubrika üresen hagyása is) választható lenne. A nemváltoztatás 14 és 18 éves kor között szülői beleegyezéshez lenne kötött; amennyiben ezzel kapcsolatban konfliktus alakul ki a szülők (vagy törvényes képviselők) és az érintett kiskorú között, a felek tanácsadást kérhetnek, és ha így sem sikerül megegyezésre jutni, akkor családjogi bíróság dönt a kérdésről, a gyerek jóllétét szem előtt tartva. Ha elfogadják a törvényt – az előzetesen ismertetett tartalommal –, akkor 14 éves kor alattiak számára is elérhető lesz a nemváltoztatás; esetükben a szüleik (törvényes képviselőik) írják alá a jogi nemváltoztatásra irányuló beadványt.

A tervezett törvény deklarált célja, hogy egységes szabályozást vezessen be az interszex, valamint a magukat transzneműként vagy nem binárisként azonosító személyek jogai tekintetében – tehát a „harmadik opcióról” szóló, vagyis az interszexekre vonatkozó 2018-as törvény által szabályozott kérdéseket is lefedné az új jogszabály. A *divers* kategória immár nemcsak az interszexekre vonatkozna, hanem bárki számára elérhető lenne, aki nem szeretné magát sem nőként, sem férfiként meghatározni. Ez a lépés egyébként logikusan következik az önbevallásból és a transzneműség ún. „patologizálásának” – a jogi nemváltoztatást indokló nemi diszfória megállapításának – kiiktatásából. Vagyis bárki kérhetné nemcsak a jogi nemváltást (nőből férfivá, férfiből nővé), hanem azt is, hogy ismerjék el az ún. nem bináris nemi identitását, függetlenül attól, hogy van-e ennek testi oka – mint az interszexek esetében – vagy sem.

A tervek szerint a jogi nemváltoztatás után egy éven belül nem lehetne újra nemváltoztatást kezdeményezni. Ezzel kívánja a jogalkotó a lépés megfontoltságát biztosítani. A törvény bírsággal szankcio-

nálna más emberek korábbi nemének felfedését („outolását”), méghozzá nemcsak hivatalokra vonatkozóan (mint a hatályos TSG vonatkozó rendelkezése), hanem magánszemélyekre is.

A hormonkezelések és a műtétek szabályozása,²⁰ illetve ezek társadalombiztosítási finanszírozása a tervek szerint nem esnének a szóban forgó törvény hatálya alá, szemben a két 2021-es törvényjavaslattal, a queerjogok harcosainak nagy csalódottságára.²¹ A jogszabály csak az anyakönyvi aspektusokat fedné le, méghozzá az indoklás szerint azért, mert nem várható el a jogi nemváltoztatás előfeltételeként semmilyen hormonális vagy sebészeti beavatkozás. A törvénytervezet sarokpontjait bemutató sajtótájékoztatón feltett újságírói kérdésre azt válaszolták a kezdeményezésért felelős miniszterek, hogy külön jogszabálytervezet készül a nemváltó kezelések társadalombiztosítási finanszírozásáról.²² Elemzések szerint azért is vehették ki a kezelések finanszírozásának kérdését a tervezetből, mert az a költségvetést is érintené – minden ilyen jellegű törvényalkotás esetén pedig be kell vonni a szövetségi államok vezetőiből álló szövetségi tanácsot (*Bundesrat*), amely viszont konzervatív többségű, és a testület ellenállása akár az egész jogalkotási kezdeményezést blokkolhatná. A miniszterek 2022 júniusában azt nyilatkozták, hogy a törvényjavaslat hat-kilenc hónapon belül kerülhet a Bundestag elé. A bejelentést heves társadalmi vita követte, különösen a kiskorúakkal kapcsolatban tervezett rendelkezések miatt.

De a jogalkotási kezdeményezéstől függetlenül is számos „gendervita” zajlott azóta a német közbeszédben. 2022 júliusában abból lett botrány, hogy a berlini Humboldt Egyetem lemondta egy tengerbiológus PhD-hallgatónak a biológiai nemek binaritásával kapcsolatban meghirdetett ismeretterjesztő előadását egy egyetemi diákszervezetnek, a „kritikai joghallgatók munkacsoportjának” (*Arbeitskreis kritischer Jurist*innen*)²³ a tiltakozása miatt. Az eset akkora sajtóvisszhangot keltett, hogy az egyetem legfelsőbb vezetése és a szövetségi oktatási miniszter is állást foglalt az ügyben.²⁴ Októberben a legrangosabb, német nyelvű könyvnek járó díjnyerő (*Deutscher Buchpreis*) a svájci, nem bináris nemi identitású Kim de L’Horizon kapta *Blutbuch* című könyvéért, amely egy nem bináris nemi identitású elbeszélő történetéről szól; a díj odaítélése heves vitát váltott ki a német nyelvtérleten, sokan a korszellem lenyomatának tekintették a döntést. 2022 decemberében pedig Alice Schwarzer, a német feminizmus második hullámához tartozó, ikonikus alakjának a 80. születésnapja alkalmá-

ból a sok köszöntő műsor nem mulasztotta el kiemelni az ünnepezt ú. transzfóbiáját.²⁵ A legbizarrabb, és talán a legnagyobb, többmillió nyilvánosságot kapott eset az egyik közszolgálati tévécsatorna, a ZDF 2022. december 2-án sugárzott, péntek esti politikai showja volt. A ZDF Royale című műsor Jan Böhmermann komikus vezetésével²⁶ egyértelműen a nemi önmeghatározási törvény mellett foglalt állást, a nőjogi aggályokat cinikusan kinevetve söpörte le az asztalról, sőt, megkérdőjelezte a kritikát megfogalmazó feministák feminizmusát, őket a szélsőjobbboldali AfD-hez hasonlította, és szó szerint szarkupacnak²⁷ nevezte. Továbbá, bármiféle alátámasztás nélkül olyan merész állításokat tett, mint hogy „régóta tudományos konszenzus, hogy több mint két biológiai nem van”.

Ezek a fejlemények azt bizonyítják, hogy a „gendervita” a fősodorbeli nyilvánosságban zajlik Németországban.

2023 elején megtorpanás látszik a nemi önmeghatározási törvény körül. A családügyi miniszter immár arról beszél, hogy a törvényjavaslatot 2023 nyaráig terjesztik be, az igazságügyi miniszter pedig egy januári interjúban utalt arra, hogy „felmerültek aggodalmak a nemváltás jogi következményeivel kapcsolatban”.²⁸ Ezeket szeretnék kezelni a törvény készül

szövegezésében, mondta, nevezetesen olyan kérdéseket, hogy például egy női szauna tulajdonosa dönthessen úgy továbbra is, hogy csak biológiai nőket enged be, és ne kelljen jogi következményektől tartania. Mivel a női terek (öltözők, mosdók, börtönök) kérdése a feministák és a transzneműek közti konfliktusok fő forrása, így feltehetőleg a háttérben is feszültségek húzódnak.

INTERSZEX, TRANSZ, NEM BINÁRIS

Ahogy láttuk, a német szabályozás eddigi történetében rendre összemosisodik a három kategória: interszex, tranz és nem bináris. Nem véletlenül. A „tranz” (vagy ma gyakran: tranz*) kategória nemcsak a transznemű embereket foglalja magában: er nyőfogalom lett különféle nemi identitások megjelölésére. Ezt Takács Judit – aki tudomásom szerint máig az egyetlen, a magyar transznemű emberek saját narratíváin alapuló átfogó kutatást készített²⁹ – már 2005-ben így fogalmazta meg:

„Az önmagukat transznemű emberként azonosító »nemi határsértők« csoportja nagyon változatos:

ide sorolhatók a transzszexuálisok, a transzvesztiták, az »atipikus neműek«, az »átöltözők«, a »harmadik neműek«, az interszexuálisok, a nemi címkézést elutasítók és még sokan mások, akik számtalan – a magyar nyelvben még alig vagy nem meghonosodott – elnevezéssel illethetik magukat.³⁰

Minderről tudva én most mégis külön alfejezetben tárgyalom az interszexualitást, a transzneműséget és a nem bináris nemi identitás kérdéskörét, mert bár a »határsértés« összefügg ezeket a jelenségeket, eredetük és következményeik is eltérőek.

*Interszex*³¹

Az emberek túlnyomó többsége esetében egybeesnek a biológiai jegyek: a nemi kromoszómák (XX vagy XY), a külső és belső nemi szervek, az ivarmirigyek, illetve a hormonháztartás – mégpedig nőnemű vagy hímnemű eredményezve. Ezekben belül van ugyan variancia, például a másodlagos nemi jegyeket illetően, illetve a felnőttkor során változhat a tesztoszteron- vagy ösztrogén szintje valakinek, és olyan felnőtt is van, akinek nincs érett ivarsejtje (vagyis meddő), de ettől még egyértelműen besorolható a két biológiai klaszter valamelyikébe. Hogy a biológiai nem egy spektrum lenne, arra a másodlagos nemi jelek varianciáján kívül az interszex embereket szokta példaként hozni a progresszív mozgalom, vagyis azokat az embereket, akiknek valamilyen genetikai vagy fejlődési rendellenesség folytán nem esik egybe a kromoszomális neme a fenotípusos nemmel (vagyis a belső és külső nemi szervekkel), illetve akiknek atipikusak a nemi szervei. Ezeknek az embereknek a hozzávetőleges arányát is nehéz megállapítani; a kalkuláció attól is függ, hogy a nemi fejlődés mely rendellenességeit (*disorder of sex development*, rövidítve *DSD*) soroljuk az interszex mint ernyőfogalom alá. A gender studies-on és a progresszív mozgalmakon belül Anne Fausto-Sterling biológus 1993-as cikkét és későbbi publikációit szokták idézni, amelyekben a szerző 1,7%-os arányt határoz meg.³² A mozgalmakon kívül pedig a szintén biológusok által számított 0,018% az elterjedt szám.³³ Az utóbbi számítás kivonja az 1,7%-os arányból azokat, akiknek van ugyan valamilyen nemi fejlődési rendellenessége, de nincs eltérés a kromoszomális neme és a nemi szervei között. A különbség nem elhanyagolható, nem mindegy, hogy 10 ezer emberből 170, vagy pedig kevesebb mint kettő érintett. Mivel nem vagyok biológus, ebben a szakmai vitában nem tudok állást foglalni,

AZ INTERSZEK ÁLLAPOT RITKA KIVÉTEL, ÉS EZ A KISEBBSÉG JELLEMZŐEN AZÉRT KÜZD, HOGY CSECSEMŐKORBAN NE SOROLJÁK BE AZ ÉRINTETTEKET ÖNKÉNYESEN EGYIK VAGY MÁSIK NEMBE, AMI INDOKOLATLAN SEBÉSZETI BEAVATKOZÁSOKKAL IS JÁRHAT

de az még a magasabb, 1,7%-os arány esetén is elmondható, hogy – szemben azzal, amit Fausto-Sterling és nyomában a progresszív mozgalom állít – az interszex emberek léte nem teszi a biológiai nemet spektrummá, az emberek maradék 98,3%-a (vagy 99,98%-a) egyértelműen besorolható, nem pedig egy skálán helyezkedik el, *többé vagy kevésbé* nőneműként vagy hímneműként.³⁴

A másodlagos nemi jelek nagy varianciát mutatnak egy nemben belül, azonban a nőivarsejtet termelő emberek a nők, a hímvivarsejtet termelő a férfiak, nincs köztes állapot, mert nincs harmadik típusú ivarsejt, ezért nincs köztes vagy harmadik (negyedik stb.) nem sem.³⁵ Az interszex állapot ritka kivétel, és ez a kisebbség jellemzően azért küzd, hogy csecsemőkori ne sorolják be az érintetteket önkényesen egyik vagy másik nembe, ami indokolatlan sebészeti beavatkozásokkal is járhat. Ez a törekvés tehát egy kisebbségi csoporttal való méltányos bánásmódra, illetve az érintettek létének elismerésére irányul – erre volt a válasz Németországban a »harmadik opció« bevezetése is –, a biológiai nem binaritását nem érinti.³⁶

Az interszex állapotok léte tehát nem kérdőjelezi meg, hogy az emberek túlnyomó többsége esetében egyértelmű a biológiai besorolás, beleértve a kromoszómarendellenességgel élők többségét is. Rogers Brubaker szociológus ennek a körülménynek a társadalomelméleti jelentőségét így fogalmazza meg: »[A]z a tény, hogy bizonyos embereket csak önkényesen lehet besorolni a hímnemű vagy nőnemű kategóriába, nem teszi magukat a kategóriákat önkényessé; és az a tény, hogy a biológiai nem kulturálisan is konstruált [*co-constructed*], nem jelenti azt, hogy biológiai alapot nélkülöző [*unfounded*].³⁷

Biológiai értelemben a nemet – mai tudásunk szerint – nem lehet spektrumnak tekinteni. Az interszex emberek létére való hivatkozást jellemzően abból a célból szokták »bevetni«, hogy azzal illusztrálják a nemi különbségek konstruált és normatív voltát, és hogy bizonyítsák: a nő mint kategória is konstruált és fikcionális.³⁸ Az az állítás, hogy a biológiai nem *valójában* spektrum, jellemzően a magukat transzneműként vagy nem binárisan azonosítók követelésének kontextusában hangzik el, mintegy azt remélve ettől az állítástól, hogy az érvként szolgál a nemek társadalmi sokszínűsége mellett.³⁹ Magyar nyelven például egy, a *Magyar Narancs* hetilapban megjelent, interszexekről szóló ismeretterjesztő írást szoktak rendre idézni az ezekkel kapcsolatos vitákban.⁴⁰ Pedig az interszexek létéből sem az nem kö-

vetkezik, hogy a biológiai nem spektrum volna, sem az, hogy minden identitásállítást kritikátlanul el kellene fogadni.

Transz

A transzneműek a közgondolkodásban azokat jelentik, akik (saját megfogalmazásukban)⁴¹ úgy érzik, hogy „rossz testbe születtek”, „női testben férfi lélekkel”, vagy „férfi testben női aggyal” élnek, bármit is jelentsenek ezek a kijelentések.

Amit ma transzneműségnek (*transgender*) hívunk, arra néhány évvel ezelőtt még a transzszexuális kifejezés volt használatos, illetve, az orvostudomány transzszexualizmusként írta le a jelenséget.⁴² A paradigmaváltást jelzi, hogy míg a nemzetközi szinten mértékadó „Mentális zavarok diagnosztikai és statisztikai kézikönyve” (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, rövidítve *DSM*) tizedik kiadása mentális *betegségként* tartotta számon a nemi diszfóriát, addig a legújabb, 2020-tól érvényes 11. kiadás már mentális *állapotként* utal rá, a nemi inkongruencia („össze nem illés”) fogalma alatt.

Azonban az elmúlt évek néhány fejleménye és a heves társadalmi viták arra engednek következtetni, hogy itt nem pusztán egy eladdig marginalizált és patologizált csoport elismertetési követelése talál végre növekvő társadalmi elfogadást, hanem egyéb tényezők is közrejátszanak. Erre utal például a számok drasztikus növekedése: azokban az országokban, ahol van nyilvántartás a jelenségről (Svédország, Nagy-Britannia, Németország), néhány év leforgása alatt mintegy negyvenszeres növekedést könyveltek el az ún. genderklinikákon megjelenő páciensek esetében, továbbá, megfordult a férfi-női arány: míg korábban a nemváltó fiúk-férfiak voltak többségben, az utóbbi években a kamasz lányok körében gyakoribb az, hogy „rájönnek” arra, hogy ők „valójában fiúk”. Ezeket a jelenségeket álláspontom szerint társadalminak kell tekinteni, és akként vizsgálni – és adott esetben kritikával illetni, illetve a káros folyamatoknak ellene hatni.

A transzneműek jogainak kiterjesztésével kapcsolatos vitának az egyik ága, hogy mik a jogkiterjesztés *következményei* más csoportokra, például a nőkre és melegekre, illetve leszbikusokra nézve: Ha átalkítjuk a nő fogalmát, amely ezután magában foglalja a „nőként azonosuló embereket”, akkor annak milyen következményei lesznek az adatgyűjtésre? Megfogalmazhatók maradnak-e azok a társadalmi hátrányok, amelyek a nőket tipikusan a reprodukcióban betöl-

tött szerepük miatt érnek? Hogyan lehet beszélni a nőket női mivoltuk miatt érő erőszakról?⁴³ Be kell-e engedni a magukat nőként azonosító, azonban biológiai értelemben hímnemű embereket a női terekbe (például mosdókba, öltözőkbe, börtönökbe, tapasztalatmegosztó csoportokba), vagy ez veszélynek teszi ki a nőket, esetleg visszaélésekre ad lehetőséget? Mi a helyzet a női sporttal, tekintettel arra, hogy a tesztoszteronszint lecsökkentése nem tudja kompenzálni a férfi pubertás megélése által hozott visszafordíthatatlan változásokat, köztük fizikai előnyöket a csontok és az izomtömeg tekintetében?⁴⁴ Mit jelent az „azonos nemhez vonzódás”: az azonos biológiai neműekhez – *same-sex-attraction* – való vonzódást jelenti, vagy inkább az azonos nemi identitásúakhoz – *same-gender(identity)-attraction* – való vonzalmat kellene érteni alatta? Egy leszbikus biológiai nőkhöz vonzódik (vonzódjon), vagy a magukat nőként azonosító (adott esetben pénisszel rendelkező) emberekhez?

A vita másik ága pedig az *igazság* keresésére vonatkozik: mik a transzneműség okai, mi az igazság a nemi identitás kialakulásával kapcsolatban, és melyik tudományterület rendelkezik releváns tudással a kérdésben: a pszichológia, az orvostudomány – illetve pszichiátria –, a szociológia, a gender studies? Ha valaki azt állítja magáról, hogy „ő legbelül tudja, hogy a másik nemhez tartozik”, akkor ezt – a liberális demokráciákban alapértéknek tekinthető szabad identitásválasztás jegyében – el kell fogadni, vagy fel lehet, esetleg fel kell tenni azzal kapcsolatban kérdéseket, hogy mi vezetett egy ilyen öndiagnózishoz? (Felismerte legbelső autentikus identitását, amit morális kötelességünk elfogadni? Valami mentális oka van, ami miatt segítségre szorul, és az identitás kritikátlan elfogadása a segítség megtagadásával ér fel – mint az anorexiások esetében?) Van-e a nemváltás elismertetésére vonatkozó követelésére adandó válaszban különbség akkor, ha egy 25, egy 15 vagy egy 5 éves⁴⁵ ember áll elő azzal, hogy ő valójában nem abba a nembe tartozik, mint amibe tartozónak hitte mindenki?

Az ezekkel a kérdésekkel kapcsolatos szakirodalom gombamód szaporodik mindegyik kapcsolódó tudományterületen, nem függetlenül attól, hogy az utóbbi 6-8 évben a téma Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a fősodorba került. Én itt csak néhány szempontot vetnék fel azzal kapcsolatban, hogy miért érdemes körültekintőnek lennünk ezzel a vitával kapcsolatban, és nem pusztán a befogadás

kontra kirekesztés, kisebbségi jogok védelme kontra sárba tiprása dichotómiában kezelünk a téteket.

Ahogy a fentiekből is kiderült, a transzneműség az utóbbi években teret nyerő megközelítés szerint a nemi identitás (*gender identity*) fogalma köré szerveződik.

Kathleen Stock brit filozófus szerint a kortárs transz és queer aktivizmus négy axiómája, hogy:

1. minden embernek van egy fontos belső állapota, amit nemi identitásnak hívnak;

2. bizonyos emberek esetében ez a nemi identitás nem esik egybe azzal, amit biológiai nemnek hívunk (ők ezt „születéskor kijelölt nem”-nek hívják, arra utalva ezzel, hogy nem valaminek a *megállapításáról* van szó, hanem az orvosok vagy bábák által végzett önkényes aktusról);

3. a nemi identitás tekintendő ügödöntőnek azal kapcsolatban, hogy az ember nő vagy férfi (vagy egyik se);

4. a transzneműek léte morális kötelességet ró mindannyiunkra, hogy elismerjük és jogilag védjük a nemi identitást – és csak azt, a biológiai nemet nem.

Stock ezt a nézetegyüttest nevezi genderidentitás-elméletnek,⁴⁶ és könyvet szentelt ennek a kérdés-körnek, amelyben vizsgálja ezeknek az állításoknak az eredetét, a filozófiai érvényességét és a következményeit más csoportokra nézve.

Három, a transzjogi aktivizmusban egyidejűleg jelen levő (részben egymásnak is ellentmondó) narratívát azonosít be a nemi identitás magyarázatával kapcsolatban: 1. a veleszületettségről szóló, vagyis a „born this way” narratívát (amit semmi nem támaszt alá), 2. a patologizáló narratívát (ami betegnek mutatja a transz embereket, de egyben fel is menti őket a felelősség alól, illetve utat biztosít nekik a hormonkezeléshez és a műtétekhez, mint „gyógymód”-hoz a betegségükre), 3. a queer narratívát, ami rámutat ugyan a veleszületettség elméletének tévességére, de tagadja az identitásoknak bármiféle – diskurzus előtt meglévő – materiális valóságban való lehorgonyozottságát, összevethetőségét, illetve elutasítja, hogy egy kívülálló kétségekkel fordulhasson valakinek az identitása felé.⁴⁷ Stock mindhárom narratívát elhibáztatnak tartja, és helyettük egy negyediket javasol, mégpedig az identifikáció modelljét, miszerint azonosulásaink nem teljesen tudatosak, sőt, tudat alatt kezdődnek, de van tér a személyes jelentésalkotásra; identitásaink a környezettel kölcsönhatásban alakulnak, és az élet során változhatnak; ebből a modellből sem az automatikus affirmáció, sem az automatikus

elutasítás nem következik.⁴⁸ Számomra azért rokon-szenves ez a megközelítés, mert teret hagy az egyén-nek, nem tagadja az identitás személyességét, de nem is abszolutizálja az egyén nézőpontját, hanem felismeri, hogy identitásaink és magunkra vonatkozó értelmezéseink a környezetünkkel kölcsönhatásban párbeszédben alakulnak.

A nemi identitás problematikájához hozzájön az a probléma, hogy biológiai értelemben a nem megváltoztathatatlan, bár hormonkezeléssel módosítani lehet a másodlagos nemi jegyeket (hang, szőrzet, csontok, izomzat, testzsíreloszlás stb.). A sebészeti beavatkozások az elsődleges nemi jegyeket célozzák: az operációkon átesettek többé vagy kevésbé képesek lehetnek gyönyört átélni,⁴⁹ de az átoperált szervek utódnemzési funkciót nem tudnak ellátni.⁵⁰ A genetikai, illetve a sejtállományt viszont nem lehet megváltoztatni.⁵¹

„Technológiailag szofisztikált társadalmunkban a testek képlekenyebbnek tűnnek, mint az éntudatok”⁵² – ezzel összefüggésben a nem megváltoztatására irányuló politikai követeléseket számos belső ellentmondás feszíti. Rogers Brubaker így foglalja össze ezeken az ellentmondásoknak a lé-

nyegét: „Míg a genderidentitást úgy értik, hogy az független a nemileg meghatározott test [*sexed body*] látható morfológiai tulajdonságaitól, ugyanakkor elterjedt az a vélekedés is, hogy a genderidentitás a testnek valamely más [a nemi szervektől független] – és egyelőre ismeretlen – adottságában rejlik. A genderidentitás szerintük [...] egyszerre szubjektív belső lényeg, csak az individuum számára hozzáférhető, csak általa tudható; ugyanakkor objektív tény, amely felett az individuumnak nincs kontrollja. A genderidentitás szubjektivitását a test objektivitásán alapulónak látják. [...] A szubjektivitás vélt objektivitása teszi lehetővé, hogy a választást a meg nem választhatóság nevében védjék, és a változtatást a változtathatlanság nevében legitimálják. [...] [A] helyett, hogy a nemileg meghatározott testet képzelnék választhatatlan és változtathatatlan szubsztátumnak, és a genderidentitást annak kifejeződésének, most a genderidentitást képzelik el nem választható és változtathatatlan belső identitásként, a nemileg meghatározott testet pedig az előbbi választható és változtatható kifejeződéseként.”⁵³

Pontosan erre utalt Ónodi Adél, transznő egy médianyilatkoztatban: „[M]i nem teszünk mást, mint hozzáigazítjuk a testünket a lelkünkhez. A lelkünket, a belsónket nem tudjuk megváltoztatni, a testet lehet hozzá-

*igazítani ahhoz a rossz dologhoz, amit kaptunk, hogy teljes életet tudjunk élni.*⁵⁴

A nemi diszfória vagy nemi inkongruencia mint mentális kondíció nyilvánvalóan valós, és a szakemberek szerint sem mindig kezelhető terápiával,⁵⁵ tehát lehetséges, hogy bizonyos felnőtteknek az életét jobbra teheti a hormonkezelés vagy a nemi átalakító műtét. Ezzel szemben a transzneműséghez, illetve (mint lentebb látni fogjuk) a nem bináris identitáshoz kapcsolódó politikai követelések egy része túlmege ennek a kisebbségi és empátiát érdemlő pozíciónak a társadalmi elfogadtatásán, amennyiben ontológiai állításokat tesz:⁵⁶ nevezetesen azt állítja, hogy kettőnél több (biológiai) nem van; hogy a nemünk nem a testünktől függ, hanem valami misztikus nemi identitástól, amiről csak az egyén rendelkezhet tudással; és hogy a nemet meg lehet változtatni. Jelen tudásunk alapján megalapozatlan a nemnek ez a fajta monologisztikus és voluntarista megközelítése.⁵⁷

Ugyanolyan, mint a melegség?

Rendszeresen felmerül a transzneműséggel kapcsolatos vitákban a melegséggel való összehasonlítás. A kulturálisan liberális, illetve progresszív oldal is hordozza azt a történelmi terhet, hogy sokáig nem ismerte el a homoszexualitást; ez is belejátszhat abba, hogy ezt a hibát – érthető módon – nem szeretnék még egyszer elkövetni.⁵⁸

Azonban a párhuzam több szempontból sem helytálló.

Ezek egyike az, hogy a „meleg embereknek szorongásaik enyhítésére nincs szükségük orvosi beavatkozásra”.⁵⁹ Egy „elhibázott” afirmációnak nincsenek hátrányos következményei: ha valaki melegnek hiszi magát, majd később rájön, hogy mégsem az – nem történt semmilyen kár. Ezzel szemben a transzneműség megerősítése visszafordíthatatlan következményekkel, sőt életre szóló orvosi kezeléssel jár. Ráadásul, pont azzal, hogy kritikátlanul elfogadjuk a tranz identitást, tagadjuk meg az érintettektől adott esetben a hathatós segítséget olyan esetleges tényezők tekintetében, mint az autizmus, a szexuális abúzusból fakadó trauma vagy a különféle mentális problémák.⁶⁰

A másik szempont az, hogy a nemi diszfóriában szenvedő kamaszok esetében gyakran pont arról van szó, hogy melegek – és valójában a transzneműségről szóló diagnózis, illetve a tranzíció az, ami egyfajta (újfajta) konverziós terápia szerepét tölti be az esetükben (ha, mondjuk, egy lesbikus lányból heteró férfi lesz, vagy meleg fiúból heteró nő). „A szexuális

irányultság megváltoztatását célzó konverziós terápia káros, mert a szexuális irányultság rögzült, nem lehet megváltoztatni. De mivel a társadalmi nemi identitás a gyermekeknél rugalmas, nem helyénvaló összekeverni azokat a terápiákat, amelyek segítik őket abban, hogy amikor felnőnek, jól érezzék magukat a testükben, azokkal, amelyek hiába próbálják megváltoztatni a szexuális irányultságot.”⁶¹

A harmadik szempont, hogy a transzneműek abban bíznak, hogy a transzneműséggel kapcsolatban is a melegséghez hasonló pozitív irányú attitűdváltozás következik majd be az idők során, az elfogadás irányában. Azonban Helen Joyce szerint azok, akik ma a transzneműséggel szemben kritikusak, jellemzően nem az érintett embereket utasítják el (a homofóbia sokkal elterjedtebb és mélyebb volt, mint ma a transzfóbia), hanem a transzjogi aktivizmus követeléseinek következményeitől tartanak. Ezért szerintem kérdéses, hogy a transzneműek láthatósága ugyanolyan hatással jár-e majd, mint a melegeké: növeli-e az elfogadást, ahhoz vezet-e, hogy az emberek észreveszik, hogy ugyanolyan emberekről van szó, mint ők. A személyes találkozás, érvel Joyce, személyes szinten valóban növelheti az empátiát, de a

transzjogi követelések körüli ideológiával kapcsolatban nem segít: az utóbbi szinten a láthatóság pont az ellenségességet növelheti: a férfiak felbukkanása a női sportokban vagy a női öltözőkben inkább ellenálláshoz vezet, csakúgy, mint a kritikusok elhallgattatására tett kísérletek.⁶²

És végül megemlítendő egy érvelési hiba az újabb nemi kisebbségek elismertetéséért küzdő aktivisták részéről, amelyre Nógrádi Noá hívta fel a figyelmet. Ezek az aktivisták azt állítják, hogy küzdelmük egyszerű folytatása a korábbi szexizmusellenes, homofóbiaellenes, antirasszista küzdelmeknek, és egyszerűen arról van szó, hogy most egy újabb csoport, a transzneműek követelik maguknak a jogos elismerést. Csakhogy míg a nők, a melegek, illetve a lesbikusok, valamint a rasszizált, illetve etnikai kisebbségek azért küzdöttek, hogy ismerjék el őket a férfiakkal, a heteroszexuálisokkal, illetve a fehérekkel teljesen azonos jogú és egyenlő értékű emberi lényekként (mint nők, melegek/leszbikusok, feketék/romák), a transzjogi aktivisták ennél többet kívánnak. Ők nemcsak azt követelik, hogy egyenrangú emberekként ismerjék el a transzneműeket, hanem hogy *akként* legyenek elismerve, amiként magukat azonosítják; az öndefiníciójuk elismertetéséért küzdenek, például egy férfitestű személy azért, hogy nő-

nek lássák, és nőként fogadják el.⁶³ Ez az említett emancipációs mozgalmakénál sokkal radikálisabb követelés, illetve sokkal többet követel a többi embertől: azt, hogy mindenki adja fel az érzékelését, beleértve egy másik ember biológiai nemének – ami a világ észlelése során használt kategóriák közül az egyik legalapvetőbb – beazonosítására való képességét.⁶⁴

Nézetem szerint ezt nem lehet megkövetelni senkitől. Azt igen, hogy mindenki bánjon a transzneműekkel tisztelettel: transz identitásuk miatt ne érje őket hátrányos megkülönböztetés, ne zaklassák őket folytonos leleplezésekkel, ne érje őket erőszak – és ha mégis sérelem éri őket, tudjanak hova fordulni jogorvoslatért. Egy demokratikus társadalomban minden kisebbséget megilletnek ezek a jogok. Azonban a jelenkori transz- és queermozgalmak ennél többet követelnek: a kategóriák átírását. A nő és a férfi fogalmát is újra akarják definiálni, meghozzá olyan módon, hogy ezek a kifejezések már ne a „férfinak és nőnek született felnőtt emberekre” utaljanak, hanem a „magukat férfinak vagy nőnek azonosító emberekre”, a testüktől függetlenül.⁶⁵ Ez az eltolódás szakpolitikai következményekkel is jár számos területen, illetve a kategóriák használata minden embert érint. Ez utóbbi szempontot tekintve nemcsak a melegséggel való párhuzam sántít, de az a megközelítés sem elfogadható, hogy a transzneműséggel kapcsolatban csak a transzneműek szava számítsón.

Nem bináris

Az USA-beli online szubkultúrák közti interakciót vizsgáló Angela Nagle plauzibilisnek tűnő értelmezése szerint a női és férfi kategórián túli, úgynevezett nem bináris nemi identitások az online térből törtek ki az Egyesült Államokban az egyetemi kampuszok, majd a fősodor világába, 2015–2016-tól kezdve; az USA-ból pedig, az USA kulturális hegemóniája és a popkultúra révén Európába is eljutottak.⁶⁶ Nagle szerint mindez nem más, mint „Judith Butler elméletének a gyakorlatba ültetése”.⁶⁷ Takács Judit is hasonló gondolatot fogalmaz meg, de ő régebbi fejleményekre, a 90-es évektől életre kelő mozgalmakra mondja, hogy „a posztmodern queer-elmélet gyakorlati megnyilvánulásaiént” is felfoghatók.⁶⁸

Fontos megjegyezni, hogy Judith Butler a *Problémás nem* című kötetére kapott fő kritikára – nevezetesen,

hogy elhanyagolja a női és férfi test materializását – a *Jelentős testek* című könyvében válaszolt. Az utóbbi műben külön kifejti, hogy a nem konstruált-ságát és a performativitás fogalmát nem úgy érti, hogy ki-ki, mint egy ruhásszekrényből, tetszése szerint húzhatja magára nemeket, vagy úgy, hogy a testét mindenki egyénileg „konstruálhatná”; a konstruáltság kényszerek, korlátozások, kizárások eredménye, nem pedig egyéni voluntarista performanszoké.⁶⁹ Annál figyelemreméltóbb, hogy írásainak illetően olvasata ellen harminc évvel később Butler nem tiltakozik, sőt, kiáll a nem bináris identitások mellett, illetve az ilyen identitásokat kétségbe vonó feministák ellen.⁷⁰ A teoretikusok arra is felhívják a figyelmet, hogy Butler és a queerelmélet a 90-es években a fix identitásokat kérdőjelezte meg, mára viszont a queer mozgalomban az átlagtól eltérő, emiatt autentikusnak érzett identitások elismertetése a fő cél.⁷¹

Ezt a jelenséget tematizálja rendre Till Randolph Amelung is, aki transz férfiként a németországi diskurzusban a radikális transz és queer aktivistákkal szemben foglal állást publicisztikáiban, megszólalásaiban, valamint közelmúltban megjelent könyvében; többek között a szexuális, nemi és romantikus identitásoknak az utóbbi években jellemző elszaporodása ellen,⁷² amelyeknek számos listája fellelhető az interneten. Azt

bírálja például, hogy ez a megközelítés a strukturális problémák kezelése helyett egyéni kiutakat propagál, abban bízva, hogy ezáltal végső soron változtathatók a társadalmi struktúrák. „Az a remény hajtja a bátor szóalkotókat, hogy egy új megnevezés révén ki lehet kerülni a patriarchális és heteronormatív struktúrákból. Szolipszizmusukban egészen befelé fordulnak, hogy a belső rezdüléseikkel megtalálják a saját állítólagos hozzájárulásukat a viszonyok meghaladására.”⁷³ Egy Alice Schwarzer és Chantal Loouis által szerkesztett, 2022-ben megjelent esszékötetben⁷⁴ közölt interjúban pedig rámutat arra, hogy ez az illuzórikus megközelítés hogyan generál konfliktusokat: „Azáltal, hogy átnevezzük magunkat »nem binárisnak«, nem tudunk a patriarchátusból kilépni. De ahelyett, hogy azt neveznék meg, inkább másik frontot nyitnak: a »marginalizált nem binárisok« és a »privilegizált cisz nők« között.”⁷⁵

A feministák fő kifogása a nem bináris identitásokkal kapcsolatban az, hogy valójában a nemi sztereotípiáknak való meg nem felelés, illetve az abból fakadó rossz érzések, szenvedés és szorongás lefordításáról van szó, vagyis annak állításáról, hogy ha va-

laki nem felel meg a sztereotíp férfi- vagy nőképeknek, akkor nem is férfi vagy nő, hanem valami köztes, valami más. A nemekkel kapcsolatos elvárásoknak való meg nem felelés miatti szorongást a „férfiasabb” nők és a „nőiesebb” férfiak is nagyon jól ismerik – erről is szól a feminista küzdelem, hogy szabadon kibontakoztathassuk az egyéniségünket: ne kapja meg azt egy gondoskodó férfi, hogy ő nem is férfi, vagy egy határozottan fellépő nő azt, hogy ő nem is nő. A nem bináris identitások propagálói viszont azt állítják, hogy aki nem felel meg a nemi sztereotípiáknak, az valójában nem férfi, illetve nem nő, hanem valami köztes, illetve a kategóriákon kívül álló. Ez feminista nézőpontból egyrészt nem túl ambíciós, sőt, mondhatni, egy rezignált projekt: abból indul ki, hogy lehetetlen változtatni a strukturális igazságtalanságokon, amelyek az embereket szorongásuk csökkentése érdekében a nemükből való „kiidentifikálódásra” készítetik; azt sugallja, hogy a merev nemi normák ellen lehetetlen küzdeni, csak egyéni kiutak lehetségesek.⁷⁶ Másrészt, szexista megközelítésről van szó, mivel a nő és a férfi kategóriákat csak a sztereotíp nőknek és férfiaknak tartja fent – sőt, azzal, hogy az ezektől eltérőeknek a „kiidentifikálódást” javasolja, meg is erősíti a sztereotípiákat.⁷⁷ Ráadásul – ahogy Amelung is rámutatott – egy illúziót is magában hordoz ez az ajánlat: a kiidentifikálódással ugyanis nem lehet felszámolni a patriarchális logikát: egy munkáltató nem azt fogja nézni, hogy nőként azonosítja-e valaki magát, hanem ránézésre megállapítja azt, hogy képes-e terhelességre, vagyis potenciálisan „megbízhatatlan” munkavállaló-e az illető.⁷⁸

A „márpedig én nem vagyok sem férfi, sem nő” állítást fiatalos, dacos, punk gesztusnak is lehetne tartani, ha nem járna együtt egy elkeseredett áldozati diskurzussal, az elnyomott státusz vindikálásával, valamint azzal a követeléssel, hogy mindenki köteles elfogadni az illető nem bináris nemi identitását, például az általa választott név-mással kell utalni rá, és aki ezt nem teszi, az elnyomó. Ez nagyon eltér a punk mentalitástól.

Nézetem szerint tehát a nem bináris identitásokra két módon lehet tekinteni: vagy egy valós, megélt szorongásból, nevezetesen a nemi sztereotípiáknak való meg nem felelésből levont téves, az individualista korszakban gyökerező értelmezésként,⁷⁹ vagy pedig – az agresszívebb esetekben – egy jólétben felnőtt és különlegességtudatban szocializálódott

kohorsz küzdelmének, amelyet a különlegessége elismeréséért vív folytonosan.⁸⁰ Ez utóbbi jelenséget erősíti a közösségi média dinamikája is.

Ezek az identifikációs ajánlatok a kelet-közép-európai régióban a Netflix, a TikTok, a Youtube révén terjednek, Magyarországon pedig a kormányfüggetlen média gyakorlata által is, ami kritikátlanul és kontextualizálás nélkül fordítja az angol nyelvű sajtót, az összes bulváraktualitással együtt. Például 2023 első negyedében a kormányfüggetlen sajtó cikkek és elemzések sorát közölte arról a fontos hírről, hogy a *Trónok Harca* és a *The Last of Us* című sorozatok egyik szereplője, Bella Ramsey nem bináris neműnek vallja magát.

A *non-binary* (nem bináris) kifejezésre először 2015-ben keresett rá valaki Google-on. A nem bináris identitások elterjedésének sebessége a transzmozgalom gyors sikerével vetekszik. Akik viszont mellett érvelnek, hogy a nem bináris identitások nem tekinthetők újonnan terjedő divatjelenségnek, bizonyos Európán kívüli népektől vett példákat szoktak felhozni, olyan csoportokat említve, akik régmúltra visszanyúló hagyomány alapján sajátos nemi szerepet töltenek be az adott társadalomban: ilyenek az indiai

hidzsrák, az ománi xanithok vagy a szamoai fa'afafinék. Ezek a példák arra hivatottak szolgálni, hogy a nemi binaritás, a kétneműség elgondolása fehér, illetve európai termék, és sok Európán kívüli nép az agresszív gyarmatosítás előtt *tudta*, hogy nem két, hanem több nem van, ugyanis ezek a társadalmak – mondhatni, progresszív módon – kettőnél több nemet ismertek el. A kultúrantropológusok azonban sokszor tiltakoznak az említett társadalmi jelenségeknek ilyen, jelenkori politikai követelések alátámasztását szolgáló, instrumentalizáló újraértelmezése

ellen, vitatva, hogy mit is jelent a szóban forgó kultúrákban a „kettőnél több nem elismerése”. Egyrészt arra hívják fel a figyelmet, hogy ezek a társadalmak az idők során biológiailag reprodukálták magukat, vagyis feltehetőleg tudták, hogy az ember ivarosán szaporodó lény, aminek az alapja az, hogy biológiailag két típusban létezik. Nem a gyarmatosítás⁸¹ hozta el az említett népek számára a két nem megkülönböztetését, mert az annyira alapvető, hogy a fogalmi apparátus megléte előtt sem volt számukra ismeretlen. Másrészt amellel érvelnek, hogy a kettőnél több nemi kategória ezekben a kultúrákban nem a „progresszivitás”, hanem éppenséggel a merev nemi nor-

mák meglétének a bizonyítéka: ha például egy kultúrában a „nőies”, illetve a férfiakhoz vonzó férfiakra külön kategóriát kreálnak, az kifejezi ugyan, hogy megtűrjük őket, de ennek a sajátos státusznak a létrehozásával egyben biztosítják is a férfi normatív kategóriáját (amibe beletartozik a heteroszexualitás, a dominancia stb.), hogy a szigorú patriarchális hierarchián alapuló, heteroszexuális rendet ne veszélyeztessék.⁸² „A harmadik vagy negyedik nem megléte az Európán kívüli vagy az Európa perifériáján élő társadalmakban nem toleráns normatív rendre utal, hanem megerősíti és támogatja az akkor és ott uralkodó patriarchális binaritást és homofóbiát.”⁸³

A három kategória összemossága

A fentiekből is látszik, hogy nagyon komplex jelenséggel állunk szemben. A kérdéskörrel való beszédet tovább nehezíti, hogy a gender kifejezés legalább három jelentésben jelenik meg a diskurzusban.⁸⁴ Ha azt olvassuk angol nyelvű plakátokon (nemcsak angol hivatalos nyelvű országokban), hogy „Csak két nem van!” („*There are only two genders!*”) vagy éppen azt, hogy „Több mint két nem van!” („*There are more than two genders!*”), akkor ember legyen a talpán, aki rájön, hogy a gender kifejezés melyik jelentésére gondolt éppen a szerző.

– Az első az annak megfelelő jelentés lenne, ahogyan az angol nyelvben a gender kifejezést gyakran használják: a biológiai nem szinonimájaként. Vagyis aki két gendert kiált, lehet, hogy csak arra akar emlékeztetni, hogy két biológiai nem van, és tagadja azt a nézetet, hogy a biológiai nem egy spektrum.

– A konzervatív oldalon artikulált „Csak két gender van!” felkiáltás értelme az lenne, hogy: „csak két nemi szereprepartóár áll rendelkezésre nők és férfiak számára, ez a biológiából levezethető, és így van rendjén”. Ez az, ami ellen a feministák tiltakoznak évtizedek óta: ne csak kétféle életet lehessen élni, csak azért, mert kétféle testbe születünk.

– A kortárs transzjogi, illetve queerfeminista aktivizmusban pedig a gender nemi identitást jelent. Akik a nemek sokszínűsége, illetve számossága mellett törnek lándzsát, azok jellemzően arra gondolnak,⁸⁵ hogy ahány ember, annyi nem, hiszen „mi mindannyian egyéniségek vagyunk” (hogy Balogh Lídia lapszámbeli tanulmányához hasonlóan⁸⁶ én is a *Brian élete* című filmet⁸⁷ idézzem).

Ahogy láttuk, a harmadik megközelítés, amely az utóbbi években politikai szinten is teret nyert, azt

tartja egy-egy ember nemi besorolásánál ügydöntőnek, hogy az illető miként határozza meg magát. Akik ezt a megközelítést vallják, azok a második megközelítést képviselőket a tradicionalizmus, esszencializmus, konzervativizmus vádjával illetik (illetve azzal, hogy pont azt vallják, ami ellen tiltakoznak).⁸⁸

Ráadásul ellentmondás is feszül a transzneműek és a nem bináris identitásúak követeléseinek érvelési alapja között – és ezek az érvek keverednek a progresszív (mindkét csoport nevében fellépő) aktivisták retorikájában. Ahogyan arra Elena Louisa Lange rámutat, egyfelől azt állítják ezek az aktivisták, hogy a társadalmi nem (nemi identitás értelemben véve) egy spektrum, ami fluid és képlékeny. Másfelől azt is állítják, hogy a nemi szerepeltvárásoknak nem megfelelő (*gender-nonconforming*) fiatalok számára a tranzíció jelenti a megoldást. Márpedig ha a nem fluid, akkor értelmezhetetlen az utóbbi állítás, nevezetesen az, hogy egyeseknek „tévesen jelölték ki” (*wrongly ascribed*) a nemét születéskor – nem lehet igaz mindkettő egyszerre.⁸⁹

Továbbá, a tudomány mai állása szerint nincs arra bizonyíték, hogy a transz vagy a nem bináris identitásoknak lenne bármilyen fiziológiai alapja. Ahogy arra sincs, hogy létezne a társadalmi behatásokat, illetve a szocializációt megelőzően létező, testileg

megragadható, belső *nemi identitás*, ami a biológiai nemmel vagy egybeesik, vagy nem.⁹⁰ Az identitás, mai tudásunk szerint, ahogy fentebb utaltunk már rá, a környezettel való interakcióban ala-

kul ki,⁹¹ ezért nem esszencializálható, illetve ezért nem jelenthető ki, hogy az identitás kérdése vitán felül áll, kialakulása pedig nem vizsgálható. Vagyis, aki olyan kifejezéseket használ, mint „női testben férfi lélek” vagy „férfi testben női agy”, az társadalmi(lag létrejövő) jelenséget mutat be természetiként. És aki erre hivatkozva azt követeli, hogy a nemi identitás kialakulásával kapcsolatban ne lehessen empirikus vagy elméleti kutatást folytatni, az a tudomány és a lelkiismeret szabadságát kívánja korlátozni.

TUDOMÁNYOS TÉTEK

Természettudományok és társadalomtudományok

Amint a három fogalom – transz, interszex és nem bináris – áttekintésekor látszott, nem könnyű elkülöníteni a tényállításokat a politikai állításoktól. De a vita egyik tétje pont ez: vannak, akik a biológiai nemek megkülönböztetését is konstrukciónak és nor-

matív állításnak tartják, míg mások mellett szállnak síkra (köztük én is), hogy bár a biológiai nemek meghatározása történetileg beágyazott, jelentése pedig (beleértve mindazt, amit társadalmi gyakorlatokként levezetünk belőle) társadalmi, azonban a két nem megléte diskurzus előtti, természetes tény – vagy legalábbis természettudományi kérdés, amit az arra szakosodott tudósoknak kell eldöntenie, mint ahogy azt a kérdést is, hogy az interszex emberek léte azt jelenti-e, hogy kettőnél több nem van.

A fenti kérdés megközelítését természetesen megnehezíti, hogy a természettudósok is ugyanannak a társadalomnak a részei, vagyis értelmezéseiket – bármennyire is a tudományterületük bevétt, tudományos módszertanára alapozzák azokat – befolyásolják a kortárs társadalmi diskurzusok. Klasszikus példa, hogy a nők intellektuális alsóbbrendűsége is tudományos ténynek számított, egészen addig, amikor már nem.

Vagyis a természettudomány és a társadalomtudomány (és társadalomkritika) különválasztása korántsem egyszerű. Ráadásul, a társadalomkutatók azokat a természettudományi kutatási eredményeket és tanulmányokat válogatják ki és idézik, amelyek alátámasztják a saját nézeteiket, például a biológiai nemek vonatkozásában. Én is így tettem: olyan természettudományi forrásokra hivatkoztam, amelyek megerősítik, hogy biológiailag bizony két nem van. Ezzel nem azt állítom, hogy a *saját perspektívájából* mindenkinek igaza van, vagy hogy ezek objektíve eldönthetetlen kérdések lennének, csak azt, hogy a „gendervita” tudományos tétjeinek egyike a természettudomány és a társadalomtudomány, illetve a materiális tényállítások és társadalmi konstrukciók közötti hátrahúzás, ami – mint azt a gender studies egész története bizonyítja – nem könnyű dolog, és óhatatlanul konfliktusok forrása. Nyugaton a posztstrukturalista, illetve dekonstruktivista elméletek hegemon pozícióért el a társadalmi nemek tudományán belül: a német gender studies intézményesülésének egyik kulcsalakja, Gudrun Axeli Knapp kritikusan jegyzi meg, hogy a nők és férfiak közötti *viszonyokról* átkerült a fókusz a nők és férfiak közötti *különbségtételre*.⁹²

Ha azonban mindent az ún. pozicionált tudások, értékítéletek és funkcionalitások körébe sorolunk, akkor fennáll a teljes relativizmus veszélye. Az effajta relativizmus a vizsgált kérdés kapcsán elvezet ahhoz a létező gyakorlathoz,⁹³ amelynek keretében a kérdés körülbelül így merül fel: *Milyen érdeke fűződik valakinek ahhoz, hogy a kétneműség gondolatát fenntartsa; milyen igazságtalan rendet tart fent a két nemhez való*

ragaszkodás? Ez a megközelítés gyakorlatilag véleményné fokoz le egy tény – hasonlóan a populista jobboldal gyakran kárhozott gyakorlatához, az ún. alternatív tények generálásához –, jelen esetben a biológiai nemek megkülönböztethetőségét, és kivonja azt a racionális, empirikus vizsgálhatóság kerete alól. Egyúttal inszinuálja is: aki bármilyen, tudományosnak mondott okból ragaszkodik a kétneműség gondolatához, az hierarchikus, vagyis igazságtalan hatalmi konfigurációkat véd. Ez a gyakorlat – a tények teljes dekonstrukciója, azt állítva, hogy azok teljes mértékben történetileg szituáltak – álláspontom szerint a probléma része; sőt, a jobboldali genderellenesség társadalmi támogatottságának egyik szellemi táptalaja.⁹⁴ Nézetem szerint ez a fajta, a természettudományos, illetve materiális tényeket is historicizáló, illetve dekonstruáló erős (vagy posztmodern) konstruktivizmus ágyazott meg eszmeileg a queer jegyében

megfogalmazott jelenkori politikai követeléseknek, amelyek mindenfajta biológiai tényre való hivatkozást (például annak állítását, hogy az a nő, akinek női teste van) biologizmusnak vagy esszencializmusnak tekintenek. Ehelyett a modernség szellemiségén alapuló, „gyenge” konstruktivizmus tűnik célravezetőbbnek, ami elismeri a társadalmi tények társadalmi konstruáltságát, de nem önti ki a fürdővízzel a gyereket. Máskülönbén ugyanis teljesen hiteltelenné válik, és védtelenné a legabszurdabb és valóságtól legelrugaszkodottabb követelésekkel szemben.

*Társadalomtudományok és politika*⁹⁵

Az előzőhöz kapcsolódik egy másik dilemma, a társadalomtudományok és a politika viszonya. A kritikai elméletek nyomán mára bevett dolog lett a normatív szempontok „beengedése” a társadalomtudomány területére. Ami nem azt jelenti, hogy ezek korábban nem voltak jelen, csak azt, hogy a magát objektívnek tekintő tudományos paradigmák, bevalatlanul vagy reflektálatlanul, gyakran az uralkodó rend hatalmi viszonyait tekintik normalitásnak, és azokat reprodukálják. A kritikai elméletek célja ezek leleplezése, és ezek az elméletek mára a társadalomtudományban teljesen elfogadottak lettek.

A gender studies, mint az összes, a kritikai elméletek talaján álló perspektíva, önképe szerint is ideologikus tehát. Abból a tudománykritikai meggyőződésből indul ki, hogy nincs a társadalmi struktúrákon és hatalmi viszonyokon kívüli tudás. Ez azt is jelenti, hogy a magát elfogulatlannak, nem ideologi-

kusnak láttató tudomány is ideologikus, csak nem tud róla, vagy szándékosan leplezi.

Barát Erzsébet is így tekint a kritikai hagyományból kinőtt gendertudományra. Megfigyelése szerint a 2010 utáni kormányzati genderdiskurzus esetében mindkét oldal érvelése ideologikus, amennyiben saját értékrendjének egyeduralgódóvá tételére törekszik, „*noha ezt csak ellenfelük érvelésében vélük felfedezni*”.⁹⁶ Mindkét oldal célja az – érvel Barát –, hogy magát objektívnek, értéksemlegesnek és ideológiamentesnek mutassa, a másikat pedig elfogultnak, ezzel viszont „*az egymással ádáz (politikai) harcot vívó szembenálló felek ugyanannak a politikai logikának a foglyai*”⁹⁷: a másikat látják és láttatják ideologikusnak, magukat pedig ideológiamentesnek. Barát szerint, ha elfogadjuk, hogy a jelentés mindig pozicionált, akkor a másik ideológiájának leleplezésénél helyesebb cél az értékkülönbségeknek, vagyis annak a kimutatása, hogy az általunk képviselt pozíció morálisan helyesebb. Donna Haraway⁹⁸ nyomán azt javasolja, hogy a pozicionáltságot konkrét társadalmi erőviszonyok hálójában fogjuk fel, egy adott társadalmi struktúrában elfoglalt helyként: „*Ez teszi lehetővé az egyes tudások közötti egybevetést, ahol a kritérium az adott fel fogásból, tudásból (potenciálisan) következő kevésbé hierarchikus elrendeződés.*”⁹⁹ Barát nem teszi hozzá, de Haraway azt is kiemeli, hogy az alárendelt helyzetűek pozicionáltsága sem mentesülhet a kritikai vizsgálat alól, ugyanis esetükben sem „ártatlan” pozíciókról van szó.¹⁰⁰ A kisebbségi pozíció ugyanis nem vezet automatikusan érvényes tudáshoz.¹⁰¹

Barát helyesen mutat rá arra, hogy „mindkét oldal” hegemon küzdelmet folytat, azonban egylényegűnek tartja a teljes progresszív „gendercsomagot”,¹⁰² ezért is tud két táborról beszélni. Nézetem szerint azonban nem szerencsés (feltételezett) elnyomottsági alapon egy csomagban kezelni a nőket, a melegeket, illetve leszbikusokat, valamint a transzneműket, illetve az úgynevezett nem bináris neműek ügyét, mert ezek nagyon különböző küzdelmek. Egyrészt egyik csoportotartozásból, identitásból sem következik szükségszerűen egyetlen helyes, és az adott csoport minden tagja által kívánatosnak tartott politika; másrészt, a nevezett csoportok között számos komoly ideológiai feszültség figyelhető meg. Ráadásul, Barát megközelítése szerint az elnyomottakkal való szolidaritásnak kellene meghatároznia az elemző pozícióját. Ez a normatív elvárás, mint láttuk, elfed sok mindent, sőt, tabusítja bizonyos strukturális kérdések feltételét, vala-

mint bizonyos kortárs fejlemények – például az emberi jogokra, illetve a kisebbségek védelmére hivatkozó politikai követelések ütközésének – vizsgálatát.¹⁰³ Illetve, a tágabb politikai-gazdasági kontextusnak a vizsgálatára is szükség lenne – amit a fenti elvárás szintén kiiktat –, amelyben a szóban forgó követelések megfogalmazódnak; például, hogy mennyiben határozza meg az USA, és tágabban a Nyugat, kulturális hegemoniája a progresszívnek számító követelések tartalmát és nyelvezetét.¹⁰⁴ Végül, az is kritikai vizsgálatot érdemelne, hogy a neoliberális, az egyének felelősségét (túl)hangsúlyozó, azt az identitások összeállítására is kiterjesztő korszak vagy ideológia hogyan befolyásolja az egyének élettapasztalatainak (akár tranz vagy nem bináris) identitássá szerveződését, a progresszív mozgalmak céljait, valamint a gender studies fogalomkészletét és aktuális paradigmáját.¹⁰⁵

A Barát Erzsébet idézett írásában és megszólalásaiban megjelenő pozícióból következik az a kutatói attitűd, amiről Balogh Lídia érzékletesen írt ebben a lapszámban a genderellenes mozgalmakkal kapcsolatos szakirodalom kapcsán.¹⁰⁶ Vagyis, hogy a normatív pozíció nemcsak a kutatási kérdés feltevésében vezeti a kutatót (például feminista vagy melegjogi elköteleződése miatt érdekli, hogy a jobboldal miért folytat

adott esetben antifeminista vagy melegellenes kampányt, vagy az, hogy az emberek miért fogékonyak erre), hanem a normatív pozíció befolyásolja azt is, hogy mit tud fogalmilag megragadni vagy észrevenni: az empirikus kutatást és az értelmezéseket is átítják a normatív szempontok,¹⁰⁷ amelyek ráadásul egy morális jó–rossz, progresszív–regresszív, befogadó–kirekesztő sémát követnek.¹⁰⁸

Ebből az is következik, hogy ha a befogadás vagy a kirekesztés a tét – „szocializmus vagy barbárság” –, akkor minden eszköz megengedett a rosszabbik kiemelés megakadályozására. Ez gyakorlatilag tudományos igazolása az „eltörlés kultúrája” (*cancel culture*) megnevezéssel illetett jelenségnek, amellyel kapcsolatban egyre szélesebb körű vita folyik az angolszász országokban és Németországban is. E viták folytán a fenti megnevezés mára aligha minősíthető pusztán „jobboldali szitokszónak”. A jelen írás keretét szétfeszítené, így csak utalok rá, hogy nemcsak véleménycikkek jelennek meg a téma kapcsán, de tudósok is problematizálják már a jelenséget tudományos folyóiratokban közölt írásokban.¹⁰⁹

Judith Suissa filozófus és Alice Sullivan szociológus például számos olyan esetet gyűjtött össze,

amikor azoknak a tudósoknak, akik nem osztották a nemekkel kapcsolatos kurrens nézeteket, súlyos következményekkel kellett szembenéznük Nagy-Britanniában, például: „kutatások lefolytatásának vagy a kutatási eredmények közlésének megakadályozására tett kísérletek; konferenciák és más rendezvények szervezésének leállítása, problémásnak tekintett előadók ún. deplatformingolása [meg nem hívása], felkérésük visszavonása tudományos eseményeken való részvétel vagy publikáció vonatkozásában; feketelistára helyezésük, elbocsátásukra tett kísérletek; diákokat és oktatókat célzó zaklató és rágalmozási kampányok [...], fizikai fenyegetés és megfélemlítés.”¹¹⁰

A kutatók a fentiek mellett abban is látják ennek a gyakorlatnak a tudományos szabadságot veszélyeztető jellegét, hogy: „Az a nézet, miszerint a születési nemet potenciálisan releváns elgondolásnak tartani egyenlő a transzfóbiával, arra készíti a nemi identitással kapcsolatban kampányolókat, hogy a társadalom- és bölcsészettudományi kutatóktól azt követel-jék, hogy ne gyűjtsenek adatokat a biológiai nemről, a filozófusoktól pedig azt, hogy ne használják a biológiai nemet fogalmi kategóriaként. Az ilyen követelések alapvetően ellentétesek az akadémiai szabadsággal.”¹¹¹

Tudomány, politika és vallás

Az előző ponttal, vagyis azzal, hogy a nemekkel kapcsolatos, nem kívánatos nézeteket időnként minden lehetséges eszközzel igyekeznek elnyomni a genderidentitás-elmélet pártolói, összefügg a harmadik, utolsó felvetés. Nevezetesen az, hogy ez a nézetrendszer vallásjellegzet kezdni ölteni.

A vallásokkal nincsen semmi gond egy liberális, szekuláris társadalomban; mindenki hihet, amiben szeretne, egészen addig, amíg nem erőlteti a hitét másokra hatalmi pozícióból, mert az már a lelkiismereti szabadságba való beavatkozásnak tekintendő. Ahogyan arra számos kritikus rámutat, valami ilyesmi történik a genderidentitással kapcsolatban – sajnos az egyetemeken is. A nemi önmeghatározás jogának követelése ugyanis nem más, mint annak elvárása, hogy *mások* is validálják a genderidentitás-elmélet hitrendszerét.¹¹²

„A transz nők is nők” mondás rituális mantrázása nem érv, hanem csupán annak jelzése, hogy az ember az úgynevezett megfelelő oldalon áll a vitában. A névmások kiírása és kiíratása (például e-mailes aláírásokban) a legmarkánsabb jelenség: annak az el-

gondolásnak az elfogadását jelzi, miszerint valakinek a neve nem olvasható le a külsejéről, illetve nem tudható meg a neve alapján; azt ki kell fejteni egy beszédaktussal (a „preferált névmás” megosztásával). Robert Jensen ezt a – multinacionális vállalati és egyetemi környezetben gyakori – gesztust ahhoz hasonlítja, mintha egy meetinget imával indítana valaki: az imádkozást rákényszeríteni valakire, aki nem hisz az adott vallásban, pedig fundamentalista tett.¹¹³

Magdalena Grzyb is egyfajta szekuláris vallásnak tartja a modern queermozgalmat – többek között azért, mert rituálékat és hitvallási aktusokat kreál; legitimálja az ellenfelekkel szembeni erőszakot; fogalmakat szakralizál – ez történik például a nemi identitás fogalmával, ami ebben a kontextusban kísértetiesen hasonlít a katolikus vallás metafizikus „lélek” fogalmához –; kirekeszti az eretnekeket (például azokat a transzneműeket, akik kritikát fogalmaznak meg a mozgalommal kapcsolatban, vagy azokat a leszbikusokat, akik tiltakoznak a nő fogalmának dekonstrukciója ellen).¹¹⁴

Helen Joyce arra mutat rá, hogy az a kérdés, hogy a tranzíció boldogabbá tesz-e valakit, az érintettek számára fontos, valamint azoknak az orvosoknak, akik visszafordíthatatlan hormonális és sebészeti beavatkozásokról döntenek. Ám a kérdés irreleváns annak megítélését illetően, hogy a genderidentitás-ideológiának van-e igazságalapja, vagy hogy a genderidentitás átvegye-e a biológiai nem szerepét minden társadalmi kontextusban. Hasonlóképp: a válasz arra kérdésre, hogy a hit boldogabbá tesz-e egyes embereket, nem szolgál információval arra a kérdésre vonatkozóan, hogy létezik-e isten, vagy hogy másoknak úgy kelljen-e viselkednie, mintha hinnének benne.¹¹⁵

Amit a transzaktivizmus „transzjogok” alatt ért, nem bizonyos – korábban csak egy csoport számára elérhető – privilégiumok kiterjesztése, hanem annak a követelése, hogy a transzneműek minden körülmények között olyan elbánásban részesüljenek, amilyen neműnek azonosítják magukat, nem pedig a biológiai nemüknek megfelelő módon. Joyce szerint nem tekinthető emberi jogi követelésnek az, hogy mindenki veszítse el a nemileg szegregált terekhez fűződő jogait, vagy az, hogy mindenki fogadja el a transz emberek szubjektív hiedelmeit objektív valóságként. Mintha új államvallás jönne létre – véli Joyce.¹¹⁶

Társadalmi mozgalmak és identitásalapú közösségek esetében természetesen nem ritka a rituálék kialakítása, illetve a csoporthoz tartozás valamiféle jelzése. Nézetem szerint a határátlépés akkor történik meg, ha egy nézetrendszer kikövetelése hatalmi po-

zicióból történik (akár egy állam, egy munkáltató, egy egyetemi oktató részéről); a tudomány világában pedig akkor, ha bizonyos kérdések tabunak kezdenek számítani, mert nem felelnek meg a társadalmi igazságosságért folyó küzdelmek aktuális dogmáinak.

KITEKINTÉS: POLITIKAI TÉTEK

Simone de Beauvoir 1949-ben megjelent, *A második nem* című könyvének egyik sokat idézett megállapítása, hogy „az ember nem születik nőnek, hanem azzá válik.” Ez a mondat alaptétele volt a feminista konstruktivizmusnak, illetve a biológiai és a társadalmi nem szétválasztásának. Simone de Beauvoir annak szenteli a könyvét, hogy leírja, hogyan szocializálják bele a lányokat a női szerepbe, a férfiaknak való alárendelődésbe; abba, hogy természetesnek érezzék azt, hogy a férfi az alapértelmezett, a nő a másik. A feministák azért küzdöttek, hogy egy biológiai tény – hogy egyesek lánynak születnek – ne vezessen az érintettek számára megannyi hátrányos társadalmi következményhez: az erőszaknak való nemileg specifikus kitettség-től kezdve a „nőiesnek” tartott szakmák alulfizettségén át a saját szükségletek fel nem ismeréséig, illetve azok képviselésének – maguk a nők, illetve a társadalom általi – megtagadásáig. Néhány évvel ezelőttig fel sem merült volna annak tagadása, hogy a nők a biológiailag nőnemű, felnőtt emberek.¹¹⁷ Ez az állítás (*adult human female*) néhány év leforgása alatt a transz nők (biológiai értelemben férfiak) kirekesztésének jelölőjévé vált. A nőktől pedig azt kéri a queerfeminista mozgalom, az LMBTQ-mozgalom, valamint a nyugati baloldali pártok, hogy helyezték háttérbe a saját aggodalmaikat és szükségleteiket, és mozgalmukban, feminizmusukban és nődefiníciójukban prioritizálják a legelnyomottabb nők, vagyis a transz nők (biológiai értelemben férfiak) szükségleteit. Az empátiának és a szolidaritásnak ez az egyoldalú követelése – a nők legyenek szolidárisak a transzokkal, de a nők aggodalmaival ki szolidáris? – sok feministából dühöt vált ki, hiszen arra emlékeztet, amit Simone de Beauvoir olyan érzékletesen megírt: a másoknak – jellemzően férfiaknak – alárendelődő nők sorsára.¹¹⁸ Nőjogi szempontból ezért problematikus az empátia és a szolidaritás érvének „mindent visz” státusza. Mint láttuk, a nemi öndefiníció kérdése nemcsak az „érintetteket” érinti: érinti a tudomány világát – ki mondhatja meg, hogy hány biológiai nem van? milyen következményei vannak annak egy tudósra nézve, ha az aktuális társadalmi divattal nem

egyező álláspontot vall? –, érinti a nők, a gyermekek és a szülők jogait is, és mindezzel kapcsolatban nem úszhatjuk meg a hosszadalmas és fáradtságos vitákat.

A „genderkérdés” beleerőltetése egy nyitottság kontra zártság, tolerancia kontra intolerancia, progresszió kontra regresszió, empátia kontra empátiahiány, liberalizmus kontra szélsőjobboldal dichotómiába vagy naiv álláspont, vagy pedig politikai diszkurzív stratégia az eltérő álláspontok tabusítására és elhallgattatására, illetve kiírására a legitim módon megvitatható álláspontok közül. A transznemű emberek elfogadását nem szabadna hamis hitekhez és azok kikényszerítéséhez kötni.¹¹⁹

Ezek Magyarországtól távoli vitáknak tűnhetnek, nézetem szerint azonban itt is relevánsak.

Magyarországon a 2010 óta hatalmon lévő kormányzat szexuális és nemi kisebbségeket megbélyegző beszédmódja nyomán kerültek be a nemi önmeg-

határozással kapcsolatos nyugateurópai és észak-amerikai viták a köztudatba. Emiatt ezen kérdések megítélése a közbeszédben gyakran a kormányzat megítélésével kapcsolatos lakmuszteszt, a kormánypártiság vagy az ellenzéki-

ség jelölőjévé vált. Az Orbán-párti nyilvánosság genderörületet kiált, amelyben a közelgő apokalipszistól csak a Fidesz védhet meg, az ellenzéki közvélemény pedig vagy teljességgel a propaganda termékének, esetleg kiragadott példának tartja, vagy pedig ünnepli, az LMBTQ-jogok kíváncsú kiszélesedésének tekinti a nyugati történeteket. Ebben a tanulmányban amellet érveltem, hogy a pontosabb megértés érdekében ezeket a kérdéseket ki kell emelni a magyar politikai diskurzus polarizált teréből. A kormányzati narratívában kétségkívül ellenségképző funkciót tölt be a „genderezés”, amit a kormány kritikusai joggal kifogásolnak a demokratikus normák és a kisebbségek méltósága melletti kiállás nevében. Azonban a magyar kontextustól függetlenül is vizsgálhatóak – és vizsgálandóak – az utóbbi 6-8 év nemzetközi szintű történései a „gender” fogalmára hivatkozó politikai törekvéseket illetően. A németországi nemi önmeghatározási törvénytervezet, valamint annak aktuális vitája – amely *nem* illeszkedik a kulturálisan progresszív kontra konzervatív törésvonalra – kapcsán vettem fel néhány szempontot a kérdés tétjeivel kapcsolatban.

Magyarországon pedig legalább három szempontból van politikai tétje ennek a vitának.

Az első, hogy értsük, mire reagál a kormányzó jobboldal. Amint láttuk, ezek a jelenségek léteznek, ezért ezeket eltagadni vagy teljességgel a kormánypropaganda termékének tartani nem szerencsés, mert

könnyen ellenőrizhető a tévedés. Hogy a kormány, valamint a kormányhoz köthető agytrösztök és média apokaliptikusnak láttatja a nyugati trendeket, illetve azt állítja, hogy ebből csak a magyar kormány kínál kiutat, miközben az ellenzék importálná az apokalipszist – ez politikai kommunikáció. Ezzel igazolja a mi-ők szembeállítás, valamint az antidemokratikus gyakorlatokat, például a tudomány szabadságába való beavatkozást vagy a szexuális és nemi kisebbségek megbélyegzését, a mellettük kiállók hazaárulónak nyilvánítását. Azonban, ahogy a 2022. áprilisi ún. gyermekvédelmi népszavazás eredményei¹²⁰ mutatták, a Fidesz és a Mi hazánk szavazótáborán túl is van fogadókészség ezekre az üzenetekre. Ha figyelembe vesszük a Nyugat-Európában és Észak-Amerikában zajló folyamatokat, akkor az talán közelebb visz minket ahhoz, hogy megértsük az emberek választói döntéseit. Amellett érveltem, hogy a nemi önmeghatározás kérdései túlmutatnak a polarizált magyar politikai valóságon, és érdemes észrevenni a kérdéskör problematikus elemeit – liberális, baloldali, melegjogi, nőjogi alapról. Már csak azért is, hogy ne monopolizálhassa a témát a jobboldal, ne kiálthassa ki magát az aggodalmak egyedüli képviselőjének, komolyan vevőjének, megszólaltatójának.

A jobboldali politika, illetve annak mélyebb megértéséhez, hogy hogyan és miért rezonálnak a jobboldal üzenetei, árnyaltabb megközelítésre van tehát szükség a befogadás kontra kirekesztés keretnél. A második ok, amiért ezeknek a vitáknak van tétje Magyarországon, az az, hogy anekdotikus ismeretek szerint a nyugati jelenségek már megérkeztek hozzánk is, és számos terepen jelen vannak: a kormánytól független sajtó bevett gyakorlatában – abban, hogy az angol nyelvű médiából egyszerűen magyarra fordított „progresszív” cikkeket közölnek, kontextualizálás és kritika nélkül –; leszbikusok tapasztalataiban, akik felé elvárassá vált, hogy a nők számára fenntartott közösségi és személyes tereikben transz nőknek is helyt adjanak; kamaszokat nevelő szülők tapasztalataiban, akiknek a gyerekei transz és nem bináris identitásokat vesznek fel, nem függetlenül a közösségimédia-használatuktól; pszichológusok tapasztalataiban, akik a gyerek- vagy felnőttpraxisukban az utóbbi években gyakrabban találkoznak a jelenséggel, és akik dilemmával küzdenek, bizonytalanok, hogy a pácienseiknek azzal segítenek-e inkább, ha afirmálják a nemi identitásukat, vagy ha a terápiás folyamatot nyitott végűnek tekintik, amelynek

HOGY A KORMÁNY, VALAMINT A KORMÁNYHOZ KÖTHETŐ AGYTRÖSZTÖK ÉS MÉDIA APOKALIPTIKUSNAK LÁTTATJA A NYUGATI TRENDKET, ILLETVE AZT ÁLLÍTJA, HOGY EBBŐL CSAK A MAGYAR KORMÁNY KÍNÁL KIUTAT, MIKÖZBEN AZ ELLENZÉK IMPORTÁLNÁ AZ APOKALIPSZIST – EZ POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ

során feltehetőek kérdések a páciens múltjával és az identitásválasztás okaival kapcsolatban is. Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban Magyarországon eddig még nem születtek kutatások – ez a következő évek feladata lehet. Mindezek alapján azonban óvatosan megfogalmazható, hogy nem lehet az előbbi kérdéseket lesöpörni azzal, hogy „itt, Orbán Magyarországon más problémáink vannak”, ugyanis az USA – vagy tágabban a Nyugat – kulturális hegemoniája, a sorozatoktól a TikTokon át a Twitterig és a kormányfüggetlen média gyakorlatáig, befolyásolja a kulturális mintákat, értelmezéseket, valamint a kívánatos, Orbán utáni világra vonatkozó víziókat.

És végül, a harmadik ok is ez utóbbihoz kapcsolódik. A jelenlegi politikai erőviszonyokat tekintve nyilván nem kell tartani attól, hogy *túlságosan* progresszív LMBTQ-követelések öltsenek testet a szakszervezetek terén Magyarországon. Azonban a jövő alakításában részt venni kívánó pártoknak és mozgalmaknak érdemes volna – szemben a 2022 őszén ellenzéki képviselőkkel alakult LMBTQ-képviselőcsoport eddig látható tevékenységével,¹²¹ és a magyarországi Amnesty International nyugati lózungokat másoló gyakorlatával¹²² – hosszabb távon

kialakítania egy kiérleltebb álláspontot ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban, ami túlmutat az Orbán-ellenességen és a kisebbségek megbélyegzésének ellenzésén mint kereten, és ami számot vet a nyugati tapasztalatokkal a jogok ütközésével kapcsolatban. Reményre ad okot, hogy a nyugati országokban is történnek ellentétes mozgások: például felülvizsgálják nemi identitásra szakosodott klinikák gyakorlatát Svédor-

szágban és Angliában, miután azzal a váddal kellett szembenéznük ezeknek az intézményeknek, hogy túl könnyen terelik a medikális nemváltás útjára a nemi diszfóriás kamaszokat. A skót és a német viták is arra engednek következtetni, hogy a folyamat nem egyenes irányú; a legradikálisabb követeléseknek háttérbe szorult az egyéb baloldali és liberális mozgalmak szervezett ellenállása. Vagyis elképzelhető, hogy mire Magyarországon más erők lesznek hatalmon, addigra a nyugati helyzet is változik, és a nemi önmeghatározással kapcsolatban legaggasztóbb jelenségek akkora már, úgymond, lefutnak, és megszólalhatnak a kritikus hangok, illetve hallhatóbbá válnak az árnyaltabb szempontok is, a nemzetközi nyomás pedig emiatt végül csökken.

Az Orbán-rezsim egy gyűlöletpolitikára is építő politikai rezsim. Ez a magyar valóság, ebből nem tu-

dunk kiidentifikálódni, ezért nem érdemes a nyugati vitákat úgy lefolytatni nálunk, mintha itt is ugyanazok lennének a tétek. Amellett érveltem azonban, hogy érdemes ezeket a vitákat először is ismerni, továbbá nem feltétlenül – vagy nem kizárólag – a magyar viszonyokon és a magyar kormánykoalícióval kapcsolatos értékítéletünkön keresztül megítélni, mert ez a morális pozíció sok mindent elfedhet a szemünk elől. A nemi identitással kapcsolatos viták nagyon szerteágazóak, a demokratikus tétek pedig nagyon a nyugati országokban – még ha máshogyan is, mint a jelenlegi Magyarországon.

JEGYZETEK

1. A törvényjavaslat a jogi nemváltoztatás lehetőségének életkori határát 18-ról 16 éves korra csökkentené; kimondaná, hogy a jogi nemváltoztatáshoz többé nem szükséges nemi diszfóriát megállapító pszichiátriai diagnózis; továbbá, a javaslat szerint a kérelmezőnek a korábban meghatározott két év helyett csupán három hónapig (16–17 évesek esetén hat hónapig) lenne szükséges a választott nem szerint élnie. A törvényjavaslat szövege elérhető: <https://www.parliament.scot/-/media/files/legislation/bills/s6-bills/gender-recognition-reform-scotland-bill/stage-3/bill-as-passed.pdf>. A skót kormány a törvényjavaslat kapcsán információs oldalt hozott létre: <https://www.gov.scot/publications/gender-recognition-reform-scotland-bill-more-information/>.
2. Lásd pl.: Debbie JACKSON: Why did Nicola Sturgeon resign as first minister? *BBC News*, 2023. február 16., <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-64661974>.
3. Lásd pl.: David MAC DOUGALL: Finland passes new, progressive trans rights laws on gender recognition, *Euronews*, 2023. február 1., <https://www.euronews.com/2023/02/01/finland-passes-new-progressive-trans-rights-laws-on-gender-recognition>.
4. Lásd pl.: AFP/The Local: Confirmed: Spain's gender self-determination law to come into force, *The Local*, 2023. február 16., <https://www.thelocal.es/20230216/confirmed-spains-gender-self-determination-law-comes-into-force/>. A spanyol törvény főbb pontjai: 18 éves koról leszállítja a jogi nemváltás lehetőségét 16 éves korra; engedélyezi a nem jogi megváltoztatását pszichiátriai igazolás és két évnyi előzetes hormonkezelés nélkül (14–16 évesek esetén szülői beleegyezés szükséges a jogi nemváltáshoz; amennyiben a szülők nem egyeznek bele, a kiskorú jogi útra terelheti a konfliktusát a szüleivel vagy jogi képviselőjével); a kérvény benyújtásának időpontjától számított három hónapra csökkenti a várakozási időt; a pszichológusok számára csakis az affirmatív megközelítés alkalmazását engedélyezi (minden más megközelítést „a nemi identitás megváltoztatására irányuló konverziós terápiának” minősít a törvény); valamint pénzbüntetést helyez kilátásba azok számára, akik nem tartják tiszteletben mások választott nemét – Proyecto de Ley para la igualdad real y efectiva de las personas trans y para la garantía de los derechos de las personas LGTBI. (121/000113), https://www.congreso.es/busqueda-de-iniciativas?p_id=iniciativas&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&_iniciativas_mode=mostrarDetalle&_iniciativas_legislatura=XIV&_iniciativas_id=121%2F000113.
5. A tanulmány ezen része a 2022 őszén megjelent monográfiám – Kováts Eszter: *Genderörületek Németországban és Magyarországon*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2022 – vonatkozó fejezetének (129–132, 134–140) rövidített, illetve a kézirat 2022. augusztusi befejezése óta történetekkel bővített változata.
6. Gesetz zur Änderung der in das Geburtenregister einzutragenden Angaben vom 18. Dezember 2018 (Bundesgesetzblatt I, Seite 2635), https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&start=//*/%5B@attr_id=%27bgbl118s2635.pdf%27%5D#_bgbl_%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl118s2635.pdf%27%5D__1684350737693. A négy lehetőséget a személyi állapotról szóló törvény (Personenstandsgesetz) 22.§/3. sorolja fel: https://www.gesetze-im-internet.de/pstg/_22.html; az interszexek státuszát, valamint nem- és névváltoztatását pedig ugyanennek a törvénynek a 45b paragrafusa szabályozza: https://www.gesetze-im-internet.de/pstg/_45b.html.
7. Beschluss vom 10. 10. 2017 – 1 BvR 2019/16, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2017/10/rs20171010_1bvr201916.html.
8. Gesetz über die Änderung der Vornamen und die Feststellung der Geschlechtszugehörigkeit in besonderen Fällen (Transsexuellengesetz – TSG): „Transsexuellengesetz vom 10. September 1980 (BGBl. I S. 1654), das zuletzt durch Artikel 2 Absatz 3 des Gesetzes vom 20. Juli 2017 (BGBl. I S. 2787) geändert worden ist”, <https://www.gesetze-im-internet.de/tsg/BJNR016540980.html>.
9. Beschluss des Ersten Senats vom 11. Januar 2011 – 1 BvR 3295/07, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2011/01/rs20110111_1bvr329507.html.
10. Gesetz zur Einführung des Rechts auf Eheschließung für Personen gleichen Geschlechts, BGBl. I. S. 2787–2788, https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/text.xav?SID=&tf=xaver.component.Text_0&toef=&qmf=&hlf=xaver.component.Hitlist_0&bk=bgbl&start=%2F%2F*%5B%40node_id%3D%27942916%27%5D&skin=pdf&tlevel=-2&nobist=1&sinst=EB3A373F.
11. Sabine MENKENS: Kulturkampf um das Transsexuellen-Gesetz, *Die Welt*, 2021. március 11., <https://www.welt>.

- [de/politik/deutschland/plus227868509/Geschlechtsidentitaet-Kulturkampf-um-das-Transsexuellen-Gesetz.html](https://www.politik.deutschland.plus227868509/Geschlechtsidentitaet-Kulturkampf-um-das-Transsexuellen-Gesetz.html).
12. Lásd pl.: <http://fairplayfuerfrauen.org/gesetzentwurfefdp-und-gruene/>.
 13. Bündnis 90 – Die Grünen: „... zu achten und zu schützen...” Veränderung schafft halt. Grundsatzprogramm, 2020, 56, https://cms.gruene.de/uploads/documents/20200125_Grundsatzprogramm.pdf.
 14. Bündnis 90 – Die Grünen: Deutschland. Alles ist drin. Bundestagswahlprogramm 2021, 193, https://cms.gruene.de/uploads/documents/Wahlprogramm-DIE-GRUENEN-Bundestagswahl-2021_barrierefrei.pdf.
 15. Die Linke: Zeit zu handeln! Für soziale Sicherheit, Frieden und Klimagerechtigkeit. Wahlprogramm zur Bundestagswahl 2021, 109, <https://www.die-linke.de/wahlen/wahlprogramm-2021/>.
 16. SPD: Aus Respekt vor deiner Zukunft. Das Zukunftsprogramm der SPD, 2021, 44, <https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Beschluesse/Programm/SPD-Zukunftsprogramm.pdf>.
 17. FDP: Nie gab es mehr zu tun, 2021, 42, <https://www.fdp.de/programm2021>.
 18. Koalitionsvertrag zwischen SPD, Bündnis 90 / Die Grünen und FDP: Mehr Fortschritt wagen für Freiheit, Gerechtigkeit und Nachhaltigkeit, 2021, 119, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/gesetzesvorhaben/koalitionsvertrag-2021-1990800>.
 19. Eckpunkte des Bundesministeriums für Familie, Senioren, Frauen und Jugend und des Bundesministeriums der Justiz zum Selbstbestimmungsgesetz. 2022. június 30., <https://www.bmfsfj.de/resource/blob/199382/3ca564087d19553bddd4312bfa1c498/20220630-selbstbestimmungsgesetz-eckpunkte-data.pdf>.
 20. A medikális nemváltás folyamatáról és országonként eltérő szabályozásáról magyar nyelven jó áttekintést nyújtanak Laky Zoltán újságíró cikkei: LAKY Zoltán: Nyugaton átoperálják a gyerekeket? 18 kérdés és válasz a nemváltó kiskorúakról, *Válasz Online*, 2021. július 26., <https://www.valaszonline.hu/2021/07/26/transznemusegender-lmbtg-orban-nepszavazas/>; LAKY Zoltán: Gyermekvédelmi lázban ég az amerikai jobboldal is – de ott ennek tényleg tékje van, *Válasz Online*, 2022. április 27., <https://www.valaszonline.hu/2022/04/27/gyermekvedelem-egyesult-allamok-lmbtg-nemvaltas-florida/>.
 21. Jeja KLEIN: Geplantes Selbstbestimmungsgesetz enttäuscht Hoffnungen. *Queer.de*, 2022. június 30., https://www.queer.de/detail.php?article_id=42474.
 22. Vorstellung des Eckpunktepapiers zum Selbstbestimmungsgesetz. 2022. június 30., <https://www.youtube.com/watch?v=wF9mCQgF4Q>.
 23. A csillagos megjelölés arra utal, hogy női, férfi és egyéb nemű jogászok fórumáról van szó. Az úgynevezett genderigazságos nyelvvel kapcsolatos németországi vitákhoz lásd Kovács (5. vj.) 142–155.
 24. Az eset kapcsán 2022. július 14-én zajlott a nyilvános vita a Humboldt Egyetemen többek között Bettina Stark-Watzinger szövetségi miniszter, Peter Frensch, az egyetem elnöke, valamint Rüdiger Krahe, a PhD-hallgató (Marie-Luise Vollbrecht) témavezetőjének részvételével, amelyen én is részt vettem, és jegyzeteket készítettem. Vollbrecht a vitán nem vett részt. Frensch azzal érvelt az előadás lemondása (elhalasztása) indoklásaként, hogy nem tudták volna a rendezvény látogatóinak biztonságát szavatolni a tiltakozók és az ellentiltakozók esetleges összecsapása esetén. Stark-Watzinger amellet érvelt, hogy – bár ő, a pártjához (az FDP-hez) hasonlóan egyetért a nemi önmeghatározási törvénnyel, de a tudomány szabadságát meg kell óvni, és nem szabad, hogy aktivisták szabják meg, hogy mit szabad mondani, és mit nem. Krahe többek között azzal érvelt, hogy bár az ember nemi binaritása nem témája a témavezetettje disszertációjának, azonban az, amiről beszélni szándékozott, megtalálható minden biológiai könyvben. A nyilvános vita programját lásd: <https://www.huberlin.de/de/pr/nachrichten/juli-2022/nr-22711-1>.
 25. A progresszív aktivizmusban elterjedt meghatározás a brit LMBT-szervezet, a Stonewall definíciója (vagy annak valamilyen változata), amely így hangzik: „félni valakitől vagy nem kedvelni valakit, azon tény miatt, hogy transz; ennek körébe tartozik az illető nemi identitásának tagadása, illetve az elzárkózás annak elfogadásától” („the fear or dislike of someone based on the fact they are trans, including denying their gender identity or refusing to accept it”). Ez a nagyon tág definíció nemigen hagy teret a transzjogi aktivizmus követeléseivel kapcsolatos vitáknak, ugyanis bármilyen fenntartás könnyen transzfóbiának minősülhet.
 26. ZDF Magazin Royale, 2022. december 2., <https://www.zdf.de/comedy/zdf-magazin-royale/zdf-magazin-royale-vom-2-dezember-2022-100.html>.
 27. Turds, ejts „tördsz”: rájátszás a TERF (trans-exclusionary radical feminist – „transzkirekesztő radikális feminista), ejtsd „törf”, megjelölésre, amellyel nemcsak a radikális feministákat illetik: bárki megkaphatja – függetlenül attól, hogy (radikális) feminista-e –, aki kritikát fogalmaz meg a transzjogi aktivizmus kurrens követeléseivel kapcsolatban. Lásd: Debra SOH: *A gender vége. Nemek és identitások mítoszai társadalmunkban, valamint leleplezésük* (ford. HORVÁTH Judit), Budapest, Századvég Kiadó, 2022, 181; Kathleen STOCK: *Material Girls. Why Reality Matters for Feminism*, London, Fleet, 2021, 31.
 28. Marco BUSCHMANN: „Wenn sich die Welt verändert, muss sich die Politik auch verändern” (Hannah BETHKE és Lisa CASPARI interjúja), *Die Zeit*, 2023. január 6., <https://www.zeit.de/politik/deutschland/2023-01/marco-buschmann-selbstbestimmungsgesetz-atomkraft-silvesternacht-interview/komplettansicht>.

29. A szerkesztett kötet – TAKÁCS Judit (szerk.): *A lélek műtétei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005 – négy részből áll: Solymár Bence kutatásáról szóló beszámoló, „A transzszexuális beteg” címmel, amely tíz transzszexuális személlyel készült interjú alapján készült; ezt követi a leghosszabb rész, Takács Judit, aki a tizenhét transzszexuális személlyel készült interjú alapján kutatását foglalja össze „A transzszexuális emberek útjai – Transzszexuális élettapasztalatok interjúk tükrében” címen (55–150); majd cikkfordítások következnek angolból; a kötet végén egy transzszexuális körében végzett kérdőíves kutatás összefoglalója található. Az alábbiakban Solymár és Takács kutatásaiból idézek.
30. *Uo.*, 9–10.
31. A tanulmány ezen része a közelmúltban megjelent monográfiám egyik gondolatmenetén alapul: Kovács (5. vj.), 285–289.
32. Anne FAUSTO-STERLING: The Five Sexes: Why Male and Female Are Not Enough, *Sciences*, 1993. március–április, 20–24.
33. Leonard SAX: How common is intersex. A response to Anne Fausto-Sterling, *Journal of Sex Research*, 2002/3, 174–178; Colin WRIGHT: Sex is Not a Spectrum, *Reality's last stand*, 2021. február 1., <https://www.realitys-laststand.com/p/sex-is-not-a-spectrum>.
34. Egy orvosi folyóirat biológus szerzői ezt így fogalmazták meg: „Azt állítani a biológiai nemről, hogy sem nem állandó, sem nem bináris, teljességgel tudománytalan – két biológiai nem van, nőnem és hím, és az emberek esetében a biológiai nem megváltoztathatatlan (a nemi fejlődési rendellenességek nagyon ritkák, és nem eredményeznek további biológiai nemeket).” – Emma HILTON – Pam THOMPSON – Colin WRIGHT – David CURTIS: The reality of sex, *Irish Journal of Medical Science*, 2021, <https://doi.org/10.1007/s11845-020-02464-4>.
35. Sőt, azt állítani, hogy a magasabb hangú, keskenyebb vállú férfiak kevésbé volnának férfiak, mint a mélyebb hangúak és szélesebb vállúak; vagy hogy a nagyobb mellű, szélesebb csípőjű nők inkább volnának nők, mint a kisebb mellű, keskenyebb csípőjű társaik, kifejezetten szexista álláspontnak tekinthető. Lásd: WRIGHT (30. vj.).
36. A biológiai nemi sajátosságokat kutató Zach Elliott biológus összeállított egy nyilvánosan elérhető mappát, benne 40 publikált tudományos cikkel, amelyek a biológiai nem evolúciójáról szólnak, illetve arról, hogy miért tartható fenn az az állítás, miszerint kettő (és nem több) biológiai nem van: <https://www.dropbox.com/s/shgmw0bpj4fkbbb/Evolution%20of%20Sex.zip?dl=0>.
37. Rogers BRUBAKER: *Trans. Gender and Race in an Age of Unsettled Identities*, Princeton University Press, 2016, 135.
38. Alison ASSITER – Maria J. BINETTI: A postmodern Post-feminism without Women, *Feminist Dissent*, 2020/5, 204–241, 210.
39. STOCK (27. vj.); WRIGHT (33. vj.).
40. HRASKÓ Gábor: Még a biológia szerint sem olyan szimpla a világ, hogy valaki férfi vagy nő és kész, *Magyar Narancs*, 2018. augusztus 16., https://magyarnarancs.hu/hamis_dilemma/meg-a-biolgia-szerint-sem-olyan-szimpla-a-vilag-hogy-valaki-ferfi-vagy-no-es-kesz-113043.
41. TAKÁCS Judit: A transzszexuális emberek útjai – transzszexuális élettapasztalatok interjúk tükrében, in *A lélek műtétei*, szerk. TAKÁCS Judit, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005, 55–150, 64–65.
42. SOLYMÁR Bence: A transzszexuális beteg, in *A lélek műtétei*, szerk. TAKÁCS Judit, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005, 14–54, 14.
43. Holly LAWFORD-SMITH: *Gender-Critical Feminism*, Oxford University Press, 2022; STOCK (27. vj.); ASSITER-BINETTI (38. vj.) 217, 225.
44. Helen JOYCE: *Trans. When Ideology Meets Reality*, One-world Publications, 2021.
45. A gyerekek, illetve a serdülők esete külön tanulmányt érdemelne, itt csak három szempontot vetnék fel. Először említeném, hogy egy gyerek nemi identitása (vagyis annak tudása, hogy fiú-e vagy lány) körülbelül 7 éves korra szilárdul meg; ezt megelőzően a gyerekek, ha nem szeretik a saját nemüknek sztereotipikusan megfelelő játékokat vagy öltözködést, teljesen őszintén azt hiszik magukról, hogy a másik nembe tartoznak – lásd SOH (27. vj.) 236. Óvodáskorú gyerekek ilyen jellegű deklarációi alapján elfogadni az „új nemi identitásukat” legalábbis felelőtlenségnek tűnik. Második szempontként említeném, hogy gyerekek esetében különösen körültekintőnek kell lenni, hiszen az agyuk még fejletlen ilyen horderejű kérdéseket mérlegeléséhez, és esetükben különösen fennáll annak az esélye, hogy bizonyos élethelyzetekre úgy reagálnak, hogy a másik nembe „szeretnének” tartozni (például egy ellentétes nemű kistestvér születésekor – vagy ami például súlyosabb, szexuális abúzus elszívása esetén). A harmadik szempont, amit felvetnék, pedig az, hogy a gyermekkori-kamaszkori nemi diszfóriát a különböző kutatások alapján a gyerekek 80–95%-a természetes úton kinövi, mégpedig pont a pubertás lezajlásának köszönhetően; míg ha pubertásblokkolókat, majd ellentétes nemi hormonokat kapnak, akkor szinte 100% az esélye, hogy folytatják a tranzíciót, vagyis óvakodni kell attól, hogy olyan útra terelődjön egy a diszfóriával élő gyerek, illetve kamasz, amiről nehéz letérni – lásd SOH (27. vj.); LAWFORD-SMITH (43. vj.) 99–100. Nagyon komplex és érzékeny kérdésekről van szó, amelyek leginkább a pszichológia – azon belül a fejlődéslélektan –, illetve az orvostudomány hatáskörébe tartoznak, ezért különösen aggasztó, ha a

- társadalmi közbeszéd elvágólagos ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban, és a gyerekeket-kamaszokat, valamint a szülőket és a segítő szakembereket is nyomás alá helyezi.
46. STOCK (27. vj.) 11–12.
 47. STOCK (27. vj.) 112–127.
 48. *Uo.* 127–135.
 49. Jellemzően a műtétileg kialakított vagina esetében nagyobb az esély erre, mint a műtétileg kialakított pénisz esetében. Dr. Balajthy Tibor, nemi átalakító műtéteket végző plasztikai sebész előadása a Magyar Pszichiátriai Társaság 8. webinárium keretében, amelynek a témája: „Fiú vagyok vagy lány vagyok? Van-e segítség a lélekre és a testre?” 2021. február 23., <https://www.doki.net/tarsasag/pszichiatria/hirek.aspx?&id=103150&cid=32>.
 50. Ezzel nem állítom, hogy el kellene látniuk, vagyis azt, hogy utódnemzési képesség nélkül ne lenne valaki nő vagy férfi, de azt igen, hogy egy reproduktív korú nő vagy férfi veleszületett nemi szervei jellemzően alkalmasak az utódnemzésre, míg a nemi átalakító műtéten átesettek nem nyerhetik el a célnem utódnemzési funkcióit.
 51. WRIGHT (33. vj.).
 52. Barbara J. RISMAN – Kristen MYERS – Ray SIN: Limitations of the Neoliberal Turn, in *Gender Theory: (Re) Turning to Gender as a Social Structure. Gender reckonings – New Social Theory and Research*, eds. James W. MESSERSCHMIDT – Patricia YANCEY MARTIN – Michael A. MESSNER – Raewyn CONNELL, NYU Press, 2018, 178–189, 184.
 53. BRUBAKER (37. vj.) 136–137.
 54. BÁNHIDI Emese: Ónodi Adél: Orbán Viktor zavarodott és nincs elég intelligenciája. *168.hu*, 2021. július 2., <https://168.hu/itthon/onodi-adel-orban-viktor-zavarodott-es-nincs-eleg-intelligenciaja-207378>.
 55. Lásd pl. SOLYMÁR (vj. 42.).
 56. Judith SUISSA – Alice SULLIVAN: The Gender Wars, Academic Freedom and Education, *Journal of Philosophy of Education*, 2021/1, 55–82, <https://doi.org/10.1111/1467-9752.12549>.
 57. Kováts Eszter: Only ! know my gender – The individualist turn in gender theory and politics, and the right-wing opposition, *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 2022/2, 110–127, <https://intersections.tk.hu/index.php/intersections/article/view/448>.
 58. STOCK (27. vj.).
 59. SOH (27. vj.) 147.
 60. LAWFORD-SMITH (43. vj.) 99, 102.
 61. SOH (27. vj.) 147–148.
 62. JOYCE (44. vj.) 284.
 63. Napvilág Kiadó: Kováts Eszter *Genderörületek Németországban és Magyarországon* című kötetének bemutatója, Lumen Kávészó, 2022. október 6. Résztvevők: Kováts Eszter, Kiss Viktor, Mészáros György, Nógrádi Noá. Moderál: Balogh Lídia. <https://youtu.be/sqaCXmtUMpM>
 64. „A kutatások rámutattak, hogy amikor valaki szembenéz egy másikkal, az agy a másodperc töredéke alatt automatikusan rögzíti a nemére vonatkozó információkat. Irreális az az elképzelés, hogy nem tudjuk – vagy nem kellene tudnunk – megmondani egy személy nemét a megjelenése vagy a társadalmi önkifejezése alapján.” SOH (27. vj.) 92–93.
 65. STOCK (27. vj.). Akikre pedig korábban a nő és férfi szavakat használtuk (vagyis a biológiai nőkre, illetve férfiakra), azokra nemtelenítő kifejezések kezdtek el terjedni, az angolban például a „menstruator” (*menstruator*), „terhes személy” (*pregnant person*), „méhnyakkal/prostataával bíró személy” (*cervix-owner, prostata-owner*).
 66. Angela NAGLE: *Kill All Normies. Online Culture Wars from 4chan and Tumblr to Trump and the Alt-Right*. Winchester/Washington Zero Books, 2017.
 67. *Uo.* 70.
 68. TAKÁCS (29. vj.) 63.
 69. A Transzvanilla Egyesület szerint márpedig teljesen legitim az, ha „a nemed percenként, óránként, naponta esetleg évente más és más”, és egy biztonságos világban „[n]em érdekelne senkit, milyen gyakran váltogatnád a neved, nemed, identitásod, önkifejezésed illetve stílusod”. <https://transvanilla.hu/informaciok/genderqueer/genderqueer-identitasok>.
 70. Lásd pl. Alona FERBER: Judith Butler on the culture wars, JK Rowling and living in „anti-intellectual times”, *The New Statesman*, 2020. szeptember 2., <https://www.newstatesman.com/long-reads/2020/09/judith-butler-culture-wars-jk-rowling-living-anti-intellectual-times>.
 71. Lásd pl. Andrea TRUMANN: Von der Dekonstruktion der Identität hin zu ihrer Verfestigung. Eine Auseinandersetzung mit Judith Butler und ihren Adept*innen, in: *materializing feminism. Positionierungen zu Ökonomie, Staat und Identität*, Hg. Friederike BEIER – Lisa Yashodara HALLER – Lea HANEBERG). Münster, UNRAST Verlag, 2018, 119–140.
 72. Till Randolph AMELUNG: *Transaktivismus gegen Radikalfeminismus. Gedanken zu einer Front im digitalen Kulturkampf*, Berlin, Querverlag, 2022, 23.
 73. Till Randolph AMELUNG: Auch du darfst Opfer sein, *Jungle World*, 2019. november 28. <https://www.jungleworld/artikel/2019/48/auch-du-darfst-opfer-sein?page=all>.
 74. Alice SCHWARZER – Chantal LOUIS (Hg.): *Transsexualität. Was ist eine Frau? Was ist ein Mann? Eine Streitschrift*, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 2022.
 75. Till Randolph AMELUNG: Zwischen allen Fronten [Chantal LOUIS interjúja], in *Transsexualität. Was ist eine Frau? Was ist ein Mann? Eine Streitschrift*, Hg. Alice

- SCHWARZER – Chantal LOUIS, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 2022, 73–83, 77.
76. LAWFORD-SMITH (43. vj.) 171.
77. Rebecca REILLY-COOPER: Gender is not a spectrum, *Aeon*, 2016. június 28., <https://aeon.co/essays/the-idea-that-gender-is-a-spectrum-is-a-new-gender-prison>.
78. Uo.
79. KOVÁTS (57. vj.); Koschka LINKERHAND: Treffpunkt im Unendlichen. Das Problem mit der Identität, in *Beißreflexe, Kritik an queerem Aktivismus, autoritären Sehnsüchten, Sprechverboten*, Hg. Patsy L'AMOUR LA LOVE, Berlin, Querverlag, 2017, 52–60; Elvira SALONAS: Geschlecht als Wille und Design. Zur Kritik an der queeren Multiplikation von Geschlechtsidentitäten, in: *Feministisch streiten. Texte zu Vernunft und Leidenschaft unter Frauen*, Hg. Koschka LINKERHAND, Berlin, Querverlag, 2018, 188–202.
80. Jonathan HAIDT – Greg LUKIANOFF: The Coddling of the American Mind, *The Atlantic*. 2015. szeptember, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2015/09/the-coddling-of-the-american-mind/399356/>
81. Illetve, cáfolható az az érvéls is, miszerint Európában a biológia tudományának kialakulásához, esetleg a kapitalizmus megjelenéséhez kötődik a két nem megkülönböztetése.
82. Susanne SCHRÖTER: *FeMale – Über Grenzverläufe zwischen den Geschlechtern*, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 2002.
83. Susanne SCHRÖTER: Transgender in anderen Kulturen, in *Transsexualität. Was ist eine Frau? Was ist ein Mann? Eine Streitschrift*, Hg. Alice SCHWARZER – Chantal LOUIS, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 2022, 188–194, 193.
84. Ezekről hosszan írok a közelmúltban megjelent könyvemben: KOVÁTS (5. vj.).
85. A gender kifejezésnek a queerelméletből a politikába bekerült értelmezése szerint a „gender mint társadalmi konstrukció” elgondolás nem a két (biológiai) nemre vonatkozó aktuális társadalmi elvárásrendszer jelenti, hanem a biológiai és a társadalmi nem egymástól való merev elválasztásának, illetve eleve a nem meghatározásának, a két nem közötti határhúzásnak a megkérdőjelezését.
86. BALOGH Lidia: A gender mint jogi fogalom – és egy kérdés: mit adott a nőknek a gender? *Fundamentum*, 2022/4, 38–55.
87. Brian élete (*Monty Python's Life of Brian*), rend. Terry Jones, 1979.
88. LAWFORD-SMITH (43. vj.) xii.
89. Elena Louisa LANGE – Joshua PICKETT-DEPAOLIS – Jane Clare JONES: The meaning of „Gender” in Current Debates of the Left. A Discussion between Elena Louisa Lange, Joshua Pickett-Depaolis, and Clare Jones, in *The Conformist Rebellion. Marxist Critiques of the Contemporary Left*, eds. Elena Louisa LANGE – Joshua PICKETT-DEPAOLIS, Lanham, MD – Boulder, CO – New York – London, Rowman & Littlefield, 2022, 43–58, 45.
90. Alexander Korte, gyerekekkel és serdülőkkel foglalkozó pszichiáter, a témában rendszeresen nyilatkozik Németországban a kritikusok oldalán. Egy interjúban például azt nyilatkozta, hogy a nemi identitás problematikus fogalom, főleg azért, hogy „veleszületettnek” van állítva – emiatt azok a szakemberek, akik identitásképződéssel foglalkoznak, nem érzik magukénak. Az emberi identitás ugyanis nem valami eleve adott dolog, ami már a bölcsőben is ott van, illetve nem is statikus: a felnövekedés során – a tanulás, a kapcsolatok, a testtel történő dolgok révén – alakul ki. Lásd: Alexander KORTE: „Wir wissen nicht, was wir da anrichten” [Chantal LOUIS interjúja], in: *Transsexualität. Was ist eine Frau? Was ist ein Mann? Eine Streitschrift*, Hg. Alice SCHWARZER – Chantal LOUIS, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 2022, 109–118, 110.
91. BRUBAKER (37. vj.); RISMAN ET AL. (52. vj.), STOCK (27. vj.).
92. Gudrun-Axeli KNAPP: Mut zur Kontroverse! Feministische Kritik zwischen Antigenderismus und akademischer Spezialisierung, in: *materializing feminism. Positionierungen zu Ökonomie, Staat und Identität*, Hg. Friederike BEIER – Lisa Yashodara HALLER – Lea HANEBERG, Münster, UNRAST Verlag, 2018, 19–38. Ez hosszabb kifejtést igényelne, itt most csak röviden utalok arra, hogy a queer-elmélet (valamint az azon alapuló gyakorlati követelések, illetve intézkedések filozófiája) szerint a kategóriák, illetve fogalmak nem az igazságtalanságok leírására szolgáló nyelvi eszközök, hanem részben maguk a fogalmak minősülnek felelősnek az igazságtalanságokért. Ugyanis minden egyértelmű meghatározás kizárásokon alapul (azon, hogy mi nem tartozik bele az adott kategóriába), a kategóriák destabilizálásával, elmosásával pedig – a queer-elmélet szerint – magukat az egyenlőtlenségeket is felszámolhatnánk. Ez egy fundamentális ellentét a queer alapon gondolkodók és a velük szemben állók között. Ez adja a gender studies-on belüli különbségek alapját a fókuszot illetően: vannak olyanok a gender studies művelői között, akik a nők és férfiak (mint a tudományon-elméleten kívüli világban létező entitások) közötti viszonyokat vizsgálják, valamint olyanok, akik a két nem közti különbségtételre, illetve a kategóriákat létrehozó és fenntartó, általuk elnyomónak minősített diskurzusokra kíváncsiak. Nézetem szerint fogalmakat alkotni önmagában nem kirekesztő, hierarchikus aktus, hanem szükségszerű emberi kognitív tevékenység. Kathleen Stock és Holly Lawford-Smith filozófusok a kategóriák védelmében mutatnak rá arra, hogy a férfi–nő megkülönböztetés – bár történetileg valóban eltúlozták, és az egyenlőtlenségek igazolására használták – önma-

- gában nem tartalmaz hierarchizáló mozzanatot, hanem pusztán fogalmi – értékítélet nélküli – megkülönböztetésről van szó; lásd: STOCK (27. vj.) 61; LAW FORD-SMITH (43. vj.) 30–31.
93. Lásd pl. ANTONI Rita: „A közös ellenség mégiscsak a patriarchátus” – Interjú Dr. Barát Erzsébettel, *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris e-Folyóirat*, 2020/ 2, 184–201, <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/34177>.
 94. Lásd Kováts (5. vj.).
 95. Ez az alfejezet a közelmúltban megjelent könyvem egyik gondolatának a szerkesztett és kibővített változata, Kováts (5. vj.) 281–283.
 96. BARÁT Erzsébet: Gender-ideológia kontra feminista ideológiakritika, in: *Nőképek kisebbségben. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről*, szerk. BOLEMANT Lilla, Pozsony, Phoenix PT, 2015, 49–54, 50.
 97. Uo.
 98. Donna HARAWAY: Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective, *Feminist Studies*, 1988/3, 575–599.
 99. BARÁT (96. vj.) 51.
 100. HARAWAY (98. vj.) 584.
 101. Sarah SPECK – Paula Irene VILLA: Das Unbehagen mit den Gender Studies. Ein Gespräch zum Verhältnis von Wissenschaft und Politik, *Open Gender Journal*, 2020. december 18., <https://opengenderjournal.de/article/view/141>.
 102. BARÁT (93. vj.).
 103. ASSITER–BINETTI (38. vj.); JOYCE (44. vj.); SCHWARZER–LOUIS (74. vj.); STOCK (27. vj.).
 104. BARNA Emília – CSÁNYI Gergely – GAGYI Ágnes – GERŐCS Tamás: A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából, *Replika*, 2018, 108–109. szám, 241–262; CSÁNYI Gergely – KOVÁTS Eszter: Túl az excelszemplétű feminizmuson. Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma, *Társadalmi Nemek Tudománya e-Folyóirat*, 2020/1, 39–66.
 105. KOVÁTS (57. vj.); LINKERHAND (79. vj.); RISMAN et al. (52. vj.); SALONAS (79. vj.); TRUMANN (71. vj.).
 106. BALOGH (86. vj.) 48.
 107. SPECK–VILLA (101. vj.).
 108. KOVÁTS Eszter: Konzervatív visszacsapás? 1968 öröksége és a kortárs jobboldali genderellenesség, in: *Társadalmi mozgalmak, civil társadalom, emberi jogok*, szerk. ANTAL Attila – MÁNDI Tibor – PACZOLAY Péter, ELTE Eötvös Kiadó, 187–201, 2022.
 109. Pl. SUISSA–SULLIVAN (56. vj.).
 110. Uo. 6, 8.
 111. Uo. 3.
 112. JOYCE (44. vj.) 4.
 113. Robert JENSEN: Critiquing transgender theology: A review of Janice Raymond’s Doublethink, *Feminist Current*, 2021. december 21., <https://www.feminist-current.com/2021/12/21/critiquing-transgender-theology-a-review-of-janice-raymonds-doublethink/>.
 114. Magdalena GRZYB: Did the Woke Movement Hijack Feminism in Poland? *Culture Wars Papers*, no. 18, (Illiberalism Studies Program, George Washington University), 2022. szeptember 23., <https://www.il-liberalism.org/did-the-woke-movement-hijack-feminism-in-poland/>.
 115. JOYCE (44. vj.) 5.
 116. Uo. 224.
 117. Alice Schwarzer 2022-ben az általa társszerkesztett könyvében így fogalmaz: „A szubjektíven érzett társadalmi nem lenne az, ami velünk született, és a biológiai nemünket kell ahhoz igazítanunk. Milyen abszurd! [...] Mi, feministák és más haladók pontosan az ellenkezőjéért küzdünk: azért, hogy a biológiai nem, ami létezik ugyan, ne játszasson szerepet az ember definiálásában (a nők tudnak ugyan szülni, de ettől még nem »született anyák«), azért állunk ki, hogy a »nőieség« és a »férfiasság« kategóriáit dekonstruáljuk.” – Alice SCHWARZER: Transsexualität und Rollenirritation, in *Transsexualität. Was ist eine Frau? Was ist ein Mann? Eine Streitschrift*, Hg. Alice SCHWARZER – Chantal LOUIS, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 2022, 7–20, 13.
 118. LAW FORD-SMITH (43. vj.) 139; JONES–LANGE–PICKETT–DEPAOLIS (89. vj.) 52–53.
 119. RISMAN et al. (52. vj.); STOCK (27. vj.).
 120. Több százezerrel többen szavaztak a négy kérdésben a Fidesz által propagált „nem” opcióra, mint ahányan a Fidesz–KDNP és a Mi Hazánk listáira szavaztak.
 121. A „Sokszínű Magyarországért” elnevezésű LMBTQ-munkacsoport a szexuális és nemi kisebbségek védelmének jegyében egyelőre, sajnos, az aktuális nyugati lözongok átvételére szorítkozik. Honlapjukon a szöveget például egy aktivista szótár lefordítása magyar nyelvre: <https://lmbtg.hu/lmbtg-szavak-a-betukmogott/>. A „nemi identitás” meghatározása például: „A nemi identitás fejezi ki a személyes érzéseinket arról, hogy férfiak vagy nők vagyunk-e, vagy mindkettő vagy egyik sem, vagy bármely más a nem spektrumról. Időbe telhet rájönni arra, hogy nem olyan nemű vagy, mint amilyennek születésedkor besoroltak és ez a felismerés bármely életszakaszban megtörténhet.”
 122. „Annak, ahogyan az állam az egyént neme szerint kategorizálja, az önrendelkezésen kell alapulnia. [...] A transz nők valódi nők. Ünnepejük a nőket nőnapon úgy, hogy tudatosítjuk, a nők közössége egy interszekcionális, sokszínű csoport, amelynek részét képezi mindenki, aki női identitással rendelkezik ideértve az interszex és transznemű nőket is.” – MIHÁLY Eszter: A transz nők is nők, ünnepejük őket is! *Amnesty Blog*, 2023. március 8. <https://amnesty.444.hu/2023/03/08/a-transz-nok-is-nok-unnepejuk-oket-is>.

A GENDER MINT JOGI FOGALOM – ÉS EGY KÉRDÉS: MIT ADOTT A NŐKNEK A GENDER?

A 2010-es évek eleje óta tartó időszak során szerteágazóvá vált, hogy mit értünk *gender* alatt, és mára távolról sincs egyetértés e kérdésben – még angol nyelvterületen sem, ahol a lakosság által beszélt nyelv szókincsében is szerepel e kifejezés. Jelenleg a tudományos és a politikai diskurzusban, valamint a közbeszédben változatos jelentésekben használatos; csakúgy, mint a jogi és a közpolitikai dokumentumokban. Korábban az utóbbi területeken a *gender* konstruktivista értelmezése azt jelentette, hogy alapvetően analitikus fogalomként használták: a nők és férfiak társadalmi szerepeit értették alatta, illetve a női és férfi szerepekhez kapcsolódó társadalmi elvárásokat, sztereotípiákat és hatalmi viszonyokat elemezték vele. Az utóbbi időkből azonban mind gyakrabban használják aktivista fogalomként – vagyis nem az elemzés igényével, hanem mozgalmi célok artikulálásához –, még hozzá a korábban megszokottól eltérő jelentéssel, az egyén által megélt és meghatározott nemi identitást értve *gender* alatt. Ez a fordulat új kihívásokat teremtett azok számára, akik a nők társadalmi egyenlőségének kérdéskörét kívánják fogalmi keretek közé helyezni. A tanulmány következtetése szerint a *gender* mint analitikus fogalom továbbra is hasznos lehet a társadalomtudományi kutatás és elméletalkotás számára – a nők és férfiak egymáshoz viszonyított helyzetének megértéséhez, továbbá elvileg a közpolitikai döntéshozatal terén is, a nők és férfiak sajátos társadalmi problémáinak enyhítéséhez. A *gender* mint jogi fogalom azonban – rációfalva sokak várakozására – a tanulmány konklúziója szerint irrelevánsnak bizonyult a nők jogainak vonatkozásában, politikai és mozgalmi hívószóként pedig kifejezetten rossz szolgálatot tett a nők érdekérvényesítésének. A tanulmányban szó esik az Isztambuli Egyezmény viszontagságos történetéről, illetve ennek kapcsán az arról folyó heves vitákról, hogy milyen viszonyban áll a *gender* a nők jogaival. A tanulmány kitér – a *gender* mint jogi fogalmat távlatba helyezendő – egy analóg jelenség bemutatására: az interszekcionalitás mint elgondolás fejlődéstörténete

kapcsán vonja kétségbe, hogy feltétlenül használni kell-e valamit jogi fogalomként csupán azért, mert társadalomtudományi elemzéshez hasznos eszköznek bizonyult, mozgalmi téren pedig látványos karriert futott be.

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány alcímében a kérdés szándékolt áthallás a Monty Python csoport 1979-ben bemutatott filmje, a *Brian élete*¹ egyik emlékezetes részére, amikor – egy politikai gyűlés során – elhangzik a kulcsmondat: „Mit adtak nekünk a rómaiak?” Ezt a jelenetet olyankor szokás felidézni, amikor valaki – jellemzően politikai mozgósítás céljából – nyilvánvalóan kedvező változásokat hozó fejleményeket, illetve (külső) tényezőket-szereplőket kárhoztat. Sokszor idézték például, szarkasztikusan, a Brexit ellenzői. A *gender* kapcsán (bármi is legyen az)² zajló viták kapcsán amiatt asszociálhatunk erre a jelenetre, mert az ellenzői – legalábbis az angol nyelvterületen kívüli országokban – idegen, gyarmatosító erők által erőltetett dolognak mondják, miközben a védelmezői nem győzik hangoztatni, hogy jótékony társadalmi hatású elgondolásról van szó. Ennek kapcsán a legartikuláltabb és lehangosabb viták az Isztambuli Egyezmény³ körül zajlottak, a központi kérdés pedig az lett, hogy a *gender* egyet jelent-e a nők jogainak érvényesítésével – és ennek keretében a nők biztonságának szavatolásával –, vagy valami teljesen mást célt szolgál a szerepeltetése ebben a nemzetközi jogi dokumentumban.

Az Isztambuli Egyezmény körüli viták – megkerülhetetlen – felidézését megelőzően a tanulmány röviden áttekinti a *gender* szerteágazóvá vált jelentéseit, különböző használati módjait, konnotációit. Külön rész foglalkozik egy analóg jelenséggel – ami szintén a közelmúltban vált észlelhetővé –, nevezetesen az interszekcionalitás jelentésének és felhasználási területeinek diverzifikációjával, szempontokat keresve a *gender* körüli fejlemények értelme-

A GENDER MINT JOGI FOGALOM KÉTSÉGES HASZNÁLHATÓSÁGÚ, A NŐK SZEMPONTJAINAK ÉRVÉNYESÜLÉSÉT ILLETŐEN A JOG TERÉN PEDIG KÉTES EREDMÉNYEKHEZ VEZETHET

zéséhez. Az ezt követő rész arról szól, hogy kik és miért kifogásolják a *gender* térnyerését a jog és közpolitika világában, és őket milyen bírálatok érik.

A tanulmány megírására az a sejtés motivált, miszerint a *gender* mint jogi fogalom kétséges használhatóságú, a nők szempontjainak érvényesülését illetően a jog terén pedig kétes eredményekhez vezethet. A sejtés utóbbi része kontraintuitívnak tűnhet, hiszen korábban a *gender* jellemzően a feminizmushoz, vagyis a nők társadalmi érvényesüléséért folytatott küzdelemhez társult (azok tudatában, akik egyáltalán hallottak róla). Az egyes részek egy-egy életszerű kérdés köré szerveződnek: Ki mit ért manapság *gender* alatt? Szükség van-e *gender*re a nők elleni erőszak leküzdéséhez? Használható-e egy társadalomelméleti fogalom a jogban? Mire számíthat az, aki a *gender* térnyerését kritizálja?

Tekintettel a tanulmány által tárgyalt kérdéskör komplexitására, a szóba kerülő témák csak röviden mutathatók be, a felvetett problémák csak korlátozott mélységben vizsgálhatók, és teljes körű szakirodalmi seregszemplére sem kerülhet sor. Nem vállalkozom a cikk keretei között arra, hogy feltárjam a nők társadalmi helyzetét meghatározó tényezőket, hogy megmagyarázzam a nők elleni erőszak jelenségét, vagy társadalmi mozgalmak sikerének kulcselemeit azonosítsam; nem szándékom, hogy érveljek a *gender* valamelyik megközelítése mellett, vagy hogy saját definícióval álljak elő. A célom: reflexió, problémafelvetés, illetve a felvetések létjogosultságának alátámasztása.

KI MIT ÉRT MANAPSÁG GENDER ALATT?

Annak tárgyalása előtt, hogy manapság mit (mi mindent) értünk *gender* alatt, illetve mást értünk-e alatta, mint korábban, előrebocsátandó, hogy a *gender* eredetét és történetét illetően is többféle narratíva létezik, legalábbis a hangsúlyokat tekintve. Mindezek áttekintése szétfeszítené jelen tanulmány kereteit. A legmegfelelőbb megoldásnak az tűnik, ha reflektálok saját pozíciómról – megemlítve, hogy *gender*kérdésekkel a 2000-es évek eleje óta foglalkozom, először magyarországi civil szervezetek munkájában részt vevőként, majd tudományos kutatóként, illetve európai uniós projektek keretében szakértőként –, és ebből a sajátos kelet-közép-európai szemszögből tartok bemutatót.

Magyarország, illetve általában a kelet-közép-európai régió *gender*rel való viszonya az Európai Unióhoz való csatlakozáshoz vezethető vissza. Az EU-hoz tartozni kívánó, illetve frissen csatlakozott országoknak, sok más egyéb mellett, bizonyítaniuk kellett a nők és férfiak közötti egyenlőségre vonatkozó EU-s normáknak való megfelelés terén is. Ennek a folyamatnak a monitorozásában a civil és a tudományos szféra képviselői is részt vettek,⁴ majd a vonatkozó szakpolitikai fogalmak, különösen a *gender*, illetve a *gender mainstreaming* népszerűsítésében is.⁵ Az előbbire a „társadalmi

nem” fordítás terjedt el, és egy olyan definíció, miszerint a biológiai nemre épülő, de a társadalmak által meghatározott női és férfi szerepeket értjük alatta, illetve az ezekkel összefüggő társadalmi viszonyokat. Az utóbbira sokkal nehezebb volt magyar kifejezést találni, bár voltak próbálkozások – pl. „a társadalmi nemi szempontok főáramba terelése” –, a kapcsolódó magyarázat pedig a volt, hogy a nők és férfiak társadalmi egyenlőségének szem előtt tartását érjük alatta, a döntéshozatal minden területén és szintjén.

Az EU-csatlakozás körüli időszakban sem a *gender*t, sem a *gender mainstreaming*et nem öveztek társadalmi viták: az előbbi elvont társadalomtudományi elgondolásnak, az utóbbi pedig unalmas adminisztratív bonyodalomnak tűnhetett azok többsége számára, akik egyáltalán hallottak ezekről a fogalmakról. A felismerés, hogy a *gender* nem mindenki számára jelenti ugyanazt, az Isztambuli Egyezmény körüli fejlemények kapcsán vált elodázhatatlaná a fogalom magyarországi promotálói számára – bár a külföldi folyamatokat tekintve ez nem volt teljesen váratlan. A Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség elnevezésű civil ernyőszervezet mindenestre tematikus internetes oldalt indított 2015-ben, az alábbi küldetésmeghatározással: „A projekt, illetve a honlap célja, hogy a »gender« fogalma körüli félreértéseket és félremagyarázatokat tisztázza, illetve hogy autentikus hivatkozási pontként és forrásként szolgáljon azon érdeklődők számára, akik szeretnék végre megérteni, hogy mi az a »gender«.”⁶

A szembenézést a *gender* többértelműségével azonban nem lehetett sokáig halogatni.⁷ Sőt, az eredettörténetet illetően is revízióra lett szükség, hiteles adalékok alapján, miszerint a nyugati világban időközben jelentős közpolitikai szerepet nyert *gender* nem is egyértelműen (konstruktivista) társadalomelméleti eredetű, huszadik század végi fogalom. A domináns narratíva most már kitér arra,⁸ hogy a *gendert*

az 1950-es években egy John Money nevű új-zélandi szexológus-pszichológus – akinek a munkássága némileg ellentmondásos megítélésű⁹ – elkezdte használni, először „nemi szerep”, majd „nemi identitás” értelemben.¹⁰ Sőt, a narratíva most már megemlékezik arról is, hogy a nyelvészek már régóta használják a nyelvtani nemre a (latin eredetű) *genus/gender* kifejezést. Érdekesség, hogy itt már sokkal korábban viták alakulhattak ki, Fodor István 1958-ban közölt tanulmányában például ezt olvashatjuk: „*A nyelvtani nem (genus) kategóriája egyike a nyelvtudomány mindmáig megoldatlan talányainak. Nemcsak kialakulásának körülményei, hanem egy adott nyelvrendszeren belüli funkciója és általában meghatározása tekintetében sem jött létre a kutatók közt véleményazonosság.*”¹¹

A *gender* jelentésének szerteágazóvá válását érzéketlenül mutatja be Kathleen Stock filozófus (rőla még szó esik alább, a „Mire számíthat az, aki kritizálja a *gendert*?” című szakaszban) 2019-es esszéje,¹² amelyben nem kevesebb mint öt különböző értelmezést azonosít: tapasztalatai szerint a *gender* utalhat társadalmi nemi szerepekre, a férfiakkal és a nőkkel kapcsolatos sztereotípiákra, nemi identitásra, biológiai nemre (angol nyelvterületen a *sex* kifejezés „illedelmes” szinonimájaként, elkerülendő a szexualitással való asszociációt), illetve a Judith Butler elgondolása szerinti¹³ nemre (az utóbbi elméletben a biológiai nem is lényegében társadalmi konstrukció). Kováts egy évvel korábbi esszéjében ugyancsak arra hívta fel a figyelmet, hogy a *gender* többféle jelentésben is használatos; például előfordul, hogy egyszerűen a nőkre, illetve a női szempontokra utalnak ezzel a kifejezéssel: például egy szakpolitikai intézkedés esetében a „genderelemzés” valójában a nőkre gyakorolt hatást vizsgálja.¹⁴ (Megjegyzendő, hogy azok körében is számos nézetárrnyalattal találkozunk, akik a *gendert* a társadalmi és biológiai tényezők összjátékának tartják, hiszen az sem mindegy, hogy pontosan mely területeken – és mekkorán – látják a biológia szerepét, ennek taglalása azonban szétfeszítené a jelen írás kereteit.)

Érdekességgéppen említhető meg, hogy a tudósítások szerint a *gender*nek Bulgáriában a 2010-es évek végén, a nyugati-liberális eszméket bíráló diskurzus keretében kialakult egy sajátos jelentése, illetve funkciója: a *gender* kifejezés (transzliterálva: джендър) személyek csoportjára utaló főnévként is elterjedt,¹⁵ szemantikai tekintetben nagyjából arra a jelöltre, amelyre a liberális nyelvhasználatban az „LMBTQIA személyek” kifejezéssel utalnak. (Például, egy bolgár

AZ EU-N BELÜL A SZAKPOLITIKAI ÉS A JOGI KÉRDÉSEK KAPCSÁN A 2020-AS ÉVEK ELEJÉRE GENDER CÍMSZÓ ALATT KÖTELEZŐVÉ VÁLT A NEMI IDENTITÁS KÉRDÉSKÖRÉT [...] VALAMINT A SZEXUÁLIS ORIENTÁCIÓ TÉMÁJÁT [...] IS TÁRGYALNI

bulvárlap cikke 2019-ben a következő címet kapta: „Charlize Theron *gender*nek nevei a gyereket”.¹⁶)

Bár a bolgár példa komikusnak tűnhet, mindeközben tagadhatatlan a jelenség, hogy az EU-n belül a szakpolitikai és a jogi kérdések kapcsán a 2020-as évek elejére

gender címszó alatt kötelezővé vált a nemi identitás kérdéskörét (és kifejezetten a transzneműséggel, illetve a nemi önmeghatározással kapcsolatos követeléseket), valamint a szexuális orientáció témáját (különös tekintettel az azonos nemű párok jogaira) is tárgyalni, noha az utóbbi témákra korábban a SOGI betűszó (*sexual orientation and gender identity*) volt bevett EU-s kontextusban. Ez a jelenség a civil szervezetek számára is érzékelhetővé vált.¹⁷ Arról, hogy miként, hogyan vált homályossá, illetve szerteágazóvá a *gender* jelentése az európai uniós dokumentumokban, elérhető egy kifejezetten erre irányuló kutatás eredményeit bemutató tanulmány.¹⁸ E helyütt álljon példaként az EU által működtetett Nemek Közötti Egyenlőség Európai Intézete (European Institute for Gender Equality – EIGE) fogalommeghatározása: „A női és férfiléhez; a nők és a férfiak, illetve lányok és fiúk közötti viszonyokhoz; továbbá a nők egymás közötti, illetve férfiak egymás közötti viszonyaihoz kapcsolt társadalmi attribútumok és lehetőségek.”¹⁹ Ez a redundáns, egyszerűsített következtetlen definíció alighanem a szexuális irányultság explicit említésének igényével fogalmazódott – miközben válaszadás helyett inkább újabb kérdéseket vet fel. (Ezek szerint gyakorlatilag minden személyközi kapcsolattal foglalkozik a *gender*? De pont a lányok egymás közötti, illetve a fiúk egymás közötti viszonyaival miért nem? Stb.) A jelentésváltozás érintette a „nemek közötti egyenlőség”-et (*gender equality*) is: míg korábban ez a kifejezés egyszerűen csak frappánsabb, rövidebb szinonimája volt a „nők és férfiak közötti egyenlőség”-nek, az EU 2019–2027-re megfogalmazott ifjúsági stratégiájában szereplő célkitűzések egyike az „összes nem egyenlősége” (*equality of all genders*),²⁰ ami nyilvánvaló szakítást jelent a nem kétértékű tételezésével.

Jelentésének elhomályosodását és szerteágazóvá válását tekintve nem is annyira meglepő, hogy a *gender* a politikai mozgósítás hatékony eszközévé tudott válni a radikális jobboldal számára – Kováts Eszter kutatása ezt vizsgálta például a 2010 óta Magyarországon kormányzó koalíció és egy németországi ellenzéki párt, az Alternative für Deutschland (AfD) vonatkozásában.²¹ A kutatást részletesen bemutató monográfia²² érvelése szerint visszatekintve érthetőbbé válik, hogy miért rezonált olyan jól a „gender egy

trójai faló” metafora, melyet konzervatív társadalmi mozgalmak vezettek be a 2000-es évek elején a világ számos országában, annak a vádnak az érzékeltetésére, miszerint a *gender* csak látszólag szól a nők társadalmi helyzetének javításáról, valójában a nő és férfi fogalmának eltörlését célozza, illetve a transz- és melegjogi követelések előtt tárja ki az ajtót. Ezeknek a konzervatív – sok esetben civil és egyházi szereplők összefogásán alapuló –, „antigender” jelzővel illetett mozgalmaknak a kialakulásáról, politikai szerepéről hatalmas szakirodalmi korpusz jött létre a 2010-es évek derekától kezdődő időszakban. Erről a témakörrel a tanulmányban esik még szó; az Isztambuli Egyezményről, valamint a *gender* kritizálhatóságáról szóló részekben.

A tanulmány e szakaszában a *gender* mint – bizonytalanságokkal és ellentmondásokkal övezett – nyelvészeti, szexológiai-pszichológiai, társadalomelméleti, közpolitikai, mozgalmi, illetve politikai fogalmat tárgyaltuk. Minderre szükség volt a következő szakasz előkészítéséhez, amelyben a *gender*rel mint jogi fogalommal kapcsolatos kérdések kerülnek terítékre, az Isztambuli Egyezményt övező vitákon keresztül bemutatva. Előljáróban azonban álljon itt egy idézet – annak érzékeltetésére, hogy a fogalom jogi területen sem stabil, jóllehet egy jogi fogalom esetén különösen erős lenne az elvárás a stabilitásra – Yahyaoui Krivenko könyvéből, amelynek címe magyarra fordítva „Gender és emberi jogok: túlguló fogalmak”, és 2020-ban jelent meg: „Ez a könyv nem szól a nőkről, és nem szól a genderről mint a biológiai nem társadalmi folyamánnyáról. A könyv célja, hogy szakítson azzal a hagyománnyal, amely a genderhez a nőket társítja, a biológiai nemhez pedig a kétivarúságot.”²³ Ezt olvasni meghökkentő, hiszen a 2010-es évek közepén – csupán néhány évvel korábban – a „jog és *gender*” téma a feminista jogelmülethez kapcsolódott, és a *gender* ebben a kontextusban elemző-eszközként szolgált, mégpedig jellemzően annak vizsgálatára, hogy az esetjogban, illetve jogi érvelésben hogyan tükröződnek a nők és férfiak közötti társadalmi viszonyok.²⁴

SZÜKSÉG VAN-E GENDERRE A NŐK ELLENI ERŐSZAK LEKÜZDÉSÉHEZ?

Az előző szakasz végén idézett, a *gender* mint emberi jogi fogalom perspektíváit latolgató könyv²⁵ – meglepő módon – nem említi azokat a jogi kötőerővel bíró nemzetközi jogi dokumentumokat, amelyek első-

ként alkalmaztak *gender*definíciót: a Nemzetközi Büntetőbíróság Római Statútumát (1998), valamint az Európa Tanács Isztambuli Egyezményét (2011). Pedig az utóbbi figyelemre méltó abban a tekintetben is, hogy ez a dokumentum definiálta elsőként a *gender*t társadalmi konstrukcióként.

A *gender* kifejezés az 1990-es évektől kezdett megjelenni nemzetközi szervezetek dokumentumaiban; az ENSZ által 1995-ben (Pekingben) rendezett

Nők IV. Világkonferenciáján elfogadott Pekingi Nyilatkozat és Cselekvési Programban kifejezetten hangsúlyosan. A *gender* már akkor is vitát és aggodalmakat váltott ki, amint azt a konferenci-

áról szóló jelentés tanúsítja: a konferencia elnöke jónak látta külön függelékben leszögezni, hogy az ENSZ egyéb dokumentumaiban „közönséges, általánosan elfogadott használatnak megfelelően értendő” a *gender* a Cselekvési Programban is: „nem utal rá semmi, hogy bármilyen új jelentéssel, illetve másodlagos jelentéssel” szándékoztak volna a dokumentum szövegezői megtölteni a kifejezést.²⁶ A jelentésben szerepel Paraguay és a Szentszék értelmező nyilatkozata; az utóbbiban az áll, miszerint „a Szentszék [a *gender*nek] az általános jelentéséhez tud kapcsolódni, ami azokban a nyelvekben létezik, ahol van ilyen szó. A »gender« a Szentszék értelmezésében a biológiai nemi identitáson, női és férfi nemen alapszik. [...] Következésképp a Szentszék elzárkózik azoktól a kétes értelmezésektől, amelyek egy olyan világnézetben alapulnak, miszerint a biológiai nemi identitást korlátlanul lehet alakítani, különféle új célok szolgálatában. De nem azonosul a biológiai meghatározottság azon elgondolásával sem, miszerint a két nem szerepei és viszonyai mind statikusan és egy- ségesen rögzítettek lennének.”²⁷

Az 1998-ban, szintén az ENSZ égisze alatt elfogadott Római Statútum ugyancsak igyekszik leszögezni,²⁸ hogy alkalmazásában „a »nem« [gender] fogalom mindkét nemet, a férfi és a női nemet társadalmi értelemben jelöli. A »nem« [gender] fogalomnak a Statútum alkalmazásában ettől eltérő jelentése nincs.”²⁹ (Megjegyezhető, hogy ezt a dokumentumot Magyarország 1999-ben aláírta, kihirdetésére azonban azóta sem került sor; a kihirdetés elmaradásában azonban³⁰ – eltérően az Isztambuli Egyezmény alább ismertetett esetétől – a *gender*nek aligha volt szerepe.)

A jelen szakasz fókuszában az Európa Tanács 2011-ben elfogadott, a nők elleni erőszak és a párkapcsolati és családon belüli erőszak megelőzéséről és felszámolásáról szóló egyezménye áll – közismert nevén Isztambuli Egyezmény (továbbiakban: Egyezmény) –, amely explicit *gender*-definíciója révén szá-

mos országban, illetve európai szinten is viták keresztüztüze került, amint alább látni fogjuk. Az omni-nózus definíció³¹ szerint *gender* alatt nem más értendő, mint „*azok a társadalmilag kialakult szerepek, viselkedési formák, tevékenységek és jellegzetes tulajdonságok, amelyeket egy adott társadalom a nők és a férfiak tekintetében helyesnek tekint*”.³² Az Egyezmény meghatározza a „*nők elleni erőszak*” fogalmát is: „*az emberi jogok megsértéseként és a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés formájaként értelmezendő, és a nemi alapú [gender-based] erőszak mindazon cselekményeit felöleli, amelyek fizikai, szexuális, lelki vagy gazdasági sérelmet vagy szenvedést okoznak vagy okozhatnak a nőknek [...]*”,³³ továbbá külön definíciót ad a „*nők elleni nemi alapú erőszak*” (*gender-based violence against women*) fogalmáról is: „*olyan erőszak, amely női mivolta miatt irányul egy nő ellen, vagy amely aránytalan mértékben sújt nőket*”.³⁴ Ezek után viszont azt tapasztalhatjuk, hogy az Egyezményben szövegében a „nemi alapú erőszak”, a „nők elleni erőszak”, valamint a „nők elleni nemi alapú erőszak” gyakorlatilag csere-szabatos kifejezéseként fordulnak elő.

Jelen tanulmány keretei között nem kerülhet sor az Isztambuli Egyezmény rendelkezéseinek teljes körű bemutatására, illetve értékelésére, egy fontos jellemzője azonban, amelyet több elemző is kritikusan emel ki,³⁵ feltétlenül említést érdemel. Ez pedig az, hogy miközben az Egyezmény a nemek közötti egyenlőtlenségeket a nők elleni erőszak okaként és következményént tünteti fel, éppen a családon belüli erőszakot alapvetően *gender*semleges jelenséggént közelíti meg – „*a fizikai, a szexuális, az érzelmi vagy a gazdasági erőszak mindazon cselekményei, amelyek a családon vagy a háztartási egységen belül, illetve a volt vagy jelenlegi házastársak vagy partnerek között történnek [...]*”³⁶ –, megemlítve ugyan, hogy a jelenség „*aránytalan mértékben sújtja a nőket*”.³⁷ Az Európai Női Lobb (European Women's Lobby – EWL) nevű civil ernyőszervezet az Egyezmény szövegezése idején kiadott közleményében nem kevesebbet állított, mint hogy ez a megoldás a kezdeményezés fő céljait veszélyezteti.³⁸ Az ENSZ nők elleni erőszakkal foglalkozó különleges jelentéstevője pedig az Egyezmény hatályba lépését megelőzően fejezte ki aggodalmát, hogy a *gender*neutralitás irányába való elmozdulás – ami azt sugallja, hogy a kapcsolati erőszak esetleges férfi áldozatainak segítése hasonló nagyságrendű forrásokat igényel, mint ami a női áldozatokra fordítandó – depolitizálja a jelenség körüli diskurzust, illetve a „transzformatív célki-

tűzések” hátrahagyását jelenti.³⁹ A kritika utóbbi eleme a *gender mainstreaming* néven ismert közpolitikai stratégia alapelveire utal, miszerint döntéshozatalkor mindig mérlegelni kell, hogy a tervezett lépés közelebb visz-e a nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőség távlati céljához.

Ugyanebben az időszakban jelent meg egy jogi elemzés, amely mind megközelítését, mind konklúzióját – sőt, prognózisát – tekintve egyedülállónak tekinthető az Egyezmény célkitűzéseit alapvetően támogató megnyilvánulások körében. Francesco Agnello terjedelmes jegyzetapparátussal ellátott, széles körű forrásfeldolgozást tükröző bírálatának⁴⁰ feltétlenül érdemes felidézni a főbb elemeit, ez az írás ugyanis – amint arra alább kitérünk – hivatkozási ponttá vált az akadémiai világon kívül is. Agnello fő állítása – egyben aggodalma –, hogy az Isztambuli Egyezményben szereplő, elméleti szempontból problematikus *gender*fogalom nemcsak haszontalan a célt, vagyis a nők jogainak védelmét tekintve, de kifejezetten kockázatos is. Ami az Egyezmény *gender*fo-

MIKÖZBEN AZ EGYEZMÉNY A NEMEK KÖZÖTTI EGYENLŐTLENSÉGEKET A NŐK ELLENI ERŐSZAK OKAKÉNT ÉS KÖVETKEZMÉNYÉNT TÜNTETI FEL, ÉPPEN A CSALÁDON BELÜLI ERŐSZAKOT ALAPVETŐEN GENDERSEMLEGES JELENSÉKKÉNT KÖZELÍTI MEG

galmának haszontalanságát illeti, az Egyezmény fókuszában álló „nők elleni erőszak” meghatározását redundánsnak tartja, és úgy véli, hogy még a nőkkel szembeni előítéletek elleni küzdelem jelentőségére való rávilágításhoz sincs szükség *gender*re. Ami magát a fogalommeghatározást illeti, a szerző szerint: „A »gender« társadalmi alapú meghatározása –

jól tudjuk –, először is és legalább is, nem csupán különbségtételt jelent »társadalmi nem [gender]« és biológiai nem között, hanem a két fogalom lényegi elválasztását is, ezáltal annak tagadását, hogy ezek között egyáltalán összefüggés lenne.”⁴¹ Úgy véli, hogy „a nemes cél [a nők jogainak védelme] elérésének legjobb módja egyfajta »személyalapú« szemlélet alkalmazása lenne, vagyis egy olyan szemlélet, amely elismeri ugyan a társadalom és a kultúra szerepét a férfiaknak és nőknek kijelölt szerepeket és kötelezettségeket illetően, de nem áll ki amellett, hogy a biológiai nemnek abszolút semmilyen jelentősége nincs; miközben kiáll a férfiak és nők abszolút egyenlő jogai és méltósága mellett; egy ilyen szemlélet elismeri az eltérő biológiai adottságok szerepét, és kiáll amellett, hogy ezeket [a különbségeket] jogilag tekintetbe kell venni”.⁴² Az Egyezményhez tartozó Magyarázó jelentés vonatkozó pontjára⁴³ hivatkozik, amely a dokumentum kidolgozásában részt vevők körében felmerült igényt tükrözi a *gender* biológiai nemen alapuló felfogásának megtartására – arra, amely a Római Statútum *gender*definíciójában megjelenik. A *gender*

társadalmi konstrukcióként való meghatározását csak olyan nemzetközi jogi dokumentumokban – jelentésekben, iránymutatásokban – látja megjelenni, amelyeket szakértők vagy tisztviselők írtak, nem pedig gyakorló jogászok. Úgy véli, hogy Egyezmény kidolgozásának folyamatát nehezítette, hogy a részes államok körében nincs konszenzus a *gender* jelentését illetően, az Egyezmény elfogadására pedig végül erőltetett menetben került sor – ami- ben szerepet játszott az, hogy az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának elnökségét az idő tájt ellátó Törökország (az EU-hoz való csatlakozás ambíciójától vezérelve) érdemeket kívánt szerezni emberi jogi téren azzal, hogy még az elnökség lejárta előtt megtörténjen, és egy törökországi városhoz kötődjön az Egyezmény elfogadása. Kiemeli azt is, hogy az Egyezményt végül szavazás nélkül fogadták el.⁴⁴

Agnello aggályainak másik fő tárgya az Egyezmény antidiszkriminációs klauzulája, amely így hangzik: „Ezen Egyezmény rendelkezéseinek, különösen az áldozatok jogainak védelmét szolgáló intézkedéseknek a végrehajtását a részes felek kötelesek biológiai nemen, társadalmi nemen, származáson, bőrszínen, nyelven, valláson, politikai vagy más véleményen, nemzeti vagy társadalmi származáson, nemzeti kisebbséghez való tartozáson, vagyonon, születésen, szexuális irányultságon, nemi identitáson, életkoron, egészségi állapoton, fogyatékosságon, családi állapoton, migráns vagy menekült jogálláson vagy más jogálláson alapuló megkülönböztetés nélkül biztosítani” [kiemelések tőlem].⁴⁵ Agnello szerint ez a rendelkezés „elsőre bizarrnak és értelmetlennek tűnhet – de teljesen értelmet kap, ha arra gondolunk, hogy a gender társadalmi [konstrukcióként való] meghatározása milyen elméleteken alapul, és azoknak milyen célkitűzései vannak”.⁴⁶ Felhívja a figyelmet a Magyarázó jelentés vonatkozó részére, amely így hangzik: „Személyek bizonyos csoportjai hátrányos megkülönböztetésnek lehetnek kitéve a nemi identitásuk miatt, ami egyszerű megfogalmazásban azt jelenti, hogy az identitásuk nem felel meg a születésükkör kijelölt biológiai nemüknek. Ilyen kategóriának számítanak a transznemű vagy transzszexuális személyek; a másik nemnek megfelelően öltözködők (*cross-dressers*), a transzvesztiták, valamint más csoportok, amelyekbe olyan személyek tartoznak, akik nem sorolhatók be a társadalom által meghatározott »nőnemű« és »hímnemű« kategóriákba.”⁴⁷ Agnello szerint ez a magyarázat „majdhogynem explicit módon kiterjeszti a »nők elleni erőszakkal« szembeni védelmet olyanokra is,

A GENDERFOGALOM ELLENTMONDÁSOS SÁGA MELLETT – ILLETVE AHHOZ KAPCSOLÓDÓAN – A MAGYARORSZÁGI RATIFIKÁCIÓELLENES DISKURZUSBAN MEGJELENT MÉG EGY ELEM: ANNAK ÁLLÍTÁSA, HOGY AZ EGYEZMÉNY (NEMKÍVÁNATOS MÓDON) MIGRÁCIÓGERJESZTŐ HATÁSÚ LENNE, A MENEDÉKJOGI RENDELKEZÉSEI RÉVÉN

akik (biológiai szempontból) nem nők”,⁴⁸ és „elképesztő következmények becsempészéséhez nyit hátsó ajtót”.⁴⁹ Felhívja a figyelmet a harmadik nem, illetve a nemi önmeghatározás bevezetésére irányuló kezdeményezések térnyerésére egyes országokban, leszögezve: „Bármit is gondol valaki a jog ilyen irányba való nyitásáról, hogy ez jó vagy nem [...] ezek az ügyek túlnyúlnak egy olyan egyezményen,

amely a nők elleni, illetve a családon belüli erőszak megelőzéséről és leküzdéséről szól; ezeket félre kellett volna tenni”.⁵⁰ Megjegyzendő, hogy az Egyezmény előkészítésének idején, 2009-ben az ILGA Europe nevű civil szervezet (az International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association európai szervezete) petícióban⁵¹ szólította fel a dokumentum kidolgozásával megbízott, tagállami kormányképviselőkkel álló *ad hoc* bizottságot, hogy „a transznemű nők, köztük a nemváltó beavatkozásokon (*gender reassignment*) át nem esettek” is explicit módon említést kapjanak a nők elleni erőszak visszaszorítását célzó rendelkezésekben. Ez ugyan nem történt meg, de az Egyezmény „határozatlan gender-meghatározása” Agnello szerint lehetővé teszi, hogy a későbbiekben egyes lobbiszervezetek az Egyezmény végrehajtását felügyelő bizottság befolyásolása révén nemi identitással, illetve nemi önmeghatározással kapcsolatos követeléseknek próbáljanak meg érvényt szerezni.⁵²

Agnello fent ismertetett, 2014-ben közzétett tanulmányát helyenként idézik nőjogi szemléleten alapuló tudományos munkákban – mint érdekes, említésre méltó hozzájárulást az Isztambuli Egyezményt övező nemzetközi vitához⁵³ vagy mint hasznos összefoglalót a *gender* mint jogi fogalom alakulásáról.⁵⁴ Magyarországon az akadémiai berkeken túli közönség is tudományt szerezhetett az írásról 2017-ben, azt követően, hogy a magyar kormány társadalmi konzultációra bocsátotta az Isztambuli Egyezmény ratifikációjának tervezetét.⁵⁵ (Magyarország részéről az Egyezményt 2014. március 14-én az Orbán Viktor vezette kormány képviselője írta alá.) Az előterjesztéssel szemben ugyanis a CitizenGO nevű, nemzetközi szinten működő konzervatív civil kezdeményezés magyar szervezete 2017. február 23-án online aláírásgyűjtést indított „Az Isztambuli Egyezmény törvénybe iktatása a gender ideológia trójai falovát jelentheti Magyarország számára” címmel,⁵⁶ Agnello tudományos publikációját közvetlen hivatkozási alpnak használva – jóllehet, a tanulmány nőjogi szemléletével a jelek szerint nem azonosulva –, továbbá utalva

az Emberi Méltóság Központ nevű szervezet hasonló című, egy nappal korábban közzétett állásfoglalására.⁵⁷ Az utóbbi dokumentum is hivatkozza Agnellót, egyrészt az Egyezmény *gender*definíciójának, másrészt az elfogadási körülményeinek (hajszoltság, törok érdekek érvényesítése) problematizálásához. Az ezt követő időszakban a nagyobbik kormánypart, a Fidesz alelnöke többször is felszólalt a médiában a ratifikálás ellen – ami időközben le is került a napirendről –, kijelentve például, hogy az Isztambuli Egyezmény „nem arról szól, amit mondanak [...], egy olyan egyezmény, amelybe ebből a PC-világból belecsempészték olyan passzusokat, amely gyakorlatilag a hagyományos családmodellt támadja, ha úgy tetszik, a *gender* filozófiát próbálja átültetni, mi ezt soha nem fogjuk támogatni”.⁵⁸ 2020 májusában azután a magyar országgyűlés – formailag KDNP-képviselők kezdeményezése nyomán – politikai nyilatkozatot fogadott el az Egyezmény ratifikálásának elutasításáról.⁵⁹ A szavazást megelőző, mintegy százpercnyi plenáris vita⁶⁰ során a ratifikációt a *gender* miatt ellenzők egyik elsődleges hivatkozási pontja az Alaptörvény volt – megjegyzendő, hogy ez még a kilencedik módosítás előtt történt⁶¹ –, és Bulgária is említést kapott, ahol 2018-ban alkotmánybírói döntés mondta ki, hogy az Isztambuli Egyezmény *gender*értelmezése ellentétes az ország alkotmányával.⁶²

Az Egyezmény ratifikációja valóban nem csak Magyarországon akadt el,⁶³ illetve sok politikai vitát váltott ki, elsősorban Európa keleti felében.⁶⁴ A *gender*fogalom ellentmondásossága mellett – illetve ahhoz kapcsolódóan – a magyarországi ratifikációellenes diskurzusban megjelent még egy elem: annak állítása, hogy az Egyezmény (nemkívánatos módon) migrációerjesztő hatású lenne, a menedékjogi rendelkezései révén.⁶⁵ Az Egyezmény ezen a téren azt írja elő a részes felek számára, hogy „a nőkkel szembeni nemi alapú [*gender*-based] erőszak a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi egyezmény 1. cikke A. részének (2) bekezdése szerinti üldözés egyik formájaként és a súlyos sérelem olyan formájaként legyen elismerhető, amely kiegészítő/szubszidiárius védelmet tesz szükségessé”.⁶⁶ Ez – Morondo Taramundi elemzése szerint⁶⁷ – csupán jogértelmezési, nem pedig a jogszabályok bővítésére vonatkozó elvárás. A kérdés megítélését azonban nehezíti, hogy miközben az ENSZ menekültügyi egyezményének szóban forgó rendelkezésében nem szerepel explicit módon a nem [*gender*] mint az üldözés alapja, a Menekültügyi Főbiztosság által 2002-ben kiadott útmutató is csupán

MIND A GENDER, MIND AZ INTERSEKZIONALITÁS TÖRTÉNETE SZOROSAN KAPCSOLÓDIK A FEMINIZMUSHOZ – JÖLLEHET, A NŐK SZEMPONTJAI MINTHA MINDKÉT ESETBEN HÁTTÉRBE SZORULNÁNAK AZ UTÓBBI IDŐKBEN

körkörös meghatározást nyújt: a „»nemmel összefüggő [*gender-related*] üldöztetés« olyan kifejezés, amelynek önmagában nincs jogi értelmezése. Az olyan különböző kérelmek körére használatos, összefoglaló módon, amelyek esetében a menekültstátusz odaítélését illetően a nem [*gender*] szerepet játszik a megfontolásban.”⁶⁸

Jelen írás keretei között lehetetlen annak általános bemutatása, hogy a nők elleni erőszak visszaszorítását illetően milyen jogi megoldások bizonyultak hatékonyak vagy tűnnek ígéretesnek. A fenti szakaszban csupán annak felvetésére vállalkoztam az Isztambuli Egyezmény kapcsán – egyetértve Agnello részletesen idézett tanulmányának következtetésével –, hogy ebben a kontextusban beláthatatlanok a *gender* alkalmazásának következményei. A kockázat álláspontom szerint részben abból fakad, hogy hiába tűnik első ránézésre konszolidáltnak az Egyezményben szereplő *gender*definíció, a nemzetközi szintű végrehajtás koherenciáját veszélyezteti, hogy a *gender* esetében a „denotátum” – „az a tényállás-konfiguráció, amelyet egy [...] jelhez – aktuális kontextusától függetlenül – a nyelvközösségen belül fennálló konvenció, hagyomány értelmében hozzárendel(het)ünk”⁶⁹ – bizonytalan. De még rögzített jelentés esetében is kérdéses egy analitikus fogalom normatív hasznosíthatósága, amint ezt az alábbi részben felvetem.

HASZNOS-E EGY ANALITIKUS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOGALOM A JOGBAN?

Az alábbiakban kitérőt teszünk, de korántsem öncélúan, hanem annak érdekében, hogy a *gender* távlatba kerüljön. Egy másik – kevésbé közismert, ennél fogva kevesebb indulattal övezett – fogalom, az interszekcionalitás jelentésváltozatainak alakulását vizsgáljuk; tekintettel arra, hogy ez a történet a *gender*éhez hasonló kérdéseket vet fel jogi hasznosíthatóságát illetően.

Ami az elgondolás létrejöttének körülményeit illeti, az 1980-as évek végén Kimberlé Crenshaw – egy afroamerikai jogászprofesszornő – kifejezetten az afroamerikai nők társadalmi nehézségeinek megértése céljából kezdte kidolgozni az interszekcionalitás elméletét,⁷⁰ különös tekintettel az (egyesült államokbeli) antidiszkriminációs jog korlátaira.⁷¹ Ennek a csoportnak a helyzetét ugyanis Crenshaw meglátása szerint a faj és a nem „interszekciója” – magyarul: metszete – határozza meg. (Magát a jelenséget, hogy

a fekete nők sajátos szempontjai és sérelmei nem kapnak kellő figyelmet sem a polgárjogi-antirasszista mozgalom, sem a fehér nők mozgalmi részéről, az amerikai történelem során több kezdeményezés problematizálta már ezt megelőzően, például a Combahee River Collective az 1970-es években.⁷²⁾ Miközben létezik olyan vélemény, miszerint az interszekcionalitás fogalma nem választható el az eredeti kontextustól,⁷³ Crenshaw elmélete az 1990-es évek eleje óta nemzetközi karriert futott be. Elgondolásai hozzájárultak ahhoz, hogy a társadalomtudósok az elmúlt évtizedekben fokozatosan felismerjék, hogy a különböző társadalmi kategóriák, különösen a faj és a nem, aligha tekinthetők egymástól elkülönültén érvényesülő, homogén csoportokat képző tényezőkként.⁷⁴ Európában például a 2000-es évektől kezdtek javasolni feminista társadalomtudósok az interszekcionalitás mint analitikus fogalom alkalmazását a roma nők társadalmi helyzetének jobb megértése érdekében,⁷⁵ a 2010-es évektől pedig aktivista körökben is használatossá vált a roma nők sajátos, több tényezőből fakadó hátrányaira való figyelemfelhívás eszközeként.⁷⁶

Az interszekcionalitás, jóllehet Crenshaw a diszkrimináció elleni küzdelem (USA-beli) jogi eszközeit vizsgálva vetette fel,⁷⁷ alapvetően társadalomelméleti elgondolásként lett nemzetközi szinten ismert. Emlékezzünk rá, hogy a *gender* szintén ilyen szerepben érkezett a köztudatba. Az interszekcionalitás analitikus fogalomként, vagyis elemzőeszközként tett nagy hatást – akárcsak a *gender* –, nemcsak a tudományos, de a közpolitikai gondolkodásra is. A jogrendszer, illetve a jogalkalmazás bírálatára ugyancsak használatos, ám az operacionalizálása korántsem egyértelmű jogi közegben – ebben szintén emlékeztet a *gender*-re. Továbbá mind a *gender*, mind az interszekcionalitás története szorosan kapcsolódik a feminizmushoz – jóllehet, a nők szempontjai mintha mindkét esetben háttérbe szorulnának az utóbbi időkben.

Időközben azonban változások jelentkeztek mind a tudományos, mind a közpolitikai, mind a mozgalmi diskurzusban az interszekcionalitás konceptualizációját, illetve használatát illetően. Hill Collins 2017-es tanulmányában a társadalomkritikai töltet eltűnése miatt aggódik, illetve eleve annak tisztázatlansága miatt, hogy ki mit ért pontosan a fogalom alatt (még ha a körvonalakat illetően létezik is bizonyos szintű konszenzus), egyúttal kifogásolva azt, ahogyan a fogalom a neoliberalizmus szolgálatába ál-

lítódik – egyéni szintű, piacokonform megoldásokat kínálva rendszerszintű változások követelése helyett.⁷⁸ (Ennek az észrevételnek a kapcsán említhető az a baloldali nézet, miszerint a társadalmi egyenlőtlenségeket nem csökkenti – sőt, tapasztalhatóan növeli –, ha a történelmileg alávetett helyzetű csoportok egyes szerencsés tagjai „sokszínűségi” intézkedések révén bekerülhetnek a domináns csoportokba, miközben a gazdasági hatalmi viszonyok nem kérdőjeleződnek meg.⁷⁹) Egy 2020-as interjúban maga

az elmélet kidolgozója, Crenshaw kelt az interszekcionalitás védelmére, visszaautásítva a vádat, miszerint az interszekcionalitás nem más, mint „szteroiddal felpumpált identitáspolitikai”.⁸⁰ Megjegyzendő azonban, hogy a tudományos diskurzusban ekkor már egy ideje napirenden volt a kérdés, hogy az interszekcionalitás vonatkozásában mi a szerepe az identitásnak és a (szubjektív, illetve egyéni) tapasztalatoknak.

Purdie-Vaughns és Eibach 2008-as tanulmányukban például az „interszekcionális láthatatlanság” elméletét mutatják be, amit az „interszekcionálisan alávetett csoportidentitású emberek kétszeres marginalizáció-tapasztalatainak” jobb megértése céljából dolgoztak ki.⁸¹ Egy ugyancsak 2008-as tanulmányban Yuval-Davis kritikusan állapítja meg, hogy míg az interszekcionalitás fogalmát eredetileg az afféle identitáspolitikai ellen dolgozták ki, amely „az identitás egydimenziójú változatait hangsúlyozza”, az interszekcionális megközelítés némelykor „egyfajta fragmentált identitáspolitikához vezet”.⁸²

Mindeközben nemcsak a tudományos diskurzusban, de a közpolitikai dokumentumokban is megfigyelhetővé vált az interszekcionalitás fogalmának összekapcsolódása az identitással (bármit is jelentsen az utóbbi). Az EIGE fogalomgyűjteményében ez olvasható az „interszekcionalitás” címszó alatt: „analitikus eszköz annak tanulmányozásához, megértéséhez, illetve az arra vonatkozó fellépéshez, hogy a biológiai nem és a társadalmi nem milyen módokon kerül metszetbe (interszekcióba) más személyes tulajdonságokkal/identitásokkal”.⁸³ Az EU 2020–2025 közötti időszakra szóló nemi esélyegyenlőségi stratégiája (a preambulum részben) hasonló meghatározást alkalmaz:⁸⁴ „A stratégia végrehajtása során a Bizottság horizontális elvként alkalmazza az interszekcionalitást, vagyis a társadalmi nem más személyes jellemzőkkel vagy identitásokkal való kombinálását [sic!], és annak értékelését, hogy ezek az interszekciók hogyan

LÉTEZHET OLYAN JOGSZABÁLYI ÉS JOGALKALMAZÁSI KÖRNYEZET, AMELYBEN HATÉKON YAN FEL LEHET LÉPNI AZ INTERSEKACIONALITÁS JELENSÉGKÖRÉBE TARTOZÓ DISKRIMINÁCIÓ ELLEN ANÉLKÜL IS, HOGY A JOGSZABÁLYOK UTALNÁNAK AZ INTERSEKACIONALITÁS FOGALMÁRA

járulnak hozzá a megkülönböztetés egyedi tapasztalataihoz.”⁸⁵

Csányi és Kováts szerint ez a megközelítés végső soron a társadalomtudományi kutatás révén szerzett tudás mellőzéséhez, illetve a politikai vita ellehetlenítéséhez vezet: „egy politikai kijelentés tekinthető igaznak vagy hamisnak, amennyiben objektív társadalmi körülményekre utal, a szubjektív tapasztalatokról azonban nem lehet vitát nyitni: a szenvedés és az önazonosság megélését nem lehet megkérdőjelezni”.⁸⁶ Ugyanők hangsúlyozzák, hogy az interszekcionalitás mint fogalmi keret alkalmazásakor „vissza kell térni az elnyomások és kizsákmányolások elemzéséhez a szubjektív tapasztalat mint végső megértési keret paradigmájából”.⁸⁷ Az utóbbi tanács megszívlelése esetén újra hihetővé válik, amit Davis az interszekcionalitás mint társadalomtudományi eszköz hasznosságáról állít, nevezetesen az, hogy „felfedezési folyamatot indít el, és arra hívja fel a figyelmünket, hogy a körülöttünk lévő világ mindig bonyolultabb és ellentmondásosabb annál, amire várakozásaink révén számítani tudunk”.⁸⁸ Nem vonom kétségbe azt sem, hogy az interszekcionalitás analitikus fogalomként jól használható a közpolitika terén.⁸⁹ Az interszekcionalitás mint jogi fogalom működőkéességét illetően azonban szkeptikus vagyok – az alábbiakban felsorolt szempontok miatt –, miközben nem hagyom figyelmen kívül azt a körülményt, hogy a jogi alkalmazás ambíciója kezdettől jelen volt az elgondolás kapcsán: megalkotója, Kimberlé Crenshaw maga is jogász háttérrel fogott neki a kritikai társadalomelméleti gondolatok kimunkálásához.

Az interszekcionalitás jelenlegi jogi hasznosulását illetően nem lehet nem észrevenni, hogy gyakorta egyszerűen csak – divatosabbnak érzékelt – szinonimaként használják egy kevésbé szofisztikált fogalom, a „többszörös diszkrimináció” helyett. Ezt tapasztalható⁹⁰ a már említett EU-s stratégiában is („A nemek közötti egyenlőség általános érvényesítése és interszekcionális megközelítés az uniós szakpolitikákban” című részben): „A nők heterogén csoportot alkotnak, és több személyes jellemzőn alapuló, interszekcionális megkülönböztetéssel kerülhetnek szembe. Egy fogyatékos-sággal élő migráns nő például legalább három indokkal [sic!] is hátrányos megkülönböztetést szenvedhet el.”⁹¹

Továbbá, az interszekcionalitás jogi téren való alkalmazásánál újabban ugyanaz a probléma jelentkezik, mint az összes többi – vagyis a tudományos, a

közpolitikai, valamint a politikai-mozgalmi – területen: hogy paradox módon az (egyéni) identitás kerül a középpontba a társadalmi hátrányok kéréskörének megközelítésekor. Eklatáns példája ennek a berlini székhelyű, az interszekcionalitás ügyét képviselő szervezetek körében jelentős Center for Intersectional Justice által összeállított jelentés (elkészítéséhez támogatást nyújtott az Európai Bizottság mellett a Nyílt Társadalom Alapítványok is), amelyben

ezt a megállapítást olvashatjuk: „A rendszerszülte egyenlőtlenségek egyaránt fakadnak az egyes identitásokhoz fűződő negatív sztereotípiákból, illetve a kimondatlan preferenciákhoz vezető pozitív sztereotípiákból.”⁹² Ez a pszichológizáló magyarázat nemcsak társadalomelméleti szempontból tűnik sekélynek – mivel eltereli a figyelmet a gazdasági és hatalmi érdekekről –,⁹³ de a diszkrimináció jelenségének leküzdésére ki-

munkált jogi eszköztárat tekintve is csak részlegesen releváns. Figyelmen kívül hagy ugyanis egy igen jelentős tényezőt, nevezetesen a közvetett diszkrimináció jelenségét, illetve jogi fogalmát; azt, hogy a hátrányos megkülönböztetés e válfajánál a sztereotípiák nem feltétlenül játszanak szerepet (hiszen egy intézkedés szándékolatlanul is eredményezhet egy bizonyos csoport számára aránytalan hátrányt).

Visszatérve az interszekcionalitás fogalom eredetéhez: Crenshaw-t az 1980-as évek végétől foglalkoztatják⁹⁴ olyan jogesetek, amelyekben afroamerikai nők nem jutottak megfelelő jogorvoslathoz munkaerőpiaci diszkriminációs ügyekben – például egy, a General Motors autógyártól elbocsátott fekete munkásnők által indított ügyben⁹⁵ –; álláspontja szerint amiatt, mert a jog, illetve a jogalkalmazás nem ismeri fel, illetve nem ismeri el a társadalmi hátrányok összefonódásának jelentőségét.

Évtizedekkel később Schiek az Európai Unió Bíróságának joggyakorlatát – közelebbről három döntést: *Parris*,⁹⁶ *Achbita*,⁹⁷ *Bougnau*⁹⁸ – vizsgálva kifogásolja, hogy az interszekcionalitás jelenségét nem, illetve nem megfelelő módon vették figyelembe a döntésekben, pedig szerinte az EU antidiszkriminációs joga teret biztosítana erre, kifejezett definíció hiányában is, és a fogalom jogi használata mellett több szól, mint ellene.⁹⁹ A joggyakorlat oldalát képviselő ez utóbbiról nem feltétlenül vannak meggyőződve – ez derült ki legalábbis az Equinet – az EU tagállamainak egyenlő bánásmód testületeit összefogó hálózat – 2016-os szemináriumán, ahol a résztvevők el-

ismerték ugyan az interszekcionalitás fogalmának jelentőségét a társadalomtudományokban, valamint a társadalmi befogadást célzó közpolitika-alkotásban, de relevanciáját az antidiszkriminációs jogban korlátozottan ítélték.¹⁰⁰ Ezt a vélekedést – miszerint a bíróságok, illetve hatóságok számára adott esetben nem okoz gondot többszörös diszkriminációként vagy akár egyetlen védett tulajdonság szempontjából megállapítani a hátrányos megkülönböztetést olyan ügyekben, amelyek társadalomelméleti szempontból az interszekcionalitás fogalmával keretezhetők – támasztja alá egy közelmúltbeli magyarországi jogeset. Ebben az ügyben, ahol hátrányos helyzetű roma nőket a szülészeti ellátás során érő diszkriminációról volt szó,¹⁰¹ a bíróság az interszekcionalitás kifejezés említése nélkül állapította meg az egyenlő bánásmód követelményének megsértését; vagyoni helyzet, társadalmi származás és az anyaság (terhesség) mint védett tulajdonság alapján közvetlen, a roma nemzetiséghez való tartozás alapján pedig közvetett diszkriminációnak minősítve a kifogásolt kórházi gyakorlatot, egyúttal visszatartó erejű szankciót szabva ki az érintett közegészségügyi intézményre.¹⁰² Ez is azt a feltevést valószínűsíti, hogy létezhet olyan jogszabályi és jogalkalmazási környezet, amelyben hatékonyan fel lehet lépni az interszekcionalitás jelenségkörébe tartozó diszkrimináció ellen anélkül is, hogy a jogszabályok utalnának az interszekcionalitás fogalmára (amelynek érdemi jogi operacionalizálása legalábbis kihívásnak tűnik¹⁰³); az, hogy a Crenshaw által elemzett esetekben az afroamerikai nők nem kaptak védelmet a munkaerőpiaci diszkrimináció ellen,¹⁰⁴ a vonatkozó amerikai jog – amelynek elemzése szétfeszítené a jelen írás kereteit – sajátosságaiból fakadt.¹⁰⁵ Mindenképpen azt nem vonom kétségbe, hogy az érintettek jogvédelmét előmozdíthatja, ha a bíróságok „interszekció-érzékenyek”.¹⁰⁶ Az interszekcionalitás fogalmáról szóló rész zárásaként – mintegy átkötésként a következő részhez, amely a *gender* kritizálhatóságáról szól – megemlíthető, hogy hiába fogalmazódtak meg az akadémiai diskurzusban árnyalt kritikák az elgondolás tisztázatlanságára vonatkozóan, és hiába tapasztalható averzió a jogalkalmazás terén a fogalom gyakorlati hasznosítását illetően, a progresszív társadalmi mozgalmak markáns jelszava lett. Angolszász felsőoktatási intézményekben találkozhatunk a jelmonddal, amelynek eufemisztikus szabadfordítása: „Interszekcionalitás nélkül a feminizmus üres duma”¹⁰⁷ – vagyis a nőjogi mozgalmon különösen erős a nyomás az interszekcionális szemlélet

érvényesítésére,¹⁰⁸ bármit is jelentsen az (nyugat-európai kontextusban jellemzően a migráns háttérű muszlim nők vagy a transznők bevonását a nőmozgalomba).

MIRE SZÁMÍTHAT AZ, AKI A GENDER TÉRNYERÉSÉT KRITIZÁLJA?

A *gender*, amint azt a tanulmány korábbi részeiben is láttuk már, jelentésváltozatai révén különös megosztóerőre tett szert. A szakasz címében feltett kérdésre – hogy mire számíthat manapság az, aki a *gendert* kritizálja – a keresetlen válasz az, hogy hideget és meleget is, kontextustól függően. Az alábbiakban átfogó – globális vagy európai – helyzetkép nyújtásának igénye nélkül villantok fel tendenciákat és incidenseket.

A *gender* az ezredfordulót követő második évtizedben a világ több részén látványos karriert futott be a politikai színtéren – különösen egyes nem an-

golszász országokban, ahol maga a szó is idegenül hangzik. Ezzel a jelenséggel kapcsolatban egyesek kezdetben széttárták a karjukat, a problémafelvetésnél nem jutva tovább, mint például az Európa Tanács emberi jogi biztosa egy 2016-os munkabeszámolójában:

„Az elmúlt években az úgynevezett »gender-ideológiának« vagy »gender-elméletnek« a kritikusai, a vallásos és a szekuláris háttérűek egyaránt, egyre inkább megkérdőjelezik az általánosan elfogadott emberi jogi terminológiát és elveket. Mi több, látogatásaim során azzal is szembesültem, hogy egyesek magának a *gender* szónak a használatát is ellenzik, főleg akkor, amikor az [...] Isztambuli Egyezmény ratifikálásának előmozdítása a téma. Mit kezdjünk mi itt, az emberi jogok világában, ezzel a kritikával?”¹⁰⁹

Mivel a *gender*rel szembehelyezkedő – „antigender” – társadalmi mozgósítás, illetve politikai diskurzus számos országban jelentős támogatottságot eredményezett, megnőtt az érdeklődés a liberális-progresszív társadalomtudomány részéről a jelenség iránt. A témával foglalkozó szerzők nem ritkán „visszacsapás”-nak (*backlash*) minősítik ezt a jelenséget; azt implikálva, hogy a *gender* (konzervatív) bírálói általánosságban megkérdőjelezik meg a nők és férfiak (demokratikus viszonyok közepette széles körű konszenzussal övezett) jogegyenlőségét.¹¹⁰ Ezt az értelmezést az EU keretein belül mintegy hivatalossá az Európai Parlament 2019. február 13-i állásfoglalása a nők jo-

gai és a nemek közötti egyenlőség [*gender equality*] érvényesülése terén az Európai Unióban tapasztalható visszaesésről.¹¹¹ Mindeközben a társadalomtudomány területén felmerült az igény a jelenség mélyebb megértésére, kontextusba helyezésére: Grzebalska, Kováts és Pető például a „gender mint szimbolikus kötőanyag” metaforát alkalmazta annak érzékeltetésére, hogy a *gender* mint hívószó – a konzervatív politikai mozgósítás eszközeként – sok problematizált témára utalhat (a terhességmegszakítástól kezdve az azonos neműek házasságán keresztül az eutanáziáig), és sok szereplőt összekapcsolhat.¹¹²

Az „antigender” témával foglalkozó társadalomtudományi szakirodalom mennyisége dinamikusan nő, miközben a publikációk felépítésében és érvelésében sokszor hasonló mintázatot látok. (Az összes ilyen, általam ismert publikáció felsorolása szétfeszítené egy folyóiratcikkk bibliográfiai apparátusának kereteit, a példalózástól pedig azért tekintek el, mert nem kívánom a csoportba tartozó szerzők egyikét-másikat kipellengérezni.) Egy-egy ilyen tanulmány bevezető részében a szerző megállapítja, hogy egy bizonyos országban (vagy bizonyos országokban) bizonyos társadalmi, illetve politikai szereplők káros és irracionális nézeteket terjesztenek az általuk ideológiának mondott *genderről*. Ehhez kapcsolódik egy valamelyest empatikus megállapítás arra vonatkozóan, hogy az említett nézetek a jelek szerint rezonálnak a társadalom bizonyos – a politika terén csalódott és/vagy gazdasági nehézségekkel küzdő – csoportjainak frusztrációjával. Ezen a ponton a tanulmány olvasójának még az lehet a benyomása, hogy a szerzőt valódi érdeklődés vezérli, legalábbis az „antigender” diskurzusra fogékony lakosság nézőpontjának megértését illetően. Ezután a fejleményeknek – az adott országban az „antigender” mozgósítás kibontakozásának – bemutatása következik, többé-kevésbé részletesen, időrendben, sereg-szemlével kísérvé: az ellenségkép-alkotással vádolt kulcsszereplők demonizáltnak jelennek meg, kifogásolt megnyilvánulásaikból idézeteket ismerhetünk meg, ízelítőképpen. Majd a tanulmány a végére ér azzal, hogy a szerző megismétli a kiinduló állításait: hogy az „antigender”-kampányolás aggasztó, ám a jelenkor nyomasztó gazdasági és politikai közegében az emberek – sajnálatos (de bizonyos szintig megérthető) módon – nyitottak rá. A progresszív-liberális nézetek kritikájára való fogékonyság mentális problémának – kényszeres gondolkodásnak – minősül, ami valamiféle kognitív terápiával (lenne) kezelhető. A *gender* kritizálásának patologizálása jelenik

A NŐNEMŰEKET MINT TÁRSADALMI CSOPORTOT [...] SZEMEL LÁTHATÓAN EGYRE KEVÉSBE SZOLGÁLJA A GENDER A KÜLÖNBÖZŐ TERÜLETEKEN

meg például a „genderfóbia” kifejezésben, amelyet Takács, Fobear és Schmitsek alkalmaznak Magyarországról szóló tanulmányukban.¹¹³

Aki viszont bizonyos nyugat-európai országokban a *gender* feminista kritikája¹¹⁴ iránt mutat fogékonyságot, kevesebb empátiára számíthat, úgy tűnik – még akkor is, ha a konzervatív kritika által *gender* gyűjtőkifejezés alatt tárgyalt progresszív-liberális követeléseknek csak egy részével, nevezetesen a nemi identitással kapcsolatosakkal vannak fenntartásai. Felidézhető például J. K. Rowling író nő esete, akire többek között azért zúdult a közelmúltban bírálatok özöne (helyenként gyűlöletkampányba átsapó módon) nemcsak Nagy-Britanniában, de világszerte, mert nyilvánosan védelmére kelt egy bizonyos Maya Forstaternek, aki azért vesztette el a szakértői állását egy nemzetközi fejlesztési NGO-nál, mert a közösségi médiában hangot adott azon véleményének, miszerint az ember biológiai neme végső soron megváltoztathatatlan. Nem mellékes körülmény, hogy a véleménynyilvánításra egy akkor éppen zajló politikai vita – a jogi nemváltoztatásra vonatkozó törvény napirenden lévő reformja – kontextusában került sor.

A munkaügyi bíróság 2019-ben úgy találta, hogy Forstater „abszolútista” nézete „nem érdemel tiszteletet egy demokráciában”; a fellebbezés eredményeként végül az nyert megállapítást, hogy „gender-kritikus [a biológiai nem megváltoztathatlanságába vetett] hite” az egyenlő bánásmódról szóló törvény alapján védelmet igénylő „filozófiai nézetnek” minősíthető.¹¹⁵

A *gender* jelentésváltozásáról szóló esszéje¹¹⁶ kapcsán a már említett filozófus, Kathleen Stock azt követően mondott le 2021-ben a Sussexi Egyetemen betöltött állásáról, hogy egy helyi diákcsoport támadni kezdte mint „transzokat kirekesztő radikális feministát” (*trans-exclusive radical feminist* – TERF). Erre akkor került sor, amikor kitudódott, hogy hogyan vélekedik Stock a jogi nemváltást szabályozó törvény reformjáról – nevezetesen, hogy ellenzi a nemi önmeghatározás (*gender self-ID*) jogi elismerését pszichológiai-orvosi véleményezés nélkül –, illetve az, hogy aláírt egy nyilatkozatot, amely a nők „biológiai nemi nem alapuló (*sex-based*) jogairól” szól.¹¹⁷

Az a körülmény, hogy a fent említett nyilatkozat közreadását – azzal a fő céllal, hogy a nők jogainak hivatkozási alapja ne a *gender*, hanem a biológiai nem (*sex*) legyen – feministák egy csoportja szükségesnek érezte 2019-ben, visszavezet minket a tanulmány alcímében feltett kérdéshez, és rámutat a következtetések levonásának elodáztatatlanságára.

KONKLÚZIÓ ÉS ZÁRÓ GONDOLATOK

A jelen tanulmány alcímét provokatívnak szántam, egy közismert politikai szatíra kontextusában elhangzó retorikai kérdést idézve fel. A *Brian élete* című film emlékeztető jelenetében a szónok a „Mit adtak nekünk a rómaiak?” kérdésre nyilvánvalóan olyan válaszokat várt volna a hallgatóságtól, mint hogy „Semmit!” vagy „Csupa rosszat!”, ám azzal szembesült – illetve, kellett volna szembesülnie, ha hajlandó lett volna rá –, hogy se vége, se hossza nem volt annak a felsorolásnak, hogy mi minden jót hoztak (beleértve a békét is). Ehhez képest az írásom következtetése nem felel meg az alcím keltette várakozásnak. Arra a kérdésre ugyanis, hogy „Mit adott a *gender* a nőknek?”, mérlegelésem szerint – a fent bemutatottak alapján – korántsem egyértelműen pozitív az egyenleg. E helyütt igyekeztem annyi példát és szempontot felsorakoztatni, amennyi csak belefér egy tanulmányba – a kérdés átfogóbb, rendszerezettebb elemzése monográfiát töltene meg. A jelen írásban szereplő felvetések mögött sok évnyi tündődés, önreflexió, valamint (írásban és szóban folytatott) vita húzódik, és az ebből fakadó első megállapítás az, hogy térre van szükség a *gender*rel kapcsolatos kérdések jóhiszemű felvetéséhez, olyan viták keretei között – beleértve a tudományos vitákat is –, ahol a vitapartner emberszámba vétele az alap a felek részéről, démonizálás vagy gúnyolódás helyett (még akkor is, ha frusztrációt hordoz magában egy-egy olyan helyzet, amelyben az egyetértés kialakulása nem életszerű várakozás). Mindenesetre, a tanulmányomban arra az alapvető, de összetett kérdésre kerestem válasz(oka)t, hogy jó-e – valakinek, valamire – a *gender*.

Ami a fenti kérdés első felét illeti, jelenleg hajlok arra, hogy azt gondoljam: ha vannak valakik, akiknek jó, akkor ők nem mások, mint azok, akik a nemi identitással kapcsolatos társadalmi-kulturális, szakpolitikai, valamint jogi követelések – az utóbbi körben főként az önmeghatározáson alapuló nemi hovatartozás, illetve a nem bináris nemi identitás jogi elismerése – előremozdításában érdekeltek. A nőneműeket mint társadalmi csoportot ugyanakkor szemmel láthatóan egyre kevésbé szolgálja a *gender* a különböző területeken. Mindazonáltal hangsúlyozandó, hogy az egyes területek közötti különbségtétel – én négyet látok szükségesnek elkülöníteni: a társadalomtudomány, a társadalmi mozgalmak, a

szakpolitika, valamint a jogi területét – lényegesnek tűnik, ha a *gender* használhatóságát vizsgáljuk.

Tanulmányomban csak nagyon röviden, utalásszerűen foglalkoztam a *gender* fogalmának alakulásával a társadalomtudományok terén, és csak implicit módon érintettem azt a feszültséget, ami a *gender* szociológiai és (butleriánus, queer-feminista) filozófiai használat-értelmezése között húzódik. Ezt (leegyszerűsítve) úgy foglalkozhatjuk össze, hogy míg az előbbi a *gendert* mint elemzési eszközt a társadalmi nemi szerepek közötti viszonyok vizsgálatára használja, addig az utóbbi magukra a *gender*kategóriákra összpontosít.¹¹⁸ Az utóbbi megközelítés nyitott kaput a nemi identitással kapcsolatos (társadalmi-kulturális, szakpolitikai, továbbá jogi követelések előtt), míg az előbbi funkcionált – illetve funkcionál még ma is egyes kutatók és döntéshozók kezében – a nők és férfiak közötti társadalmi viszonyok megértését szolgáló elemzőeszközként, ami a kiszámítható hatású szakpolitikai és jogi intézkedések előkészítéséhez elengedhetetlen. Ilyen minőségében nem is tartom a

gendert a jog világáról messzire száműzendőnek, csupán normatív hasznosíthatóságát kérdőjelezem meg.

A társadalmi mozgalmak, illetve a nem kormányzati szervezetek világáról ugyancsak utalásszerűen esett szó, és annak tárgyalása is szétfeszítené a jelen tanulmány kereteit, hogy a tudományos elméletek és az aktivizmus között milyen dinamikák érvényesültek (nem is beszélve a mindezek mögött esetlegesen meghúzódó gazdasági érdekekről).¹¹⁹ A *gender* jelentéfejlődését tekintve a progresszív-liberális társadalmi mozgalmakban – az úgynevezett identitáspolitikai kezdeményezések dominánssá válásának kontextusában – a „nemi identitás” mint jelentés felé való elmozdulás érzékelhető.¹²⁰ Ami a *gender* mint analitikus fogalom (és bármely absztrakt, analitikus fogalom) mozgalmi használhatóságát, zászlóra tűzhetőségét illeti, egyébként is beláthatók a korlátok. Végére is, ha kifejezetten a nők jogairól van szó – és nem mozgalmi koalíciók építésének céljáról –, akkor valószínűleg célravezetőbb egyszerűen a nők jogairól beszélve kampányolni.

A következő kérdés, hogy szakpolitikai téren mire használható a *gender*. Egyrészt a jelentése egyszerűen átalakulhat (és például EU-s keretek között tendenciaszerűen át is alakul) „nemi identitássá”, és attól kezdve a vonatkozó követelések és érdekek érvényesítésének eszközévé válhat (válík). Másrészt célszerűen használhatónak tűnik analitikus fogalomként, hiszen a hatékony és releváns intézkedések megho-

zatalához a helyzet elemzésére, megértésére van szükség – például olyan szempontból, hogy a nőket és a férfiakat hogyan érinti egy-egy tervezett döntés. Ám hogy a gyakorlatban a *gendert* milyen színvonalon használják szakpolitikai elemzőeszközként, azt illetően szkepszisre adhat okot például az EIGE tezaurusza, amelyben szerepel a „nők [társadalmi nem] szükségletei” (*gender-based needs of women*) mint fogalom, a következő körkörös meghatározással: „Egy adott társadalomban jellemzően azonosított szükségletek, nevezetesen gyakorlati [társadalmi] nemi szükségletek, valamint stratégiai [társadalmi] nemi szükségletek”.¹²¹ Bár ebből a szűkszavú definícióból nem derül ki, hogy mire is gondoltak a szövegezői, meglehetősen lehet eleve maga a felvetés – ami azt sugallja, hogy a „genderszükségletek” kielégítése szakpolitikai célnak számít – mindazok számára, akik úgy tanulták, hogy a *gender* mint társadalmi konstrukció sztereotípiákat, előítéleteket is magában foglal, még hozzá a nők esetében sokszor negatívakat. A definíciót egyébként feltehetően Maxime Moyneux elgondolása¹²² alapján szövegezték (ponttalanul és zavarosan), Moyneux ugyanis nem a szükségletek, hanem az érdekek körében különböztetett meg az adott helyzethez kötődőket („gyakorlati gender-érdek”) és távlati jelentőségűeket („stratégiai gender-érdek”).¹²³ Mindenesetre, jobb szövegezés mellett is kérdés lenne, hogy a *gender* fogalom kiiktatásával – ha az szerepelne benne, hogy „női érdekek” vagy „nők és férfiak érdekei” – veszítene-e valamit a definíció.

Hátra van még a tanulmány fókuszában álló kérdés, vagyis az, hogy jogi téren használható-e a *gender* mint fogalom, és ha igen, akkor a használata jót tesz-e a nőknek. Ezt illetően a legélesebb a válaszem. Megkérdőjelezhetetlen, hogy a jogban pontosan körülhatárolt, tisztázott tartalmú fogalmakra van szükség. Ha a *gender* változékony jelentését tekintjük – hogy valamikor nőket, valamikor nőket és férfiakat értünk alatta, máskor pedig nemi identitással kapcsolatos ügyeket – a fogalom máris diszkvalifikálta magát. A helyzetet az sem menti, ha – a szociológiában például jól használható – analitikus fogalomként tekintünk a *genderre*, mert a jogban (amint az imént már említettük) minél inkább rögzített tartalmú fogalmakra van szükség. A tanulmány az interszekcionalitás mint analitikus fogalom jogi használhatatlanságát analóg példaként bemutatva kívánt erre rámutatni. Álláspontom szerint plauzibilis az az álláspont, miszerint a *gender* mint analitikus fogalom

CÉLSZERŰEN HASZNÁLHATÓ-
NAK TŰNIK ANALITIKUS FO-
GALOMKÉNT, HISZEN A HATÉ-
KONY ÉS RELEVÁNS INTÉZKE-
DÉSEK MEGHOZATALÁHOZ A
HELYZET ELEMZÉSÉRE, MEGÉR-
TÉSÉRE VAN SZÜKSÉG – PÉLDÁ-
UL OLYAN SZEMPONTBÓL,
HOGY A NŐKET ÉS A FÉRFIAKAT
HOGYAN ÉRINTI EGY-EGY
TERVEZETT DÖNTÉS

alkalmazása jogi kategóriaként a legjobb esetben sem jár értelmezhető haszonnal a nők-lányok szempontjából; erre példa az UNICEF által alkalmazott „[társadalmi] nemi jogok” (*gender rights*) fogalma,¹²⁴ amely jellemzően a lányok jogaira és jogsérelmeire utal, máskor azonban a fiúkaira is, és nem világos, hogy miért nem lenne egyszerűbb „lányok jogairól” és „fiúk jogairól” beszélni (ha elvetjük azt a feltételezést, hogy a burkolt célja ennek a terminológiának a

nemi identitással kapcsolatos témák napirendre tűzése a gyermekjogok terén).

Ami a nők elleni erőszak leküzdését illeti – mint kézenfekvő nőjogi célkitűzést – a tanulmány az Isztambuli Egyezmény példáján keresztül azt kívánta bemutatni, hogy politikai árá lett a *gender* fogalom alkalmazásának, mégpedig az, hogy bizonyos országok elzárkóztak a ratifikációtól (Törökország az egyoldalú kilépést választotta). Vagyis végső soron az árat az utóbbi országokban élő nők fizették meg, és az is megemlítenő, hogy egytől egyig az EU keleti oldalán lévő országokról van szó. Az a kérdés, hogy az Európa nyugati felén – a ratifikáló országokban – élő nők fizetnek-e árat a *gender* szerepeltetéséért az Egyezményben, az országjelentések tanulmányozása révén lesz vizsgálható: fontos kutatási téma lehet, hogy a *gender* milyen értelmezést nyer a monitorozó bizottság tevékenysége során (az idő előrehaladtával), és ez hogyan fejeződik ki a helyzetértékelésekben és az ajánlásokban.

A kézirat zárásának idején még függőben van a „nők elleni erőszak és kapcsolati erőszak elleni küzdelemről” szóló EU-s irányelv ügye,¹²⁵ amely kezdeményezés mögött az Isztambuli Egyezmény ratifikálásának EU-n belüli (nemcsak tagállami, de az EU-s szintet is érintő) elakadása áll; a tervezett irányelv erre a helyzetre jelenthetne választ. A jogi, valamint szakpolitikai (például bűnmegelőzési, áldozatvédelmi) elvárásokat egyaránt tartalmazó irányelvjavaslat azonban az Isztambuli Egyezmény megoldásaihoz hasonló módon épít a *gender* fogalmára, ami egyrészt kétséggé teszi, hogy hogyan lehet majd az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság javaslatát megszívlelni, miszerint „világos és egyértelmű nemi szempontok” (*clear and unequivocal gender perspective*) alkalmazására lesz szükség (adott esetben) a rendelkezések érvényesítésekor;¹²⁶ másrészt garantáltan heves politikai vitákhoz vezet majd, miközben a nők jogainak védelme – illetve a nők szempontjainak figyelembe vétele – háttérbe szorulhat.

1. *Brian élete (Monty Python's Life of Brian)*, rend. Terry JONES, 1979.
2. A tanulmány során dőlt betűs kiemeléssel jelölöm a fogalom – illetve a kifejezés – tisztázatlanságával összefüggő távolságtartását, arra utalva, hogy a *gender* betűsort csupán hordozóelemnek, „vehiculum”-nak tekintem; az utóbbi (jeltudományi) fogalomról lásd: VASS László: Terminológiai szótár (a szemiotikai szöveg- tanulmányozásához). *Szemiotikai szöveg- tan 1.* (A szöveg- tan kutatás néhány alapkérdése), szerk.: PETŐFI S. János – BÉKÉSI Imre, Szeged, JGYF Kiadó, 1990.
3. *Az Európa Tanács Egyezménye a nők elleni és a családon belüli erőszak megelőzéséről és felszámolásáról*, amely 2011. május 11-én Isztambulban nyílt meg aláírásra, innen a közismert neve: Isztambuli Egyezmény.
4. Lásd pl.: *Nők és férfiak esélyegyenlősége: az európai uniós normák érvényesülése Magyarországon, 2003–2005*, szerk. ZENTAI Violetta, Budapest, Magyarországi Női Alapítvány, 2003; *Nők és férfiak esélyegyenlősége: az európai uniós normák érvényesülése Magyarországon, 2003–2005*, szerk. SÁFRÁNY Réka – BALOGH Lídia, Budapest, Magyarországi Női Alapítvány, 2006.
5. Lásd pl.: BETLEN Anna – KRIZSÁN Andrea – ZENTAI Violetta: *Partszérlől a fősodorba: Gender mainstreaming kézikönyv* (készült a Szociális és Munkaügyi Minisztérium „Kormányzati szintű gender mainstreaming képzés” című programja keretében), Budapest, 2009.
6. Lásd az oldal tárolt változatát: bit.ly/41txV72.
7. A magyar nyelvű diskurzusban a kérdés felvetésének korai példája: KONCZ Katalin: A mainstream nőpolitika zsákutca?!, *Magyar Tudomány*, 2016/4, 461–477, http://epa.oszk.hu/00600/00691/00151/pdf/EPA00691_mtud_2016_04_461-477.pdf.
8. Jemima REPO: *The Biopolitics of Gender*, Oxford University Press, 2015, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190256913.001.0001>; magyarul a témáról: FERÓ Dalma: Gender és igazság(osság), gender mint posztigazság(osság), *Replika*, 2019/112, 167–186, <https://doi.org/10.32564/112.14>.
9. Vern L. BULLOUGH: The Contributions of John Money: A Personal View, *Journal of Sex Research*, 2003/3, 230–236, <https://doi.org/10.1080/00224490309552186>.
10. Money és munkatársai a John Hopkins Egyetemen abból a feltevésből indultak ki, hogy pszichoszexuális szempontból születéskor semlegesek vagyunk, továbbá, hogy az egészséges pszichoszexuális fejlődés a nemi szervek kinézetétől függ; ennek szellemében tanácsolták egy orvosi műhiba folytán pénisz nélkül maradt fiú- csecsemő szüleinek azt a (hosszabb távon kudarcba tor- kolló) megoldást, hogy a gyermeket kezeljék lányként, női identitást kialakítandó nála – az esetről lásd: MILTON DIAMOND – H. Keith SIGMUNDSON: Sex Reassignment at Birth: A Long Term Review and Clinical Implications, *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 1997/151, 298–304.
11. FODOR István: A nyelvtani nem kialakulása I., *Nyelv- tudományi Közlemények*, 1958/2, 339–368, 339.
12. Kathleen STOCK: Can You Change Your Gender? *The Philosopher*, 2019/3, 19–23.
13. Klasszikussá vált műve: JUDITH BUTLER: *Problémás nem: Feminizmus és az identitás felforgatása* (ford. BERÁN Eszter – VÁNDOR Judit), Budapest, Balassi Kiadó, 2006 (eredeti kiadás: *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York – London, Routledge, 1990).
14. Eszter KOVÁTS: The consequences of the differing meanings of gender in policy and activism for politics, *LSE Blogs*, 2018. november 26., <https://blogs.lse.ac.uk/gender/2018/11/26/the-consequences-of-the-differing-meanings-of-gender-in-policy-and-activism-for-politics/>.
15. Shaban DARAKCHI: „The Western Feminists Want to Make Us Gay”: Nationalism, Heteronormativity, and Violence Against Women in Bulgaria in Times of “Anti-gender Campaigns”. *Sexuality & Culture*, 23, 1208–1229, 2019, <https://doi.org/10.1007/s12119-019-09611-9>.
16. Filip STOJANOVSKI: How the word ‘gender’ became a slur in Bulgaria, *Global Voices*, 2019. május 10., <https://globalvoices.org/2019/05/10/how-the-word-gender-became-a-slur-in-bulgaria/>.
17. Noá NÓGRÁDI: Navigating Hostilities from One Direction and Pressures from Others: Exploring the Realities of Feminist Women’s Organizations in Central-Eastern Europe through the Example of Hungary, *Culture Wars Papers*, 2022/27, november, <https://www.illiberalism.org/wp-content/uploads/2022/11/Culture-Wars-papers-no.-27-November-2022-1.pdf>.
18. Eszter KOVÁTS – Elena ZACHARENKO: The Right-Wing Opposition to „Gender” in the Light of the Ambiguity of the Meaning of the Term in EU Documents, *Politické Vedy*, 2021/4, 56–82, <https://doi.org/10.24040/politickevedy.2021.24.4.56-82>.
19. „Social attributes and opportunities associated with being female and male and to the relationships between women and men and girls and boys, as well as to the relations between women and those between men.” Lásd: <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1141>.
20. Lásd: <https://youth-goals.eu/youthgoals>.
21. KOVÁTS Eszter: Ellenséggép, hegemonia és reflexió: A gender fogalmának tartalma és funkciója az Orbán- rezsim és a német radikális jobboldal politikájában, *Socio.hu*, 2022/2, 78–90, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.78>.
22. KOVÁTS Eszter: *Genderörületek Németországban és Magyarországon*, Budapest, Napvilág, 2022.
23. Ekaterina YAHYAOU KRIVENKO: *Gender and Human Rights: Expanding Concepts*, Cheltenham 2020, 1.

24. Joanne CONAGHAN – Yvette RUSSELL: Talking Law and Gender, *Feminist Legal Studies*, 2015/2, 199–214, <https://doi.org/10.1007/s10691-015-9288-2>.
25. YAHYAOU KRIVENKO (23. vj.).
26. *Report of the Fourth World Conference on Women*, Beijing, 4–15 September 1995, UN Doc. A/CONF.177/20/Rev.1, Annex IV, <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/Beijing%20full%20report%20E.pdf>.
27. *Uo.* Chapter V, para. 12.
28. Római Statútum, 7. cikk 3.
29. A fordítás forrása: T/4490. számú törvényjavaslat az Egyesült Nemzetek Diplomáciai Konferenciája által, a Nemzetközi Büntetőbíróság Rómában, 1998. július 17-én elfogadott Statútumának kihirdetéséről, Budapest, 2003. július.
30. Kovács Péter: Miért nincs még kihirdetve a Római Statútum? Gondolatok a Római Statútum és az Alaptörvény összeegyeztethetőségének egyszerűségéről, *Állam- és Jogtudomány*, 2019/1, 69–90, <http://real.mtak.hu/93594/1/2019-01-KOVACS.pdf>.
31. Isztambuli Egyezmény, 3. cikk c).
32. Az Isztambuli Egyezmény rendelkezései esetében a magyar fordítás forrása egy 2017-es kormány-előterjesztés az Egyezmény kihirdetéséről; elérhető: <https://bit.ly/3vD0XEb>.
33. Egyezmény, 3. cikk a).
34. Egyezmény, 3. cikk d).
35. Ingrid WESTENDORP: The Istanbul Convention; new perspectives for victims of domestic violence?, *Maastricht University Blog*, 2018. június 8., <https://www.maastrichtuniversity.nl/blog/2018/06/istanbul-convention-new-perspectives-victims-domestic-violence>; Jackie JONES: The European Convention on Human Rights (ECHR) and the Council of Europe Convention on Violence Against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention), in *The Legal Protection of Women From Violence: Normative Gaps in International Law*, szerk. Rashida MANJOO – Jackie JONES, London – New York, Routledge, 2018; Johanna NIEMI – Amalia VERDU SANMARTIN: The Concepts of Gender and Violence in the Istanbul Convention, in *International Law And Violence Against Women. Europe and the Istanbul Convention*, szerk. Johanna NIEMI – Lourdes PERONI – Vladislava STOYANOVA, London – New York, Routledge, 2020, 77–94; <https://doi.org/10.4324/9780429289736>.
36. Isztambuli Egyezmény, 3. cikk b).
37. Isztambuli Egyezmény, 2. cikk 1.
38. EWL: The CAHVIO Process: Towards a Strong Convention on all forms of Male Violence against Women, 2010, 4. https://www.womenlobby.org/IMG/pdf/EWL_update_on_CAHVIO_June_2010_print.pdf.
39. *Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences*, Rashida Manjoo, UN Doc. A/HRC/26/38, 28 May 2014, para. 61.
40. Francisco AGNELLO: A new ‘gender’ approach definition in international law: The convention on preventing and combating violence against women and domestic violence, *The Spanish Yearbook of International Law*, 18, [2013–2014], 87–114, <https://doi.org/10.17103/sybil.18.05>.
41. AGNELLO (40. vj.) 92.
42. AGNELLO (40. vj.) 104.
43. *Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence* (Istanbul, 11.V.2011), para. 43.
44. Lásd: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cd02a#RelatedDocuments.
45. Egyezmény, 4. cikk 3.
46. AGNELLO (40. vj.) 104.
47. *Explanatory Report* (43. vj.) para. 53.
48. AGNELLO (40. vj.) 104.
49. AGNELLO (40. vj.) 105.
50. AGNELLO (40. vj.) 109.
51. *Submission to the Council of Europe Ad Hoc Committee on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence: The need to ensure that the Convention on violence against women addresses effectively the obligation of member states to prevent and combat violence against lesbian, bisexual and transgender women*, ILGA Europe, 8 September 2009, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680594272>.
52. AGNELLO (40. vj.) 105–106.
53. JONES (35. vj.); Giuseppina SCOTTO DI CARLO: Defining ‘Gender’ Across Europe: A Linguistic Analysis of the Definition, Translation, and Interpretation of the Word ‘Gender’ from the Beijing Declaration to the Istanbul Convention, *International Journal for the Semiotics of Law*, 2022. november 29., <https://doi.org/10.1007/s11196-022-09944-z>.
54. Baiba RUDEVSKA – Gunta ROZIŅA – Indra KARAPETJANA: Interpretation of the concept gender in legal discourse, *Baltic Journal of English Language, Literature and Culture*, 2018, 101–119, <https://doi.org/10.22364/BJELLC.08.2018.07>.
55. A ratifikáció anyagait lásd: 32. vj.
56. Lásd: <https://citizengo.org/hu/fm/41487-az-isztambuli-egyezmény-alairasa-gender-ideologia-trojai-falovat-jelentheti-magyarorszag>.
57. *Az Emberi Méltóság Központ állásfoglalása az Európa Tanács nőkkel szembeni erőszak és a kapcsolati erőszak elleni küzdelemről és azok megelőzéséről szóló egyezményének ratifikálásával kapcsolatban: „Az Isztambuli Egyezmény ratifikálása a gender ideológia trójai falovát jelentheti Magyarországnak számára”*, 2017. február 22. https://mltsg.files.wordpress.com/2019/09/isztambuli-egyezm-mc3a9ny-c381llc3a1sfoglalc3a1s_emberi-mc3a9ltc3b3sc3a1g-kc3b6zpont.

- pdf. (A dokumentumot Frivaldszky Edit, az Emberi Méltóság Központ igazgatója írta alá.)
58. „Németh Szilárd: Soha nem fogjuk támogatni az isztambuli egyezményt”, *ATV Magyarország*, 2017. november 14., https://www.youtube.com/watch?v=IS_7GD8y-Hs.
 59. 2/2020. (V. 5.) OGY politikai nyilatkozata a gyermekek és nők védelmének fontosságáról, valamint az Isztambuli Egyezményhez való csatlakozás elutasításáról.
 60. 124. ülésnap (2020. 05. 04.) 244–282. felszólalás: 19:30, <https://bit.ly/3brwFe9>.
 61. BALOGH Lídia: Anyák, apák és gyerekek az alkotmányban? „Gender-ügyek” az Alaptörvény 9. módosítási javaslatára kapcsán, *JTI Blog*, 2020. november 23., <https://jog.tk.hu/blog/2020/11/anyak-apak-es-gyerekek-az-alkotmanyban>.
 62. Radosveta VASSILEVA: Bulgaria’s Constitutional Troubles with the Istanbul Convention, *Verfassungsblog*, 2018. augusztus 2., <https://verfassungsblog.de/bulgarias-constitutional-troubles-with-the-istanbul-convention/>; <https://doi.org/10.17176/20180803-101332-0>.
 63. Lídia BALOGH: The Ratification Status of the Council of Europe’s Istanbul Convention Among EU Member States, *MTA Law Working Papers*, 2020, <https://jog.tk.hu/mtawp/the-ratification-status-of-the-council-of-europes-istanbul-convention-among-eu-member-states>.
 64. Andrea KRIZSÁN – Conny ROGGEBAUD: *Politicizing Gender and Democracy in the Context of the Istanbul Convention*, Cham, Palgrave MacMillan, 2021.
 65. Tímea DRINÓCZI – Lídia BALOGH: The (non)-Ratification of the Istanbul Convention by Hungary: Lessons to be Learned, *Osteuroperecht*. 2022/1, 42–60, <https://doi.org/10.5771/0030-6444-2022-1-42>.
 66. Isztambuli Egyezmény, 60. cikk 1.
 67. Dolores MORONDO TARAMUNDI: Gender-Based Violence against Women and International Protection Needs: The Contribution of the Istanbul Convention, in *International Law And Violence Against Women. Europe and the Istanbul Convention*, szerk. Johanna NIEMI – Lourdes PERONI – Vladislava STOYANOVA, London – New York, Routledge, 2020, 241–256, <https://doi.org/10.4324/9780429289736>.
 68. UNHCR: *Guidelines on International Protection No 1: Gender-related Persecution within the context of Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or its 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*, HCR/GIP/02/01, 7 May 2002, 1. pont.
 69. Vass (2. vj.).
 70. Átfogó tanulmánya a témáról: Kimberlé CRENSHAW: Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review*, 1991/6, 1241–1299, <https://doi.org/10.2307/1229039>.
 71. Kimberlé CRENSHAW: Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *University of Chicago Legal Forum*, 1989/1, 139–167.
 72. Lásd pl. Leslie BOW – Avtar BRAH – Mishuana GOEMAN – Diane HARRIFORD – Analouise KEATING – Yi-Chun Tricia LIN – Laura PÉREZ – Becky THOMPSON – Zenaida PETERSON – Tiffany WILLOUGHBY HERARD – Kristen A. KOLENZ – Krista L. BENSON – Judy Tzu-Chun WU – Shari M. HUHDORF: Combahee River Collective Statement: A Fortieth Anniversary Retrospective, *Frontiers*, 2017/3, 164–189, <https://doi.org/10.5250/fronjwomestud.38.3.0164>.
 73. Kathy DAVIS: Who owns intersectionality? Some reflections on feminist debates on how theories travel. *European Journal of Women’s Studies*, 2020/2, 113–127, <https://doi.org/10.1177/1350506819892659>.
 74. Nira YUVAL-DAVIS: Intersectionality and Feminist Politics. *European Journal of Women’s Studies*, 2006/3, 193–209, 206, <https://doi.org/10.1177/1350506806065752>.
 75. Kóczé, Angéla: *Missing Intersectionality: Race/Ethnicity, Gender, and Class in Current Research and Policies on Romani Women in Europe* (with contribution from Raluca Maria POPA), Budapest, CEU Press, 2009.
 76. Siobhan CURRAN: Intersectionality and Human Rights Law: An Examination of the Coercive Sterilisations of Romani Women, *The Equal Rights Review*, 16, 2016, 132–159.
 77. Az interszekcionalitás-elmélet kritikusai ezt a megközelítést eleve problematizálják; lásd pl. Michael ZANDER: Was ist problematisch an Intersektionalität? *Psychologie & Gesellschaftskritik*, 2017/2, 47–65.
 78. Patricia HILL COLLINS: The Difference That Power Makes: Intersectionality and Participatory Democracy, *Investigaciones Feministas*, 2017/1, 19–39, <http://dx.doi.org/10.5209/INFE.54888>.
 79. Lásd: Walter Benn MICHAELS: *The Trouble with Diversity: How We Learned to Love Identity and Ignore Inequality*, New York, Metropolitan Books, 2006.
 80. Katy STEINMETZ: She Coined the Term ‘Intersectionality’ Over 30 Years Ago. Here’s What It Means to Her Today (interview with Kimberlé Crenshaw), *Time*, 2020. február 20., <https://time.com/5786710/kimberle-crenshaw-intersectionality/>.
 81. Valerie PURDIE-VAUGHNS, Richard P. EIBACH: Intersectional Invisibility: The Distinctive Advantages and Disadvantages of Multiple Subordinate-Group Identities, *Sex Roles*, 2008/5–6, 377–391, 389, <https://doi.org/10.1007/s11199-008-9424-4>.
 82. Nira YUVAL-DAVIS: Situated Intersectionality and Social Inequality, *Raisons politiques*, 2015/2, 91–100, 93.
 83. „Analytical tool for studying, understanding and responding to the ways in which sex and gender intersect with other

- personal characteristics/identities, and how these intersections contribute to unique experiences of discrimination.” Lásd: <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1263>.
84. A stratégiát – figyelemmel az interszekcionalitás fogalmára, illetve jelenségére is – elemzi: Kováts Eszter – Elena ZACHARENKO: How the new EU gender strategy fails east-central European women, *Social Europe*, 2020. március 17., <https://www.socialeurope.eu/how-the-new-eu-gender-strategy-fails-east-central-european-women>.
 85. Európai Bizottság: Egyenlőségközpontú Unió: a 2020–2025 közötti időszakra szóló nemi esélyegyenlőségi stratégia, Brüsszel, 2020.3.5., COM(2020) 152 final, 1–2. Tekintettel a magyar hivatalos fordítás pontatlanságára, álljon itt az idézet angol verziója is: „The strategy will be implemented using intersectionality – the combination of gender with other personal characteristics or identities, and how these intersections contribute to unique experiences of discrimination – as a cross-cutting principle.”
 86. Gergely CSÁNYI – Eszter Kováts: Intersectionality: time for a rethink, *Social Europe*, 2022. szeptember 16., <https://www.socialeurope.eu/intersectionality-time-for-a-rethink>.
 87. Gergely CSÁNYI – Eszter Kováts: Túl az excelszemléletű feminizmuson: Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma, *TNT&F*, 2020/1, 39–66., 62., <https://doi.org/10.14232/tntef.2020.1.39-66>.
 88. Kathy DAVIS: Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 2008/1, 67–85, 68, <https://doi.org/10.1177/146470010808636468>.
 89. BALOGH, Lídia: Uncharted Territories and Cross-Cutting Publics: Intersectional Analysis within the Framework of Joint Efforts of Civil Society Reporting on Mainstream and Romani Women’s Issues, in *From the Shadow to the Limelight: The Value of Civil Society Policy Monitoring Knowledge in Roma Equality Struggles*, szerk. Marek HOJSIK, Marek; Georgeta MUNTEANU, Violetta ZENTAI, Budapest, CEU Press, 2022, 135–154., <https://cps.ceu.edu/publications/books/shadow-limelight-value-civil-society-policy-monitoring-knowledge-roma-equality>.
 90. Lásd: Kováts–ZACHARENKO (84. vj.); Csányi–Kováts (86. vj.).
 91. Európai Bizottság (85. vj.) 18.
 92. Center for Intersectional Justice: *Intersectional discrimination in Europe: Relevance, challenges and ways forward*, Brussels, European Network Against Racism (ENAR), 2019, https://www.intersectionaljustice.org/img/intersectionality-report-FINAL_yizq4j.pdf.
 93. Csányi–Kováts (87. vj.).
 94. Crenshaw (71. vj.).
 95. *DeGraffenreid v. General Motors*, 13 F Supp 142 (E D Mo 1976).
 96. *David L. Parris v. Trinity College Dublin and Others*, C-443/15 EU: C:2016:897.
 97. *Samira Achbita and Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding v. G4S Secure Solutions NV*, C-157/15 EU: C:2017:203.
 98. *Asma Bougnaoui and ADDH v. Micropole SA*, C-188/15 EU: C:2017:204.
 99. Dagmar SCHIEK: On uses, mis-uses and non-uses of intersectionality before the Court of Justice (EU). *International Journal of Discrimination and the Law*, 2018/2–3, 82–103., <https://doi.org/10.1177/1358229118799232>.
 100. Equinet: *Fighting Discrimination on Grounds of Race & Ethnic Origin* (Summary Report), Budapest, Office of the Commissioner for Fundamental Rights, 2016, 14, https://migrate.equineteurope.org/wp-content/uploads/2016/10/summary_report.pdf.
 101. BALOGH Lídia – GELLÉR Judit: Roma nők hátrányos megkülönböztetése a szülészeti ellátás során: két magyarországi jogeset, háttérrel, *Fundamentum*, 2019/1–2, 204–223, 204, <http://fundamentum.hu/sites/default/files/fundamentum-19-1-2-17.pdf>.
 102. Miskolci Törvényszék, 10.P.22.249/2017/19. A.
 103. Lásd pl. Colm O’CINNEIDE: Can Intersectionality Contribute to Effective Equality? – Address ECRI Annual Seminar, 26 September 2022, <https://rm.coe.int/o-cinneide-ecri-keynote-intersectionality-final-sept-2022/1680a842d7>.
 104. CRENSHAW (71. vj.).
 105. Lásd erről a kérdéskörrel: Lilla FARKAS: Intersectional discrimination, in L. F.: *The meaning of racial or ethnic origin in EU law: between stereotypes and identities*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017, 101–113, <https://doi.org/10.2838/83148>.
 106. A kifejezést (*intersectional sensibility*) Xenidis az Európai Unió Bírósága kapcsán használja: Raphaële XENIDIS: Multiple Discrimination in EU Anti-Discrimination Law: Towards Redressing Complex Inequality? in *EU anti-discrimination law beyond gender*, szerk. Uladzislaw BELAVUSAU and Kristin HENRARD, Oxford–Portland, Hart Publishing, 2018, 41–74, 60.
 107. „If your feminism isn’t intersectional, it’s bullshit.”
 108. Holly LAWFORD-SMITH – Kate PHELAN (2022), The Metaphysics of Intersectionality Revisited, *Journal of Political Philosophy*, 2022/2, 166–187, <https://doi.org/10.1111/jopp.12251>.
 109. Council of Europe: 3rd Quarterly Activity Report 2016 by Nils Muižnieks Commissioner for Human Rights 1 July to 30 September 2016, CommDH(2016) 37, Strasbourg, 16 November 2016, 20.
 110. Lásd pl.: Irem EBETURK: Norms of gender equality and the backlash against Istanbul Convention, *Orders*

- Beyond Borders*, 2018. június 6., <https://ordersbeyondborders.blog.wzb.eu/2018/2006/2006/norms-of-gender-equality-and-the-backlash-against-istanbul-convention>.
111. 2018/2684(RSP).
 112. Weronika GRZEBALSKA – Eszter KOVÁTS – Andrea PETŐ: Gender as symbolic glue: how ‘gender’ became an umbrella term for the rejection of the (neo)liberal order, *Political Critique*, 2017. január 13., <http://politicalcritique.org/long-read/2017/gender-as-symbolic-glue-how-gender-became-an-umbrella-term-for-the-rejection-of-the-neoliberal-order/>.
 113. TAKÁCS, Judit – Katherine FOBEAR – Szilvia SCHMITSEK: Resisting Genderphobia in Hungary. *Politics and Governance*, 2022/4, 38–48, <https://doi.org/10.17645/pag.v10i4.5528>.
 114. Holly Lawford-Smith: *Gender-Critical Feminism*, Oxford University Press, 2022.
 115. *Maya Forstater v Center for Global Development & Others*, Appeal No. UKEAT/0105/20/JOJ.
 116. STOCK (12. vj.). Lásd még: Kathleen STOCK: *Material Girls: Why Reality Matters for Feminism*, Fleet, 2021.
 117. Declaration on Women’s Sex-Based Rights, <https://www.womensdeclaration.com/en/>.
 118. Lásd: Gudrun-Axeli KNAPP: Mut zur Kontroverse! Feministische Kritik zwischen Antigenderismus und akademischer Spezialisierung, in: *Materializing Feminism. Positionierungen zu Ökonomie, Staat und Identität*, szerk. Friederike BEIER, Friederike – Lisa YASHODARA HALLER – Lea HANEBERG, Münster, UNRAST Verlag, 2018, 19–38.
 119. Lásd pl.: Susan WATKINS: Which feminisms? *New Left Review*, 2018, 109, <https://newleftreview.org/issues/ii109/articles/susan-watkins-which-feminisms>.
 120. Lásd pl.: KOVÁTS–ZACHARENKO (84. vj.).
 121. „Types of needs usually identified in a given society, namely practical gender needs and strategic gender needs.” Lásd: <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1189>.
 122. Maxine MOLYNEUX: Mobilization without Emancipation? Women’s Interests, the State, and Revolution in Nicaragua, *Feminist Studies*, 1985/2, 227–54, <https://doi.org/10.2307/3177922>.
 123. A nők kordkedvezményes nyugdíja érzékeltes példája annak, hogy mikor merülhet fel ilyen különbségtétel szükségessége egy szakpolitikai kérdésben: adott helyzetben könnyebbé jelent sok nőnek, ha korábban nyugdíjba mehet, egy ilyen intézkedés mégis negatívnak tűnhet a nők gazdasági függetlensége mint stratégiai célkitűzés szempontjából (tekintve az így elérhető kevesebb nyugdíjat, másrészt a több fizetetlen munkát a családban).
 124. Lásd: <https://www.unicef.org/eca/topics/gender-rights>.
 125. Lásd: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/HIS/?uri=CELEX:52022PC0105>.
 126. Lásd: (COM(2022) 105 final), (2022/C 443/13) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:52022AE1395&from=EN>.

FÓRUM

A TRANSZJOGOKRÓL

„A gender fogalma körüli viták megértéséhez és a saját kutatói, oktatói álláspont kialakításához elengedhetetlen a gender fogalmának történeti, genealogikus, valamint a lokális kontextust is figyelembe vevő újratanulása. Az újratanulás folyamata olyan interakciós tudásbővítésként írható le, amelynek keretében a gender fogalmáról való ismereteink a fogalomra adott reakciók fényében is változnak.”

(Gregor Anikó)

„Tanulmányom központi állítása, hogy lehetséges a »genderkritikus«-nak nevezett, transzkirekesztő radikális feminista, valamint transzselfogadó queer feminista pozíció látszólag kibékíthetetlen ellentétének meghaladása, amennyiben abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy legfontosabb közös ellenségünk a hegemon maszkulinitáshoz rendelt előjogok, életformák és értékek rendje.”

(Barát Erzsébet)

„Az elkövetőket azonban, minthogy az áldozat ebben a narratívában nem áldozat, hanem csak transz – nem azért szenved, mert bántották, megerőszakolták, elhanyagolták, hanem mert, úgymond, rossz testbe született (amiről, ugye, senki nem tehet) –, őket így nincs is miért felelősségre vonni.”

(Betlen Anna)

„A cél tehát nem lehet más, mint hogy mindenki az emberi méltósághoz való jogából eredően szabadon, mások emberi méltóságának tiszteletben tartásával élhesse meg a saját nemi identitását, biológiai nemen innen és túl.”

(Szajbélyi Katalin)

Gregor Anikó

AZ ÚJRATANULÁS MINT STRATÉGIA:

GONDOLATOK A GENDER FOGALMÁT ÉRŐ KIHÍVÁSOKRA ADHATÓ
VÁLASZOKRÓL¹

ÚJ HELYZETRE ÚJ VÁLASZT

2011 óta tartok különféle egyetemi és szakkollégiumi, többnyire bevezető szociológiai kurzusokat a társadalmi nem (*gender*) fogalmához kapcsolódóan magyar és angol nyelvű képzési programokon. Meglehetősen izgalmas időszakot sikerült oktatóként „kifognom”, hiszen ez az időszak szinte teljesen egybeesett a *gender* fogalmának az akadémiai mezőn kívüli, szélesebb tömegekhez való eljutásával. Az elmúlt egy-másfél évtizedben megjelenő ún. anti-gender vagy genderellenes egyházi, civil és politikai mozgalmak, kampányok és mozgósítások, valamint az erre adott (ellen)reakciók nemzetközi és hazai terepen egyaránt bizonyították, hogy a tudomány művelőinek alaptalan az a félelme, miszerint nehezen lehet bizonyos tudományos fogalmakat szélesebb körben népszerűsíteni. Felteszem, azért nem teljesen erre a típusú és tartalmú ismeretterjesztésre gondoltak.

A *gender* fogalmának a köznyelvbe való bekerülése és a fogalom eleve színes és sokrétű jelentéstartományának² új tartalmakkal való bővülése hamar egyértelművé tette számomra, hogy már nem csak azért kell egy kurzus első óráját a bemutatkozás után azzal indítani, hogy kinek mit jelent a *gender*, mert a résztvevők eltérő diszciplináris háttérrel, különféle tudományos vagy más szakmai tapasztalattal, a világ különféle szegleteiből érkeztek. Legalább ennyire fontos pedagógiai lépés lett annak felmérése, hogy a *gender* szóról mire asszociálnak, mi az az előzetes tudás, ami elérte őket a fogalom körüli vitákból, milyen jelentéseit ismerik a fogalomnak, és ezekből elsődlegesen melyiket helyezik a *gender* szó mellé. Tapasztalataim szerint az elmúlt bő egy évtizedben ebben a tekintetben radikális változás ment végbe. Míg a 2010-es évek elején a *gender* leginkább a nőkhöz, a feminizmus irányzataihoz, a patriarchális társadalmi, hatalmi berendezkedéshez és annak problematizálásához,

esélyegyenlőségi politikákhoz kötődött a diákok fejében, a legutóbbi években a diákok már inkább a különféle nemi identitásokat, a szexuális és genderkisebbségeket („LMBTQIA+”³), valamint a kapcsolódó ügyeket kötik a fogalomhoz.

Ezzel párhuzamosan az anti-gender téma a születtő tudományos publikációkat és elemzéseket tekintve pezsgő és nagy érdeklődésre számot tartó

alterületté vált, mára már hatezer-nél is több kapcsolódó tételt lát a Google Scholar. A kereső adatait alapul véve 2010 és 2021 között minden évben nőtt a témában megjelenő, regisztrált publikációk száma, és a 2021-es tetőzést követően sem esett vissza drasztikusan. Az elemzések jellemzően – és érthető okokból – főként arra fókuszálnak, hogy milyen ideológiai, politikai, kognitív és diszkurzív struktúrák, illetve stratégiák azonosíthatók az anti-gender megszólalások, mozgósítások és politikák mögött. Sokkal kisebb azoknak az írásoknak a száma, amelyek a *gender* fogalmából, annak történetiségéből, genealógiájából

vagy geopolitikai beágyazottságából kiindulva keresik a magyarázatot arra, hogy mi teheti kritika tárgyává vagy egyenesen célponttá a fogalmat.

Ebben az esszében emellett érvelek, hogy a *gender* fogalma körüli viták megértéséhez és a saját kutatói, oktatói álláspont kialakításához elengedhetetlen a *gender* fogalmának történeti, genealogikus, valamint a lokális kontextust is figyelembe vevő újratanulása. Az újratanulás folyamata olyan interakciós tudásbővítésként írható le, amelynek keretében a *gender* fogalmáról való ismereteink a fogalomra adott reakciók fényében is változnak. Ez nem azt jelenti, hogy a reakciók a maguknak vindikált igazságtartalmukkal automatikusan, mindenféle szűrés vagy felülvizsgálat nélkül épülnek be a *gender* fogalmába, illetve bővítik azt. A reakciók az újratanulás folyamatában azt a célt szolgálják, hogy felülvizsgálhassuk a fogalmat, reflektív kérdéseket tegyünk fel a fogalommal kapcsolatban, és a kér-

dések megválaszolása során olyan eszközöket alkalmazunk, amelyek révén szisztematikus, ellenőrizhető és alátámasztható ismeretekkel bővül a fogalom jelentése.

FELEJTVE ÚJRATANULNI

Az újratanulás koncepcióját Jemima Repo politológus *Unlearning Gender* című írása⁴ inspirálta. Repo értelmezésében az *unlearning*⁵ egy aktív folyamat, melyben zárójelbe tesszük, sőt, akár el is felejtjük minden korábbi tudásunkat egy fogalomról, akár olyanokat is, amelyeket kanonizált ismeretként vagy axiómaszerű alapállításként fogadtunk be és kezeltünk korábban. Repo munkássága maga példázza ezt a zárójelbetételi folyamatot. Doktori disszertációjában⁶ foucaultianus alapokon végzte el a gender fogalmának angolszász kontextusú történeti rekonstrukcióját, és vázolta fel annak geneaológiáját. Elemzésében azokkal a nagy népszerűségnek örvendő eredetmítoszokkal számolt le, miszerint a gender fogalma Simone de Beauvoir francia egzisztencialista filozófus *A második nem* című könyvéből származik,⁷ vagy hogy a sex/gender fogalmi megkülönböztetés Ann Oakley brit szociológusnak köszönhető,⁸ illetve hogy a gender fogalma a feminizmus második hullámából, vagyis az 1960-as és 1970-es években zajlott emancipációs mozgalomból eredeztethető. Repo azt a folyamatot rekonstruálja, hogy a gender fogalma – legalábbis abban a jelentéstartományban, amely közvetlenül köthető a nemiség társadalmi viszonyainak megragadásához mint célhoz – miként jelent meg az 1950-es években a pszichiátria, a szexológia és pszichológiai USA-beli kontextusában, hogy az interszex nemi jellegeket mutató vagy a nemi diszfóriát megélt pácienseknél a gender fogalmával azonosítsák a megélt, ún. pszichológiai nemet.⁹ A gender mint pszichológiai nem azonosítása, illetve a biológiai és kulturális nemtől való elválasztása Repo szerint azért volt lényeges, mert a korabeli terápia célja az volt, hogy a megélt nemet, annak tartalmát igazítsák a testi beavatkozások során létrehozott, kijelölt biológiai nemhez, az igazítást pedig egyértelműen a nemek közötti társadalmi munkamegosztás modellje, illetve az ahhoz társítható, funkcionalista nemi szerepmóddel vezérelte.

A gender fogalmát tehát nem a társadalmi rendet és a nemi *status quót* felforgató kollektív, moz-

galmi igény szülte, hanem egy olyan, normatív biopolitikai szándék, amely fenn kívánta tartani ennek a nemi rendnek az alapjait. Ráadásul a szó eredeti jelentésében nem a strukturális társadalmi nemi viszonyok megjelölésére szolgált, hanem arra, amit ma nemes egyszerűséggel úgy neveznénk, hogy nemi identitás. Sőt, mi több, Repo szerint „a gender fogalma kifejezetten a biológiai nem normalizálására, fegyelmezésére és irányítására feltalált mechanizmus” volt.¹⁰ A feminista és szexuális emancipációs mozgalmak ebből a normatív, pszichiátriai – és nem utolsósorban természettudományos – jelentéstartományból kölcsönözik, illetve veszik át a gender fogalmát ahhoz az érvelésükhöz, miszerint a biológia nem végzet, és a biológiából nem

A FEMINISTA ÉS SZEXUÁLIS EMANCIPÁCIÓS MOZGALMAK EBBŐL A NORMATÍV, PSZICHIÁTRIAI – ÉS NEM UTOLSÓSORBAN TERMÉSZETTUDOMÁNYOS – JELENTÉSTARTOMÁNYBÓL KÖLCSÖNÖZIK, ILLETVE VESZIK ÁT A GENDER FOGALMÁT AHHOZ AZ ÉRVELÉSÜKHÖZ, MISZERINT A BIOLÓGIA NEM VÉGZET, ÉS A BIOLÓGIÁBÓL NEM KÖVETKEZIK AUTOMATIKUSAN AZ A TÁRSADALMI REND, AMELY NŐK ÉS FÉRFIAK HETEROSZEXUÁLIS ÉS EGYENLŐTLEN KAPCSOLATÁN ALAPSZIK

következik automatikusan az a társadalmi rend, amely nők és férfiak heteroszexuális és egyenlőtlen kapcsolatán alapszik. A biológiai nemiséggel rendelkező testek közötti viszonyt a gender fogalma tehát nemcsak jelöli, hanem a fogalom önmagában alkalmas arra is, hogy felvegyen valamilyen normatív tartalmat, függetlenül attól, hogy ez konkrétan nemi kategóriák közötti funkcionális komplementaritást, egyenlőtlenséget vagy flexibilitást, szolidaritást és egyenlőséget jelent. Így a genderrel kapcsolatos viták arról szólnak, hogy a fogalom milyen tartalmat közvetítsen az irányítási-kormányozási kívánság, nemiségükben konstruált testek közötti viszonyokkal kapcsolatban ezen testek irányába. Hasonló gondolat jelenik meg egy interjúban, amelyben Susan Zimmermann, a CEU történészprofesszora kijelenti, hogy „[a] gender, mint minden más, mindig politikai kérdés. A kérdés csak az, hogy milyen politikához kötődik, milyen koncepciókkal dolgozik.”¹¹

A tanítás ráadásul önmagában is értelmezhető politikai cselekvésként. A kritikai pedagógia¹² programja szerint a tanítás célja olyan új ismeretek, értelmezések, tudáselemek előadása és létrehozása, melyek emancipatorikus potenciállal bírnak a tudást megszerzők számára. Roderick P. Hart a tanítás politikájáról szóló tanulmányában¹³ úgy fogalmaz, hogy a tanítás tulajdonképpen egy olyan folyamat, amelynek során az egyének létrejönnek, hiszen az elméjük, a tudatuk megalkotása zajlik. A genderről szóló kutatás, tanítás sem vonhatja ki ez alól magát, bármi is legyen a létrehozott tudáselemeknek a konkrét tartalma.

ÚJRATANULÁS A GYAKORLATBAN

A fent bemutatott folyamatot a gender fogalmának magyarországi történeti rekonstrukciójára is alkalmazhatjuk. A gender szó és a szóban megjelenő analitikus tartalom hazai megjelenését jellemzően az 1980-as évek második feléhez és a rendszerváltás időszakához köti a témával foglalkozó szakmai közeg kollektív memóriája.¹⁴ Ekkor tolthettek hosszú idő óta először hosszabb-rövidebb tanulmányi időt az USA-ban, illetve Nyugat-Európában különféle ösztöndíjak segítségével a kultúr-, a bölcsészeti és a társadalomtudományok területéről szakemberek, ahol addigra a feminista tanulmányok és elméletek már korántsem számítottak újdonságnak az akadémiai rendszerben. Ez az az időszak, amikor a hazai feminista aktivizmus is új lendületet vesz.¹⁵ Ezt a megjelenési történetet azonban megelőzte egy másik, amely konkrét kapcsolatba hozható a gender fogalmának szexológiai és pszichiátriai gyökereivel. A rendelkezésre álló történeti források alapján elmondható, hogy a gender fogalma Magyarországon először 1961-ben jelent meg az *Orvosi Hetilap* című folyóiratban, egy dr. Szontágh Ferenc szülész-nőgyógyász tollából született, „Az intersexualitás congenitalis formái és azok kezelésének mai szemlélete” című cikkben.¹⁶ Szontágh a Repo által is a gender-fogalom egyik atyjaként megnevezett amerikai pszichiáter, John Money egyik tanulmányára hivatkozik, és ennek kapcsán fejti ki, hogy a nem fogalmának többféle értelme is van, és ezek közül az egyik a „psychosexualis nem”, vagyis az, hogy „*milyen neműnek érzi saját magát [sic] valaki, milyen a szexuális magatartása (»gender role«)*”. Ezt követően az 1960-as évtized végén, az 1970-es évek elején figyelhető meg egy újabb hullám, amely egybeesik a hazai szexológia intézményesülésének kezdeti időszakával, és egyértelműen kapcsolható a korszak nemi és szexuális viszonyait szabályozni, fegyelmezni és kontrollálni kívánó pártállami politika erősödéséhez is.¹⁷ 1969 és 1972 között az *Orvosi Hetilap*ban Buda Béla pszichiáter több alkalommal is ismertetett amerikai tanulmányokat a témában, majd az 1974-ben megjelenő *A szexualitás modern elmélete* című, a hazai szexológia intézményesülésének sarokköveként számon tartott könyvében két fejezetben is kitér a nemi szerep „stílusjegyekben, pszichológiai sajátosságokban megmutatkozó” részére, a *gender role*-ra, valamint később a nemi identitásra (*gender identity*).

A hazai vezető pszichológiai folyóiratban, a *Magyar Pszichológiai Szemlé*ben csak később, a 80-as évek első felében bukkan fel a kifejezés.

Az újratanulás folyamatában a gender fogalmával kapcsolatban újonnan előkerült, a történeti háttérre vonatkozó tudáselemek arra mutatnak rá, hogy a fogalom magja történetileg kapcsolódik az identitások kérdésköréhez. Ebből még nem következik az a redukció, hogy a gender a nemi identitással lenne egyenlő, és nemcsak azért nem, mert az identitás tartalma, jelentése is társadalmi konstrukcióként, strukturális viszonyok leképeződéseként értelmezendő, nem pedig az egyénnel született biológiai tényként. Másfelől a fogalom konstitutív eleme a fentebb említett biopolitikai dimenzió is, ami – tág értelemben véve – politikai, azaz különféle hatalmi viszonyokkal átszőtt terepen tartja a fogalmat. Az újratanulás folyamatában ezekhez az ismeretekhez kelet-európai kontextusban hozzátehetjük azt is, hogy a gender fogalma a régió politikai és gazdasági rendszerváltásának, majd később az EU-hoz való csatlakozásának fontos jelölője, szimbóluma lett.¹⁸ Először is, a különféle nemi egyenlőségi politikák az európai – Nyugat-Európa által irányított – gazdasági, politikai, jogi integrációs, felülről lefelé ható folyamatok kötele-

MÁSFELŐL A FOGALOM KONSTITUTÍV ELEME A FENTEBB EMLÍTETT BIOPOLITIKAI DIMENZIÓ IS, AMI – TÁG ÉRTELEMBEN VÉVE – POLITIKAI, AZAZ KÜLÖNFÉLE HATALMI VISZONYOKKAL ÁTSZÓTT TEREPEEN TARTJA A FOGALMAT

ző kellékei voltak, így könnyű volt a gender fogalmát a kelet-európai országokra ráerőszakolt, azok kultúrájától idegen vagy távoli ideológiaként megjeleníteni; ez például Lengyelország esetében meg is történt, amint azt Rawluszko rekonstruálta.¹⁹ Másrészt, a gender fogalma szimbolizálja a rendszerváltás és a neoliberális gazdasági

átalakulás társadalompolitikai szempontból tragikus, a felzárkózás ígéretével kecsegtető, de azt megközelíteni sem tudó, igazságtalanságérzetet és bizonytalanságot sokkal inkább magával hozó kimenetelét is.²⁰ Harmadrészt, Kováts Eszter értelmezése²¹ szerint a genderrel mint a „nyugatnak” a „kelettel” szembeni szimbolikus előnyét, dominanciáját, hegemóniáját megtestesítő fogalommal szembeni politikai ellenállás és ellendiskurzus az egyenlőtlen „Nyugat–Kelet” viszony problematizálásának kifejeződése, ennek keretében a gender mint szimbólum az európai geopolitikai és tudásrezsimrégiók közti egyenlőtlenség miatt érzett igazságtalanság- és méltatlanságérzet előfeszítő ingere, illetve a gender a „Nyugat–Kelet” hierarchia szimbóluma. Az újratanulás mindezen tudáselemek szintetizálását is jelenti. Ha a gender fogalma mindezeket az elemeket egyszerre képes tartalmazni, akkor már nem tűnik annyira következetlennek vagy érthetetlennek, hogy

miért pont a gender fogalma körül robbantak ki politikai viták, és hogyan találták egyszeriben a tűzvonalban magukat azok a kutatók, civil szervezeteket képviselő szakemberek vagy aktivisták, akik aktívan használták a gender fogalmát társadalmi viszonyok kimutatására, problematizálására, politikai ügyek nyilvánosságban való megjelenítésére.

MI KÖVETKEZHET A GENDER FOGALMÁNAK ÚJRATANULÁSÁBÓL?

Joggal merülhet fel az olvasóban mindezek után a kérdés, hogy az újratanulás folyamatából mi is következik. A gender fogalmát ért kihívások nyomán Adamik Mária szociológus egyik írásában élesen teszi fel a kérdést, hogy mit kezdhünk a fogalommal: „kiszabadítjuk vagy kidobjuk?”²² Kidobjuk-e azért, mert a fogalom történeti magja tálcán kínálja a nemi identitásokra való jelentésszűkítést? Kidobjuk-e azért, mert mind az anti-gender politikák, mozgalmak és ideológiák, mind a genderkisebbségek identitáspolitikai emancipációs aktivizmusa,²³ mind pedig a gendertanulmányok mezőjében látható, identitásalapú értelmezések térnyerése²⁴ folytán elveszni látszik annak az esélye, hogy a gender fogalma alkalmas legyen a strukturális viszonyok elemzésére? Kidobjuk-e azért, mert létező, ám a jelentés- és cselekvéstartomány extrém sávjában található formáit a politikai propaganda általános jelenséggé mutatja be?²⁵ És kidobjuk-e azért, mert sem a témával foglalkozó kutatók, sem a női civil aktivizmus nem volt képes arra, hogy a szélesebb nyilvánossággal megismertesse a gender fogalmát, és bebizonyítsa a fogalom alkalmasságát a hétköznapi nemi viszonyok szociológiai, gazdasági, politikai elemzésére, megértésére, ezáltal a valóság megismerésének és értelmezésének gazdagítására? Vagy sokkal inkább arra kellene törekedni, hogy a fogalom kiszabaduljon ebből a szorult helyzetből? Meg kellene próbálni valahogy mégiscsak megmenteni, kockáztatva ezzel azt, hogy a mentésre igyekvőkre örökre ráéig a „genderlobbista” címkéje?

Óvva intenék attól, hogy a döntést a prezentizmus vagy a dekontextualizálás csapdájába esve hozza meg bárki is. A gender fogalmának érvényességét az éppen aktuális politikai propaganda erejétől és fogalomátalakító erejétől függővé tevő megközelítések nem tudnak másból kiindulni, mint abból, ami „van”

észlelésük szerint. Ezzel azonban a jelen viszonyai alapján mondanak ítéletet több évtizedes történettel bíró fogalmak felett. Az, hogy aktuálisan milyen konkrét asszociációk kötődnek egy fogalomhoz, nem először állítja kihívás elé a társadalomkutatókat, különösen Kelet-Európában. Gondolhatunk itt például a társadalmi osztály mint analitikus fogalom történetére a régióban; arra, hogy az osztály fogalmát a pártállami idők ideológiai asszociációitól hogyan igyekszik megszabadítani – és az érvényes elemzési fogalmak tárházába visszaemelni, restaurálni – a 2010-es években megjelenő új társadalomtudós generáció.²⁶ A gender újratanulásához ráadásul kollektív cselekvésre lenne szükség, akár az akadémiai mezőt, akár az aktivizmust nézzük, és kérdés, hogy en-

nek van-e bármilyen realitása. Miért ne használhatná valaki például a gender fogalmát egy olyan országban, ahol nem jelentek még meg az anti-gender mozgalmak? Az eldobás mellett állást foglalók másik jellemző érvelési hibája – a prezentizmus mellett – a dekontextualizálás, vagyis az a feltevés, hogy a fogalom jelentése nem függ annak kontextusától. Ha egy

egyetemi óra vagy előadás keretében definiálja valaki, hogy mit ért gender alatt, és ezt követően használja a fogalmat, akkor egyértelműen felvázolja, hogy a hallgatóság milyen jelentésre gondoljon, amikor meghallja a szót. Ez a definíció, amennyiben nemi csoportok strukturális viszonyára érti a fogalmat, még mindig számíthat kisebbséginek, ha a fősodor például identitásként értelmezi elsősorban a gendert.

Az újratanulás folyamata elsősorban abban segít, hogy az új tudáselemek feldolgozása révén a fogalomhoz kötődő lehetséges viszonyulásainkat átgondoljuk, értékeljük, és ezek fényében önreflexív módon döntsünk arról, hogy mit kívánunk tenni a fogalommal. Abban bízom, hogy ezzel a rövid esszémmel és benne az újratanulás módszerével sikerül segítséget nyújtanom a hozzám hasonló dilemmákkal szembesülőknek.

JEGYZETEK

1. Ez az esszé a következő, már megjelent tanulmányra épül, annak részben lerövidített, átdolgozott és új ismeretekkel bővített, magyar nyelven először megjelenő változata: GREGOR Anikó: Relearning Gender in Relation to Neoliberalism: The Politics of Teaching Gender Studies in Times of Critique, in *The Gendered Politics of Crises and De-Democratization. Opposition to*

- Gender Equality*, ed. Bianka VIDA, Rowman & Littlefield, 2022, 195–214.
2. Kováts Eszter: Only ! know my gender: The individualist turn in gender theory and politics, and the right-wing opposition, *Intersections*, 2022/1, 110–27.
 3. Ebben az esszében tudatosan mellőzöm az LMBTQIA+ betűszót és ennek különféle variációit, és következetesen a szexuális és genderkisebbségek kifejezést fogom használni, elismervén, hogy ez utóbbi sem problémamentes. Spencer és Patterson alapján – lásd Leland G. SPENCER – G PATTERSON: Abridging the Acronym: Neoliberalism and the Proliferation of Identitarian Politics, *Journal of LGBT Youth*, 2017/3, 296–316. A megnevezéssel kapcsolatban több probléma is felmerül. A csoportok kezdőbetűiből képzett megnevezés elfedi a csoportok közti viszonylatokat; azt az üzenetet küldi, mintha ezek a csoportok egymástól független viszonylatban, önálló és különálló kategóriaként léteznének; elfedi a csoportok közti esetleges hierarchiákat és egyenlőtlen viszonyokat; a szexuális és genderkisebbségek rendszerszintű helyzetének megértése helyett az egyéni, individuális jellemzőként való megközelítést implikálja; azt az üzenetet küldi, mintha lenne egy egységes „LMBTQIA+” identitás, amelyet minden tag megél; elfedi a csoportok közti vitákat és így végső soron depolitizálja az érintett csoportok politikai küzdelmeit – amelyeknek történelmi múltja is van – és emancipációs mozgalmát.
 4. Jemima REPO: Unlearning gender, *The Philosopher*, 2019/3, 15–18.
 5. A fogalmat magyarul talán a tanultak elvetésének, felejtésnek, esetleg kivezetésnek lehet fordítani. Repo címadása implicit utalásként is értelmezhető: Judith Butler filozófus 2004-es *Undoing Gender* című könyvében a nemiségre vonatkozó korlátozó, szabályozó normáknak a megkérdőjelezési, tágitási és felbontási lehetőségéről értekezik, amely folyamat a szerző szerint általában véve a társadalom, benne a különféle nemiségű társadalmi csoportok jólétének irányába vezetne, lásd Judith BUTLER: *Undoing gender*, New York – London, Routledge, 2004.
 6. Jemima REPO: *The Biopolitics of Gender*, Oxford – New York, Oxford University Press, 2015.
 7. A már-már szállóigévé vált idézet szerint „[a]z ember nem születik nőnek, hanem azzá válik”. A Beauvoir-specialista feminista filozófus, Joó Mária is úgy ír erről a mondatról, mint amely megalapozta a sex/gender különbségtevést, és az 1960-as években kibontakozó feminista elméletek egyik alapköve lesz – lásd Joó Mária: Simone de Beauvoir filozófiája és A második nem, *Pro Philosophia Füzetek*, 2003/3, 35–55.
 8. Oakley-t az 1972-ben megjelent *Sex, Gender and Society* című, széles körben elterjedt alapozó könyve miatt tekintik sokan a gender mint fogalom feltalálójának.
 9. A gender fogalmi eredetének ezen aspektusáról magyarul is jelent meg tanulmány, lásd FERÓ Dalma: Gender és igazság(osság), gender mint posztigazság(osság), *Replika*, 2019, 112, 167–86.
 10. Lásd REPO (6. vj.) 2.
 11. BARTHA Eszter: A gender mindig politikai kérdés. Bartha Eszter beszélgetése Susan Zimmermannal, *Eszmélet*, 114, 73–84.
 12. Lásd például a *Fordulat* 28. Kritikai pedagógia lapszámát: <http://fordulat.net/?q=buszonnyolcadik>.
 13. Roderick P. HART: Why Communication? Why Education? Toward a Politics of Teaching, *Communication Education*, 1993/2, 97–105.
 14. Lásd a visszaemlékezéseket az alábbi kötetben: PETŐ Andrea (szerk.): *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Budapest, ICSSZEM, 2006.
 15. BARNA R. Emília – CSÁNYI Gergely – GAGYI Ágnes – GERŐCS Tamás: A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából, *Replika*, 2018, 108–109, 241–62.
 16. dr. SZONTÁGH Ferenc: Az intersexualitás congenitalis formái és azok keletkezésének mai szemlélete, *Orvosi Hetilap*, 1961/12, 529–533.
 17. TAKÁCS Judit: Disciplining Gender and (Homo)Sexuality in State-Socialist Hungary in the 1970s, *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*, 2015/1, 161–75.
 18. A genderről mint szimbólumról lásd Susan ZIMMERMANN: The Institutionalization of Women's and Gender Studies in Higher Education in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union: Asymmetric Politics and the Regional-Transnational Configuration, *East Central Europe*, 2008/1–2, 131–60.
 19. Marta RAWŁUSZKO: And If the Opponents of Gender Ideology Are Right? Gender Politics, Europeanization, and the Democratic Deficit, *Politics & Gender*, 2021/2, 301–323.
 20. GRZEBALSKA, Weronika – Kováts Eszter – PETŐ Andrea: A gender mint szimbolikus kötőanyag: miért lett hirtelen olyan fontos a társadalmi nem? *Mérce.hu*, 2017. március 6., https://merce.hu/2017/03/06/a_gender_mint_szimbolikus_kotoanyag_miert lett_hirtelen_olyan_fontos_a_tarsadalmi_nem/.
 21. Kováts Eszter: Anti-gender politics in East-Central Europe: Right-wing defiance to West-Eurocentrism, *GENDER – Zeitschrift für Geschlecht, Kultur und Gesellschaft*, 2021/1, 76–90.
 22. ADAMIK Mária: A „gender” a magyarországi közéleti és tudományos karanténban: kiszabadítjuk vagy kidobjuk?, *TNTèF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 2018/1, 16–31.
 23. Kováts (2. vj.) 110–127.
 24. RISMAN, Barbara J. – Kristen MYERS – Ray SIN: Limitations of the Neoliberal Turn in Gender Theory:

(Re)Turning to Gender as a Social Structure, in *Gender reckonings: new social theory and research*, eds. James W. MESSERSCHMIDT – Patricia Yancey MARTIN – Michael A. MESSNER, New York, New York University Press, 2018, 178–90.

25. Jó példa erre Fodor Éva elemzésének eredménye, miszerint 2015 és 2020 között a „gender” szó előfordulása növekvő tendenciát mutatott magyarországi kormányközeli sajtótermékekben, továbbá, a 2018 és 2020

közti időszakban a „gender” szóval jóval gyakrabban került említésre a szexualitás és transzneműség, mint a család vagy a nők kapcsán – lásd FODOR Éva: *The Gender Regime of Anti-Liberal Hungary*, Palgrave Macmillan, 2021.

26. Lásd GAGYI Ágnes – ÉBER Márk Áron: Class and Social Structure in Hungarian Sociology, *East European Politics and Societies*, 2015/3, 598–609.

KIREKESZTÉS HELYETT BIZALOM

Az alábbiakban az elmúlt években Magyarországon is egyre mélyebb konfliktusokat generáló, transzok és feministák közötti vitaként keretezett, a genderfogalom és a nemi identitás megválasztásának témája kapcsán szeretném megfogalmazni álláspontomat. A vitához olyan feminista kutatóként tudok elsősorban hozzászólni, aki a téma ideológiai vetületeivel foglalkozik a foucault-i diszkurzus fogalmának segítségével.

Mindenekelőtt azt állítom és igyekszem kifejezni, hogy a vita szerintem nem a feminista *versus* transz distinkcióval ragadható meg. Sokkal inkább a transz-elfogadó (queer) feminizmus és a magát radikális, mert progresszív feminizmusnak¹ nevező, transzelutasító felfogás között jelentkezik a – szinte áthidalhatatlannak tűnő – különbség. A vita közvetlenül a „nő”, közvetve a „gender” kifejezés jelentése, illetve a fennálló neoliberális társadalmi renddel szemben kritikus feminizmus mibenléte körül forog. A vitában a „strukturális” kritikával adósnak ítélt feminizmus a neoliberális érdekek kiszolgálójaként ábrázolódik. Ebben a politikai küzdelemben a nyelv nem pusztán közvetítő médiumként van jelen, ami (híven) leírná a helyzetet, hanem a küzdelmek tétjeként is.² Számomra ezért a kérdés így hangzik: Milyen jelentés(ek) alapján lehetne a vitázó felek rendszerkritikus álláspontjait egyesíteni az államhatalommal szemben – amely a felszámolásunkra, ellehetetlenítésünkre törekszik –, a gender fogalmát demonizáló politikájával szemben? Ezt a kérdést szeretném alaposan körbejárni, annak érdekében, hogy esélyünk legyen bizonyos marginalizált csoportok, nevezetesen a transz*³ emberek önrendelkezési jogának megértésére. Ez a feminizmuson belüli, kiélesedett vita ráadásul történelmileg sajátos pillanatban került felszínre: a kormánynak a közbeszédet és a törvényhozást 2014 óta egyre hangsúlyosabban, agresszívabban és sikeresebben uraló, genderellenes diszkurzusára adott önkritika jegyében bontakozott ki.⁴ Ezért fontos a vitát azzal kezdeni, hogy el tudunk-e mozdulni a rendszer domináns, szélsőségesen populista beszédmódjától, amelyet a gyűlölet retorikájának hétköznapi stratégiává „szelídítése” működtet, s aminek egyik kitüntetett, stig-

maként működtetett hívószava a „gender” (gondoljunk a „genderörület”, „genderideológia”, „genderlobbi” kifejezésekre). Azt állítom, hogy a transz* emberek vonatkozásában felmerülő „genderidentitás” fogalmának elutasítása, az ezzel szemben megfogalmazott „genderkritikus” fellépés – akarva-akaratlanul – a domináns beszédmód foglyává teszi a feminista kritikát. Az elmozdulás ismeretelméleti szempontból a pluralitás, valamint a jelentés működésének *rendszerszintűségének* megértésén múlik; politikai szempontból pedig annak belátásán, hogy a kormányzat genderellenes politikája a maszkulinitás hegemon formájának védelmében, biologizált, fundamentalista felfogásának megerősítéséért folyik. Közvetve ezzel azt is állítom, hogy a törvényhozás is társadalmilag és kulturálisan sajátos beszédmód, így a jogalkotás kutatóinak szintén újra kell majd gondolniuk nyilvánvalóan tételezett (egyetemes) fogalmaikat.

ABSZOLÚT VERSUS RELATÍV

Okfejtésemet ismeretelméleti megfontolásokkal szeretném indítani, hogy belássuk: a jelentés is rendszerszintű, formálja a szubjektumot; nem szükségszerű, hogy egyéni döntések terepének lássuk. Fogalmainknak, beleértve az identitást is, története van, adott társadalmi-kulturális helyzetbe ágyazódva jönnek létre. Vagyis nem léteznek a „saját” neméről szabadon

döntő szubjektum, mert az identitás eleve része a szubjektumnak. Az, hogy adott fogalom milyen jelentéssel bír, társadalmi gyakorlatok eredménye; azt kívánom bemutatni, hogy a többé-kevésbé koherens fogalmak többféle szignifikációs gyakorlat metszéspontjában rögzülnek. Ezzel egy, a ma-

gyar feminista vitákban a radikális, transzelutasító beszédmód nyomán felerősödött megkülönböztetés – gazdasági struktúra kritikája *versus* a politikai-kulturális felépítmény, illetve a reprezentáció kritikája – bináris nyilvánvalóságának megkérdőjelezése, átrajzolása a célom. Kritikám alapvetése, hogy a binárisokat előállító kategorizálási gyakorlat egyenlőtlen hatalmi viszonyok erőterében működik – és ilyen erőterben tűnik szükségszerű, értéksemleges, univerzá-

A VITA KÖZVETLENÜL A „NŐ”,
KÖZVETVE A „GENDER” KIFEJE-
ZÉS JELENTÉSE, ILLETVE A FENN-
ÁLLÓ NEOLIBERÁLIS TÁRSADAL-
MI RENDDDEL SZEMBEN KRITI-
KUS FEMINIZMUS MIBENLÉTE
KÖRÜL FOROG

lis megkülönböztetési gyakorlatnak. A bináris logika kitüntet egy adott jellemzőt, amit aztán az adott jelenségtől elvonatkoztatva „értéksemleges abszolút mérceként” működtet. Következésképp, a „vagy-vagy” mint abszolút distinkció garantálja a kiválasztott, specifikus jellemzővel társítható jelenség „értékességét”, egyúttal kirekesztve minden más sajátosságot ebből a körből, illetve garantálva magának a különbségtételnek a kitüntetett státuszát. Mindaddig, amíg az adott jellemző megmarad a kategorizálási gyakorlatok „homogén” szempontjaként, egyfajta fraktális logikával újratermeli „egyetemes érték” státuszát – ahogy arra Susan Gal és Gail Kligman⁵ mutatott rá pont Magyarországon vonatkozásában a nyilvánosság–magánért bináris megkülönböztetésének rendszerváltozást követő újratermelési folyamatát vizsgálva. Ilyen bináris kategorizálási gyakorlat eredményeként működik a radikális feminista érvelésben a „strukturális”, azaz „valódi társadalmi” problémák szembeállítását a csupán „kulturális”-nak, s emiatt másodlagosnak tartott problémákkal; valamint a „strukturális”-ból szükségképp következő, abból levezethető („valóságghű leképeződés”-nek tekintett) küzdelmek empiricista szétválasztása a kulturális küzdelmektől. Mi több, a „strukturális *versus* kulturális” mint bináris megkülönböztetés egyszerre többféle vektor mentén történik, ami tovább erősíti a kétosztatú világ magától értetődő rendjének képzetét. A kulturális természetű igazságtalanságok például „egyéni” természetűnek tételeződnek, szemben a „közösségi” (társadalmi hatóságának elgondolt) gazdasági struktúra problémáival, ezzel nyilvánvaló elsődlegességet garantálva az utóbbi problémáknak – az osztályalapú kirekesztettségnek – az egyének önrendelkezési jogának sérülésével szemben, miközben ez az irányzat, önmaga érdekeit is aláásva, eleve homogénnek kénytelen elgondolni magának az „osztály”-nak a fogalmát is, valamint közvetve egybemosni a tőke különböző formáit. A neoliberalizmus esetén – „strukturális *versus* kulturális” igazságtalanságokat tételező kritikájának képviselői a problémák orvoslására is hasonló, bináris megkülönböztetés vezérelte válaszokat adnának. Szerintük a társadalmi igazságosságot a gazdasági javak egyenlő újraelosztása, azaz az osztályviszonyok egyenlőség alapú újrendezése jelentené, míg a szigorúan az egyén szintjén értelmezett igazságtalanságokkal a jog által nyújtott elismerés révén lehet szembeszállni. A bináris megkülönböztetés hierarchikus logikájából az következik – még ha ez

FOGALMAINKNAK, BELEÉRTVE AZ IDENTITÁST IS, TÖRTÉNETE VAN, ADOTT TÁRSADALMI-KULTURÁLIS HELYZETBE ÁGYAZÓDVA JÖNNEK LÉTRE. VAGYIS NEM LÉTEZIK A „SAJÁT” NEMÉRŐL SZABADON DÖNTŐ SZUBJEKTUM, MERT AZ IDENTITÁS ELEVE RÉSZÉ A SZUBJEKTUMNAK

nincs is kimondva –, hogy minden küzdelem, ami egyéninek sorolódik be, energiát és figyelmet von el a „valódi”, a strukturális okoktól.

A „vagy-vagy” logikán túllépő, a részleges, de lényeges szempontokon alapuló megkülönböztetési modellje és gyakorlata adhat lehetőséget a (feminista) emancipációs törekvések decentralizált, sokszereplős elgondolására, ami képes a feloldhatatlannak gondolt különbségeken túllépni, és a résztvevők között olyan szövetség megteremtésére, amelyben a felek egyenlő hatalmi potenciállal vannak jelen. A fogalmaink és intézményeink többféle hatalmi viszonyrendszerből és kategorizálási

gyakorlatból artikulálódnak; az ekként relatív autonómiát, értelmezhetőséget nyert elemek nem csak abban az értelemben heterogének, hogy több alkotóelemből álltak össze – bizonyos nézőpontból –, hanem abban az értelemben is, hogy minden egyes alkotóelem potenciálisan és ténylegesen is egyszerre több mintázat alkotóelemeként artikulálódik. Az értehetőség és a rendezettség tehát ebben a *kettős értelemben definiált pluralitás* következtében áll elő, s így a jelentés(essége)t garantáló koherencia sohasem jelent homogenitást, vagyis egyneműséget. Ez az elrendezés megakadályozza, hogy az alkotóelemeket – egy adott vita résztvevőit, az egymással vitázó álláspontokat – egymástól abszolút különböző, egynemű elemként lássuk, vagy hogy azokat fontossági sorrendbe rendezzük. Megakadályozza adott esetben, hogy az osztályalapú egyenlőtlenségnek minden más hatalmi egyenlőtlenséget eleve alárendelhetőnek gondoljunk. Azaz, lehetséges lesz annak elgondolása, hogy a társadalmi nemi hierarchikus viszonyok eredményeként állhat elő adott esetben osztályalapú kirekesztettség, vagy hogy az osztályalapú egyenlőtlenségek az emberek életét szexualitásuk vagy etnicitásuk mentén rendezhetik relatív előnyök és hátrányok rendjébe. Módszertanilag a jelentésnek ez a kettős értelemben is konstitutív pluralitása, a distinkciók relatív különbözősége dinamikus megközelítési módot tesz szükségessé.

Az abszolút megkülönböztetés elve működteti a radikális feminista (elméleti és/vagy aktivista) beszédmódban azt, hogy milyen jelentésben értendő a „gender” mint a feminista társadalomkritika kitüntetett elemzési kategóriája. A bináris logika szerint elgondolt genderfogalom jelentése „társadalmi nem”, ami a társadalomban lehetséges „férfi” és „női” szerepeket hivatott megragadni. Ezek a szerepek a „biológiai”-nak elgondolt, szexusra, vagyis a kétosztatú

biológiai nemiségre épülnek rá, illetve ahhoz rendelődnék hozzá. Ha nőnemű valaki, akkor feminin vagyis nőies; ha hímnemű, akkor maszkulin, vagyis férfias. A társadalmi nem, illetve annak sokfélesége – amit oly sokszor számon is kérnek például a nők „sztereotipikus” médiaábrázolásai láttán – mindig csak a kétosztatú, biológiai adottságként felfogott férfi-női nemiségnek „megfelelő módon”, annak határain belül variálódhat. Eppen ezért azt a kérdést sem tudjuk megválaszolni ennek a felfogásnak az alapján, hogy miből is adódik a kétségkívül megtapasztalt sokféleség. A szerepeket szétválasztó, végső soron homogén férfiségre-nőiségre épülő funkcionalizmus nem képes megragadni a társadalmi nemből fakadó gyakorlatok viszonyrendszerét, megmagyarázni azok történetiségét. Ezért adós marad a patriarchátus hatalmi rendjének felforgatásával is, hiszen a patriarchátus maga is empiricista, biologizált – vagyis a radikális feminizták elgondolásához hasonló – nemiségfogalomra épül. A patriarchátus nemiségmodellje a szexust⁶ biológiai „alapként”, „szex”-ként, anyagi redukálhatatlanságként gondolja el, ebből adódóan a szexualitás „normális” – a „természet rendjének megfelelő” – formájának a férfi-nő vonzalmat tekinti, az ettől eltérő formák pedig „deviáns”-nak számítanak. Következésképp, a szexualitás kutatását is csak abban az értelemben látja „értelmes” vállalkozásnak, ha az nem a – nyilvánvalóan adott – heteroszexualitásra irányul, hanem – Michael Warner⁷ kifejezésével élve – a szexualitás „normalitáson, törvényen kívüli” formáinak megmagyarázását tekinti céljának, a patriarchátus heteroszexuális alapjainak védelmét tartva szem előtt. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy ez a megközelítés könnyen tűnhet azonosnak a marginalizált csoportok képviselőinek társadalmi és kulturális láthatóságra vonatkozó követeléseivel – végtére is, a nem és a vágy fraktális logikán alapuló, biológiaiainak tekintett, kétosztatú felfogása továbbra is tartható, csupán az „azonos” neműek iránti vágyat kell „tolerálhatóvá” tenni: nincs miért tartani tőle, hiszen tőlünk függetlenül létezne, biztos távolban.

Ezt a bináris, biologizáló, fundamentalista rendet forgatják fel, billentik ki hierarchikus normalizáló rendezettségükből a queer elméletek; azzal, hogy a szexualitást – és ennek keretében az erotikus vágyat is – társadalmi gyakorlatként, történetileg specifikus, diszkurzív *artikulálódásként*⁸ gondolják el – megnyitva ezzel lényegében az utat egy konstituáló(dott) pluralitás felé. Ebben az értelemben adja 1990-ben megjelent alapművének Judith Butler a *Gender Trouble* cí-

met (ami magyar fordításban, némileg megtévesztően, „Problémás nem” címmel jelent meg),⁹ és mutat rá arra, hogy a „gender” a kétosztatú – a heteroszexualitás és a homoszexualitás megkülönböztetésén alapuló – hatalmi erőter normatív igényének kifejeződése. Azt gondolom, hogy a vágyat és szexualitást „velünk született”, társadalmi létünket megelőző, illetve azon kívül eső, s ezért történelmen kívüli, változatlan adottságként definiáló radikális feminizmus logikája pont ezért látja a queer elméletet magáévá tevő feminizmust elutasítandónak. A queer feminizmus attól lesz számukra elutasítandó, „nem progresszív”, mert a szexualitások hierarchiáját lebontó igyekezete szemükben alkalmatlanná teszi a globális kapitalizmus osztályalapú kizsákmányolásának

kritikájára; „identitárius” irányultságú, az egyén jog előtti egyenlőtlenségét elváró, apolitikus álláspontnak tekintik. A radikális feminista diszkurzusban ezt a (kiforgatott) felfogást, ugyancsak a kirekesztő bináris logika mentén, „Judith Butler” nevével azonosítják – amivel a sokféle, lényeges (ismeretelméleti) pontokon külön-

böző queer megközelítést homogén, monolit blokká minősítik le; megspórolva egyúttal a vitapartnerek álláspontjainak megértésére, a tájékozódásra, a vitára való felkészülésre fordított munkát. Az egyneműsítés eltagadja az egymással is vitatkozó irányzatok relatív, de releváns különbségeit: a rasszizmus és heteronormativitás egymást felerősítő viszonyát kikezdő Hosé Esteban Muñoz¹⁰ munkásságát, Jack. J. Halberstam¹¹ elemzéseit a transz* testek osztályalapú, rasszista és biologizáló reprezentációinak kirekesztő gyakorlatairól, Lauren Berlant¹² felfogását a vágyról mint kegyetlen optimizmusról, vagy éppen Lee Edelman¹³ reprodukcióellenes, a gyermektelenséget abszolutizáló gondolatmenetét.

De a pluralitás – éppen történetisége miatt – egyetlen társadalmi helyzetben sem korlátlan, szemben azzal, amit a pánikkeltőnek szánt diszkurzus állít, nevezetesen, hogy a „végtelen számú nemi identitás” promotálása lenne a queer irányzat célja. A pluralitás pozicionált: egymással ellentétes irányultságú, sajátos erők játékától függően alakul. Ezzel magyarázható, hogy noha logikusan már évtizedekkel korábban – például Esther Newton 1972-es *Mother Camp*¹⁴ című művének, vagy Harold Galfinkert 1967-es monográfiájának¹⁵ megjelenésekor – feltehetőek lettek volna a transz* nők helyére, „nőségére” irányuló kérdések, de csak az elmúlt tizenöt-húsz évben lett politikai értelemben is feltehető, azaz politikai téttel bíróvá ez a kérdéskör. Ez a történelmi beágyazódott-

ság azt is jelenti, hogy a transz* identitáskijelentések akkor sem lehetnének itt és most korlátlanok – az egyén korlátlan(nak vélt) intenciójának, szabadon szárnyaló kreatív fantáziájának szüleményei –, ha a jelrendszerek, a reprezentációk, a fogalmak szigorúan véve „referenciális”, a valósággal tükröző viszonyban lennének, amint az a radikális feminista gondolatrendszer logikájából következik. A foucault-i, pluralitásra épülő diszkurzusfogalomból pedig eleve az következik, hogy a jelentés hétköznapi cselekvéseink elemeként, történelmileg sajátos, konvención alapuló szignifikációs gyakorlatok eredményeként áll elő. Fogalmaink társadalmi gyakorlataink részeként értelmezik magukat a gyakorlatokat, és épülnek bele további tetteinkbe a helyzetértelmezéseink során kialakított döntéseink következtében, formálva a közösen létrehozott társadalmi rendet.¹⁶

A kérdés tehát az, hogy miért itt és most élesedett ki Magyarországon a transz* jelentése körül a feminizmuson belül folyó küzdelem, s miként lehetne ennek a „látványsportnak” elejét venni. Lauren Berlant¹⁷ arra hívja fel a figyelmet, hogy a bináris logika alapján a nyilvánosság előtt folytatott, egymást lejárató vitáink önmagunk felszámolását eredményezhetik csupán – a hatalom legnagyobb öröme és hasznára. A nők és a transz* emberek (különösen a transz nők) érdekeinek egymást kizárónak beállított felfogása az egymást versenyztető hatalmi logikának megfelelően működik. A genderalapú kizsákmányolás igazságtalanságát mindenek fölé rendeléséért sikra szállni csak a regnáló hatalom megerősödését eredményezheti; az utóbbinak lépnie sem kell a vele potenciálisan szembenálló feminista felfogások és mozgalmak leszerelésére.

Nira Yuval-Davis¹⁸ – a gazdasági erőviszonyok szimbolikus gyakorlatokról leválasztott, homogenizáló felfogásával szemben – a pluralitást az interszekcionalitás fogalmának segítségével ragadja meg; továbbá, a művészet, illetve a kultúra terepének leegyszerűsítő (azt következményszerűnek tartó) felfogását az „identitás” fogalmának nézőpontjából kérdőjelezi meg. Őva int bennünket attól, hogy a felépítménynek elgondolt kultúrát leegyszerűsítsük az individualizált „identitásra”, hiszen a szimbolikus reprezentációk terepe társadalmi erőviszonyok mentén strukturálódik, intézményesül. Az „identitás” individualizált, „birtokolható” jelentése nem univerzális. Befektethető kulturális tőkeként működő formáját, valamint az ezt „természetessé” tevő, „egyéni életmód” jelentése épp a későkapitalizmus fogyaszt-

tói logikáján alapul. Az értelmezhetőség horizontján megjelenő fogalmak bizonyos ideológiákkal telítve öltetik testet; szövegeink „anyagisága” ideologikuságukban ragadható meg: abban, hogy jelentésmezőket hoznak létre és működtetnek, amelyek a hierarchikus hatalmi viszonyaik rendjét „természetes” elrendeződésnek láttatják. Ebben az értelemben van politikai tétje a transz* emberek elismerésért folytatott küzdelmeiben az egyes fogalmak jelentéseinek. A transzgender-viszonyok ártalmas, kirekesztő jellegét magától értetődőnek feltüntető kulturális (akadémiai vagy médiabeli) narratívák hozzájárulnak a domináns patriarchális hatalmi viszonyok megszilárdításához, még hozzá leginkább azáltal, hogy elutasítják, értelmezhetetlennek láttatják a „ciszneműség” kategóriáját, és ezzel megnehezítik az elmozdulást a hivatalos propaganda populista beszédmódjának kirekesztő, a szexet és szexualitást anyagi redukálhatatlanságként láttató nézőpontjától.

A NEOLIBERALIZMUS FEMINISTA KRITIKÁJA

A queer pluralitás elvéből tehát nem következik, hogy ne lehetne a neoliberalizmust bírálni, vagy hogy ne lehetne rámutatni arra, hogy bizonyos feminista kijelentések milyen lényeges pontokon ragadtak bele a neoliberális intézmények és fogalmak rendjébe.

Innen nézve, az önkritika jegyében az a kérdés is feltehető, hogy a feminizmus genderfogalma mennyiben, miként járult hozzá – szándékolatlanul is – a Nemzeti Együttműködés Rendszere (NER) gendert lejárató, stigmatizáló kampányának sikeréhez. Azonban a neoliberalizmust feminista szempontból bíráló érvelések

közul ehhez a vállalkozáshoz olyanokat kell választanunk, amelyek nem állítják a bináris megkülönböztetés hierarchiájának következtében a gazdasági egyenlőtlenségek elsődlegességét, nem a „mélyben” húzódó kiváltó okként gondolják azt el, szemben a kultúra vagy a jogalkotás mezejének „felszíni”, következményszerű létével.¹⁹ Ezért – a radikális feministáktól eltérően – én nem Nancy Fraser²⁰ neoliberalizmuskritikájára, hanem Wendy Brown²¹ gondolatmenetére támaszkodom. Brown ugyanis az általam definiált kettős pluralitás fogalmának alkalmazásával fogalmazza meg a neoliberalizmus feminista kritikáját. Brown szövege nem törekszik az „egyetlen történet” monopóliumára – ezt a törekvést Nira

A KÉRDÉS TEHÁT AZ, HOGY MIÉRT ITT ÉS MOST ÉLESEDETT KI MAGYARORSZÁGON A TRANSZ* JELENTÉSE KÖRÜL A FEMINIZMUSON BELÜL FOLYÓ KÜZDELEM, S MIKÉNT LEHETNE ENNEK A „LÁTVÁNYSPORTNAK” ELEJÉT VENNI

Yuval-Davis is kifogásolja –, az egyedül helyes „gender”-fogalom meghatározására, ami eleve elvitatja a gender fogalmának alkalmazását a transz* emberek vonatkozásában. Egy adott fogalom – jelen esetben a gender – egyezményes jelentését a többféle intézményesült hatalmi viszony metszéspontjában kialakuló, relatív koherenciának tulajdonítja, valamint az alkotóelemek átfedéséről, relatív különbségéről beszél – még ha explicit módon nem is reflektál a fogalom által működtetett kategorizálási gyakorlat episztemológiai megfontolásaira. Viszont Brown logikájából következik az a válasz, hogy a „transzgender” azért válthat ki ilyen mértékű pánikreakciót a radikális feminista diszkurzus művelői körében, mert kikezdi a gender normativitását, leleplezi történelmi esetlegességét.

Fraser értelmezésében a neoliberalizmus szempontjából a fő érdek az, hogy a politikai és gazdasági küzdelmek kulturális küzdelmekké alakuljanak át – s szerinte ebben áll a queer feminizmus lényege is, az utóbbi tehát hozzájárulhat a neoliberalizmus rendszerének erősítéséhez. Ám az általa elgondolt *részvételi paritás* fogalma, ami az elismerést mint elemet hivatott beemlíteni az egyenlőtlen elosztást bíráló radikális feminista modellbe, nem dialektikus, hanem egyirányú. A paritás az el nem ismertségről azt állítja, hogy az egyenlő elosztás útjában áll, vagy még inkább egyenlőtlen elosztást eredményezhet, de megfordítva nem vizsgálja az egyenlőtlen elosztás elismerést átíró, akadályozó hatásait. Következésképp, az egyenlő (újra)elosztás, illetve a gazdasági egyenlőség marad a feminista emancipatorikus küzdelmek végső politikai célkitűzése, még az úgynevezett „nehéz esetekben” is. Ezzel, végső soron, a neoliberális kapitalizmus „strukturális” kritikáját ismeri el az egyetlen politikailag legitim törekvésnek, a gazdasági alapú bírálat primátusát hirdelve. Fraser minden feminista megközelítést, amely nem illeszkedik ebbe az ismeretelméleti modellbe, apolitikusnak nevez, illetve a neoliberális kapitalizmus bírálatára alkalmatlannak. Brown ezzel szemben a neoliberalizmus lényegét három, egyszerre fennálló jellemzőben – sajátos gazdaságpolitika, a hatalomgyakorlás sajátos módja, valamint sajátos érvelési mód, retorika – ragadja meg: „A neoliberalizmus az a kortárs jelenség, amelyben a hatalom kormányzássá és mendezsmentté alakul át a neoliberális racionalitás által létrehozott rendben.”²² Más szóval – mondja Brown – a neoliberalizmus az a társadalmi folyamat, amelynek révén a

A QUEER PLURALITÁS ELVÉBŐL NEM KÖVETKEZIK, HOGY NE LEHETNE A NEOLIBERALIZMUST BÍRÁLNI, VAGY HOGY NE LEHETNE RÁMUTATNI ARRA, HOGY BIZONYOS FEMINISTA KIJELENTÉSEK MILYEN LÉNYEGES PONTOKON RAGADTAK BELE A NEOLIBERÁLIS INTÉZMÉNYEK ÉS FOGALMAK RENDJÉBE.

demokráciát egyre inkább leváltja, illetve átírja a plutokrácia (*plutocracy*). De, véleményem szerint, ebből az átalakulásból nem következik szükségképp, hogy a feminista társadalomkritikának a gazdasági kiszolgáltatottságra kellene vagy akár csak lehetne leszállítania aktivitását, s az elosztási viszonyok átírását tűzni ki a női emancipációs törekvések kizárólagos vagy elsődleges céljául. Miután a politikai intézményeket egyre inkább a pénz, illetve a nagyvállalati tőke érdekei határozzák meg, Brown számára fontos az észszerűség, illetve az érvelés, a jelentés ideologikussága nyomán intézményesülő retorika hangsúlyozása a neoliberalizmus értelmezése kapcsán. Azaz, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az érvelés logikáját, a nyelvhasználat stratégiáit, mint a politikai gazdasági rendhez képest másodlagos következményeket. Brownt idézve, a neoliberális érvelés/észszerűség/ráció sajátossága abban áll, hogy „a demokratikus rend kitüntetetten politikai jellegű elemeit, a demokrácia jelentését és működését gazdasági természetűvé alakítja”.²³ Brown ezt a neoliberális folyamatot nevezi a „politikai élet elgazdaságiasításának” (*economization of political life*), ami aláássa, magával rántja a radikális demokratikus elképzeléseket is, a lehetséges utópiák megfogalmazását. Ellehetetleníti még a vágyát is annak, hogy a gazdasági javak egyenlő elosztását eredményező demokratikus elvek érvényesüljenek, illetve ellehetetleníti az emberek örendelkezés utáni vágyát is. Mindebből az következik, hogy a gazdaság, a kultúra és a politika terepének rendszerei egymásba fonódnak, egyik a másikat részlegesen internalizálja – David Harvey²⁴ dialektikafogalmának megfelelően –, s ezért sajátosságaikat mindig a többihez képest, viszonylagosan nyerik el. Ha a neoliberalizmus kritikája során figyelmen kívül hagyjuk a ráció artikulálódását, mondja Brown, akkor eszköztelenek maradunk; engedjük, hogy a népszuverenitás, a *demos* elemeire hulljon.²⁵ Ebből a nézőpontból vizsgálva – szándékolatlanul, de – a radikális feminista diszkurzus beleragad a neoliberális diszkurzív rendbe. Bináris retorikája kiemeli a gazdasági rend „mélystruktúráját”, a kultúra és a politika fölé rendelve a gazdaságot, ami a *politikai élet elgazdaságiasításának*, illetve annak a megnyilvánulása, ahogy a piac instrumentális racionalitása bekebelezni igyekszik a politikát – és ennek a végső soron kirekesztő világrendnek az alapja, episztemikus rögzítője a biologizált szexus fogalma.

A NER HEGEMÓN MASZKULINITÁST VÉDŐ-ERŐSÍTŐ, KIREKESZTŐ RETORIKÁJA

Tanulmányom központi állítása, hogy lehetséges a „genderkritikus”-nak nevezett, transzkirekesztő radikális feminista, valamint a transzfogadó queer feminista pozíció látszólag kibékíthetetlen ellentétének meghaladása, *amennyiben* abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy legfontosabb közös ellenségünk a hegemon maszkulinitáshoz rendelt előjogok, életformák és értékek rendje. Az elmúlt két év genderellenes jogalkotását tekintve pedig a hatalom szemében az ideális, férfiként megélt élet legfontosabb tényezője a „cisz” jelleg, azaz a születéskori nem és társadalmi nem egybevághósága.²⁶ A Covid-19 járvány nyomán elrendelt „rendkívüli kormányzás” ideje alatt született négy, kormányhoz köthető dokumentumot kimondatlanul is a maszkulinitás eme alkotóelemének védelme köti össze – pontosan ráérezve a queer értelmezés szerinti szexualitás felforgató erejére, arra, hogy a gender a biológiai fundamentalizmust kérdőjelezi meg. Az első dokumentumot – egy törvényjavaslatot – 2020. márciusában nyújtotta be az Országgyűlésnek Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes a kormány nevében. A Parlament május 19-én szavazta meg a 2020. évi XXX. törvényt, amelynek 33.§-a ellehetetleníti a transz* emberek megváltozott nemének jogi elismerését személyi okirataikban. Ezt követte az Alaptörvény XVI. cikkének módosításáról szóló parlamenti szavazás 2020. december 15-én: „*Magyarország védi a gyermekek születési nemének megfelelő önazonossághoz való jogát*”. Az Alaptörvény (kilencedik) módosításának részletes indoklása szerint: „*A születési nem adottság, amelyet megváltoztatni nem lehet.*”²⁷ A vita során viszont az már nem hangzott el, hogy ezzel a módosítással a Parlament azt az Alkotmánybíróság által megállapított, 2018 vége óta fennálló mulasztását gondolta – az elvárttal homlokegyenest ellentétes irányban – orvosolni, ami egy 2015-ben menekültstátuszt kapott iráni transz* férfi esete kapcsán merült fel. A hatóságok ugyanis 2015-ben nem állítottak ki számára nemi identitásának megfelelő biológiai nemet és nevet tartalmazó személyazonosító iratokat, azon az alapon, hogy a jogi nemváltás Magyarországon anyakönyvi alapú, vagyis gyakorlatilag csak magyar állampolgárok számára volt elérhető az eljárás. Az új, transzkirekesztő szabályozással – a „születési nem” jogi úton való megmásíthatatlansá-

gának bevezetésével – immáron a magyar állampolgároktól is elvonták korábban szerzett jogait, és a születési nem – definiálatlan – fogalmának bevezetésével paradox módon *elrendelték* a ciszneműség egyeduralmát.²⁸

A második, rendhagyó műfajú dokumentum 2020. májusában született: három KDNP-s képviselő által az Országgyűlésnek benyújtott „politikai nyilatkozat”-tervezet formájában. Ez a dokumentum, amelyet a Parlament kormánypárti többsége megszavazott, arra szólítja fel a kormányt, hogy ne ratifikálja azt az Isztambuli Egyezményt, amelyet 2014-ben még maga is aláírt. Ezzel a kormányzat részéről a ra-

tifikálás érdekében a feministák által kezdeményezett, hat éven át több hullámban folytatott vita káros „identitáspolitikai” küzdelemnek minősítődött, és berekesztődött. A nyilatkozat érvelésének legfontosabb eleme az a kijelentés, hogy a nők elleni (szexuális) erőszakot megakadályozni hivatott egyezmény célkitűzése, vagyis a társadalmi nemi alapú egyenlőtlenség felszámolása, a „gender”

fogalma révén „destruktív ideológiákat” népszerűsít, illetve támogatja az „illegális migrációt”. Ez utóbbi érvelés logikáját csak abban az esetben érthetjük meg, ha felidezzük a „születési nem” bevezetésének, kodifikációjának közvetett értelmezési környezetét. Ami az „ellenséges ideológiák” vádját illeti, ugyanez volt az alapja a kormányzat egy korábbi önkényes intézkedésének, a társadalmi nemek tanulmánya mesterképzés akkreditációjának a kormány által 2018 augusztusában elrendelt, az egyetemi autonómiát durván sértő megszüntetésének. Itt az indoklás azt állította, hogy a képzés „tudománytalan, mert pusztán ideológia”.²⁹

A harmadik dokumentum a 2021. júniusában született „pedofiltörvény”-ként emlegetett jogszabálymódosítás-csomag, melybe a gyermekek állítólagos védelme ürügyén a végső szavazás előtti éjszakán belekerült egy kiegészítést. Ez a rendelkezés megtiltja, hogy a kiskorúak az iskolai szexuális nevelés keretében a szexualitás nem normatív formáiról tanuljanak – pontosabban, azt rögzíti, hogy a gyermekek szexuális neveléséről kizárólag a szülők dönthetnek –, illetve kiküszöbölni igyekszik, hogy erről a kérdésköről a gyerekek értesüljenek, médiatermékek révén ismereteket szerezzenek. A szabályozás sajátossága, hogy a szexualitás nem heteroszexuális formáit egybemossa a kiskorúak sérelmére elkövetett szexuális erőszak, visszaélés büntettségével. Végül 2022. szeptemberében a kormány az úgynevezett „szívhangren-

delettel” szigorított az abortusz elérhetőségén, módosítva a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény végrehajtásáról szóló rendeletet. Az új rendelet arra kötelezi a cisz terhes nőket (legyenek azok akár lesbikus, akár heteroszexuális nők), hogy mutassák be a szülész-nőgyógyász igazolását arról, hogy utóbbi „a magzati életfunkciók működésére utaló tényezőt”, azaz a „szívhangot” megmutatta a terhes nőnek. Ez a brutális, szadista eljárás csorbítja a cisz nők korábbi önrendelkezési jogát, és tovább erősíti a „nő”-fogalomhoz kapcsolt, reprodukciós funkcióra szűkített társadalmi ideált.

A négy dokumentum szexuálpolitikája mögötti szervezőerő a gyűlölet indulatát működésben tartó retorika. A dokumentumokat elbeszélhető, logikus történetté, koherens narratívává rendezi a NER 2010 óta szerveződő, épülő kultúrharcdiskurzusának stratégiája, a gyűlöletretorika.³⁰ A gyűlölet-narratíva négy alkotóeleme négy, üres jelölőként (*empty signifier*)³¹ alkalmazott figura köré szerveződik. Ezeket a figurákat ekvivalencialáncolatok³² rendezik koherens fogalomná: bármelyik figura neveződik is meg közvetlenül, az automatikusan, kimondatlanul is behívja a másik három karaktert, beemeli a jelentésmezébe. Ezt a mára rutinszerűen működtetett asszociációs mezőt a következőképp lehet leírni: a „nem produktív, parazita értelmiség”, melynek legprominensebb figurája a „gender-őrült” feminista kutató/aktivista, a „brüsszeli bürokráttal” és a „mi lányainkat, asszonyainkat erőszakkal fenyegető iszlám férfi migráns terroristákkal” karöltve, a „keresztény hagyományokra épülő magyar nemzet” megsemmisítésére – vagyis a „Mi” megsemmisítésünkre – tör egy „titkos genderista/LGBTQ lobbista Soros-terv” alapján.³³ A gyűlöletbeszéd 2018-tól a politikai kommunikáció rutinszerűen alkalmazott retorikai műfajává, domináns beszédmódjává vált, azaz megszűnt kivételes helyzetekben alkalmazott, látványosan értéktelített kijelentések halmaza lenni; Michael Billig megközelítésének értelmében³⁴ banálissá vált. Domináns beszédmódként nem köthető csak a NER-hez, hétköznapi rutinná válása átírta a hatalmi *versus* ellenzéki kommunikáció megkülönböztetését. Esetünkben ez azt jelenti, hogy a radikális feminizmus és a kormányzati propaganda a nemnek ugyanarra a biologizált felfogására hivatkozik, ami magától értetődő könnyedséggel kelti életre a meghaladottnak remélt, reprodukтивitásba zárt nőiség ideálját. A hatalmi diszkurzus meghaladásához el kell engednünk a bináris biologizálást.

A BIZALOM DINAMIKUS FOGALMA

Miként tudunk ebből a kontraproduktív helyzetből kimozdulni? Miként tudunk a domináns beszédmód bináris logikáját meghaladó, a pluralitás elvén szerveződő, relatív distinkciók alapján megfogalmazódó politikai utópiát, elvárást megfogalmazni, ami kilép a ciszheteró patriarchátus látványsportjának önpusztító logikájából? Azt állítom, hogy ehhez a gyűlölet indulatára építő mozgósítás helyett a bizalom érzületén alapuló mozgósításra van szükségünk. A bizalom retorikája mindenekelőtt nem úgy kívánja leleplezni a kirekesztő beszédmód hasznélvezőjét, hogy mindenre elszántan törekszik a domináns gyűlölet-

retorika ellentmondásainak kimutatására. Egyrészt, marginalizált helyzetünkből adódóan, aligha írhatnánk át a kormányzati propaganda üzeneteit, amelyek eleve a hatalmi pozíció igazát hivatottak bizonyítani. Másrészt, az ellentmondások kimutatására törekvő stratégiája eleve a különbségeket hangsúlyozza a „másik pozíciójában”. Ez a stratégia önazonosságunkat áthidalhatatlan, egyértelmű különbségek tételezése árán garantálja, ami megakadályozza a pluralitás szervezte, egymást átfedő, képlékeny körvonalak összerendeződését, különbségeink (relatív) átjárhatóságát; az elfogadást.

A bizalom érzülete azonban nem pusztán a gyűlölet visszajára fordítása, konfliktusmentessé homogenizált „másik” oldala. A feminista „bizalom” fogalmának kiindulópontja az, hogy nem feltétlenül egy kellemes érzületről van szó, ami az „egyet”-értés azonosságából adódik: a bizalom szükségképpen fájdalommal, konfliktusokkal is jár.

Mégis kíváncsi, mert a bizalom elengedhetetlen ahhoz, hogy a küzdelmünket, ennek keretében a közös platform kidolgozását előremozdítsa; hogy a versengést, az egymással való leszámolás indulatát a szolidaritás váltsa fel. Mint azt Sara Ahmed írja, politikai cselekedeteinknek nem csak racionális, de érzelmi alkotóelemei is vannak.³⁵ Ezek az érzelmek alakítják, formálják, hogy miként lakjuk be a világot feministaként, együtt más feministákkal, hogy mit mondunk vagy teszünk a feminizmus nevében. Az érzelmek ebben az értelemben cselekedetek, tettek – s mint ilyenek, társadalmi gyakorlatok is egyben. Clare Hemmings ebből a nézőpontból mondja, hogy az intézmények megváltoztatására törekvő feminista politikai szerveződés „kényelmetlenségélményekből indul ki, anélkül, hogy ezeket túláltalánosítanánk – mintha

A FEMINISTA „BIZALOM” FOGALMÁNAK KIINDULÓPONTJA AZ, HOGY NEM FELTÉTLENNÜL EGY KELLEMES ÉRZULETRŐL VAN SZÓ, AMI AZ „EGYET”-ÉRTÉS AZONOSSÁGÁBÓL ADÓDIK: A BIZALOM SZÜKSÉGGÉPPEN FÁJDALMAKKAL, KONFLIKTUSOKKAL IS JÁR

minden résztvevő átélte volna ezeket, vagy mintha ezektől függne a különbségek átléphetősége”.³⁶ Ezért a „bizalom” fogalma egyszerre jelenti azt, hogy „bízom benned, mert egyetértünk, azaz hasonlók vagyunk” – abban, hogy a ciszheteró, középosztálybeli fehér férfi ideálja ellen küzdünk – és azt is, hogy „bízom benned, mert tudom, hogy lehetséges egyet nem érteni, tudunk különbözni egymástól” – abban, hogy egy adott küzdelem során mely elemére összpontosítsunk ennek a hegemon maszkulinitásnak; *feltéve*, hogy a hegemon maszkulinitáshoz képest, azal szemben – és nem egymással szemben – definiáljuk magunkat.

JEGYZETEK

1. A radikális feminizmus megnevezés azért működhet „progresszív” értelemben, mert a beszédmód képviselői abban az értelemben látják álláspontjukat radikálisnak, hogy az rendszerkritikus, azaz szemben áll a neoliberalizmussal, s ezért progresszív. Ezt a rendszerkritikát a radikális feminizmus a liberális piacgazdaságra, a „gazdasági struktúra” terepére redukálja. Ez a logika szükségképpen elvitatja a progresszivitást, a politikai rendszert felforgató potenciált a queer feminizmustól. Lásd erről Kovács Eszter – Pető Andrea: *Anti-gender movements in Hungary: A discourse without a movement?* in *Anti-gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*, eds. Roman KUCHAR – David PATERNOTTE, London, Rowman – Littlefield International, 2017, 117–131.
2. Deborah CAMERON: *On Language and Sexual Politics*, London – New York, Routledge, 2006, 3.
3. A csillagozott „transz” kifejezés, illetve írásmód a 2010-es évektől terjedt el az 1990-es évek óta használt „transzgender” kifejezés helyett, az inkluzivitás jegyében, hogy ne tűnjön a nem könnyen kétoszthatú elgondolásán alapulónak, vagyis ne csupán a transz nő és a transz férfi fogalmakra terjedjen ki, hanem a gender-queer, interszex vagy genderfluid fogalmakra is. A csillagozás jelentőségéről lásd: Avery TOMPKINS: *Asterisk*, *Transgender Studies Quarterly*, 2014/1–2, 26–27.
4. BARÁT Erzsébet: *Paradoxes of the Right-Wing Sexual and Gender Politics in Hungary: Right-Wing Populism and the Ban of Gender Studies*, in *Paradoxical Right-Wing Sexual Politics in Europe*, eds. Cornelia MÖSER – Jennifer RAMME – Judit TAKÁCS, London, Palgrave Macmillan, 2021, 173–199.
5. Susan GAL – Gail KLIGMAN: *The Politics of Gender After Socialism*, Princeton, Princeton University Press, 2000, 41.
6. A „biológiai nem” és „nemi élet” anyagi redukálhatatlanságának destabilizálására, a szex queerré tételére be-

vezetett fogalom. Vö. az alábbi kötetben szereplő fordítói megjegyzéssel: Judith BUTLER: *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól*, ford. BARÁT Erzsébet – SÁNDOR Bea, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2005, 12.

7. Michael WARNER: *The Trouble with Normal. Sex, Politics and the Ethics of Queer Life*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1999.
8. A konstituálódás a kulturális konstrukció *versus* eszszencializmus kétosztatúságát meghaladó, vagyis a szexust az egyén tetszése szerint elgondolt és alakított szexualitásként *versus* anyagi determináltsággént való felfogás közötti különbségtételt áthúzó fogalom. A diszkurzív performativitás értelmében „a normák szabályozott és kikényszerített ismétlődése” teszi lehetővé a sajátos módon szexualizált szubjektum artikulálódását – lásd BUTLER (6. vj.) 99.
9. Judith BUTLER: *Problémás nem – Feminizmus és az identitás felforgatása*, ford. BERÁN Eszter – VÁNDOR Judit, Budapest, Balassi Kiadó, 2006.
10. José Esteban MUÑOZ: *Disidentifications: Queers of Color and the Performance of Politics*, Minneapolis, MN, Minnesota University Press, 1999.
11. Jack J. HALBERSTAM: *In a Queer Time and Place. Transgender Bodies, Subcultural Lives*, New York, NYU Press, 2005.
12. Lauren BERLANT: *Cruel Optimism*, Durham, NC, Duke University Press, 2011.
13. Lee EDELMAN: *No Future: Queer Theory and the Death Drive*, Durham, NC, Duke University Press, 2004.
14. Esther NEWTON: *Mother Camp. Female Impersonators in America*, Chicago–London, Chicago University Press, 1972.
15. Harold GALFINKER: *Studies in Ethnomethodology*, Hoboken, NJ, Prentice Hall, 1967. A monográfia utószavát a szociológus szerző egy saját korábbi szakvéleménye – melyet egy Agnes néven említett, 17 éves koráig férfiként azonosított, nemátalakító műtetre jelentkező páciens esete kapcsán adott ki, felkért társadalomtudományi szakértőként – utólagos önkritikájának szánta.
16. A szimbolikus és nem szimbolikus társadalmi gyakorlatok dialektikus viszonyának részletes elemzését lásd BARÁT Erzsébet: *The differentiation of linguistic and cultural diversity: Critical analysis of migrants’ ideological investments in the desire for belonging*, in *Ideological Conceptualizations of Language: Discourses of Linguistic Diversity*, eds. Erzsébet BARÁT – Patrick STUNDER – Jiri NEKVAPIL, Frankfurt, Peter Lang, 2013, 217–248.
17. Lauren BERLANT: *The Queen of America Goes to Washington City. Essays on Sex and Citizenship*, Durham, NC, Duke University Press, 1996, 243.

18. Nira YUVAL-DAVIS: Intersectionality and Feminist Politics, *European Journal of Women's Studies*. 2006/3, 193–209.
19. Kováts Eszter: A konszenzusok felszámolása – jobboldali populizmus és a „genderideológia” fenyegetése, *Fordulat*, 2017/ 22, 104–127, http://fordulat.net/pdf/22/F22_KOVATS.pdf.
20. Nancy FRASER: Feminism, Capitalism and the Cunning of History, *New Left Review*, 2009/56, 97–117, 108.
21. Wendy BROWN: *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*, New York, Zone Books, 2015.
22. *Uo.* 20.
23. *Uo.* 17.
24. David HARVEY: *Spaces of Global Capitalism. Towards a Theory of Uneven Geographical Development*, London – New York, Verso, 2006.
25. Lásd BROWN (21. vj.) 44.
26. Raewyn CONNELL: Margin becoming centre: For a world-centred rethinking of masculinities, *NORMA: International Journal for Masculinity Studies*, 2014/4, 217–231.
27. T/13647. számú törvényjavaslat Magyarország Alaptörvényének kilencedik módosításáról, 9, <https://www.parlament.hu/irom41/13647/13647.pdf>.
28. Az eset részletes ismertetését lásd az iráni menekült ügyét folyamatosan képviselő Háttér Társaság oldalán: <https://hatter.hu/tevekenyseguink/jogsegelyszolgalat/jelen-tosebb-ugyeink/33-paragrafus>.
29. Az egyetemi képzés visszavont akkreditációjának ügyéről részletes elemzés és kritika: BARÁT Erzsébet: Revoking the MA in Gender Studies in Hungary and Right-Wing Populist Rhetoric, *L'Homme. Europäische Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft*, 2019/2, 135–145.
30. Ruth WODAK: *The Politics of Fear: What Right-wing Populist Discourses Mean*, London, Sage, 2015.
31. Vö. Ernesto LACLAU: *Emancipation(s)*, London – New York, Verso, 1996, 36–46.
32. Vö. Ernesto LACLAU – Chantal MOUFFE: *Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics* (2nd edition), London – New York, Verso, 1986, 127–134.
33. BARÁT Erzsébet: Populist Discourse and Desire for Social Justice, in *The Oxford Handbook of Language and Sexuality*, eds. Kira HALL – Rusty BARRET, Oxford, Oxford University Press, 2021 (e-book).
34. Michael BILLIG: *Banal Nationalism*, Thousand Oaks, CA, Sage, 1995.
35. Sara AHMED: *The Cultural Politics of Emotion*, (1st edition), Edinburgh, Edinburgh University Press, 2004, 28.
36. Clare HEMMINGS: Affective solidarity: Feminist reflexivity and political transformation, *Feminist Theory*, 2012/2, 147–161, 158.

A „TRANSZ-ÖTLET”

Ebben az írásban – főként külföldi szakkikre és a világsajtóban megjelent riportokra támaszkodva – arra a kérdésre keresek válaszokat, hogy mi magyarázza a társadalomban, ezen belül a gyerekek, serdülők és fiatal felnőttek körében az elmúlt egy-két évtizedben megjelent nemiidentitás-elbizonytalanodás, illetve ennek súlyosabb formája, a nemi diszfória jelenségének hirtelen és – elsősorban a nyugati országokban megfigyelt – rendkívül gyors terjedését.

EGY BETEGSÉG FELFUTÁSA

Aki a gyerekek, kamaszok, fiatalok körében fellépő nemi diszfóriáról¹ szóló akár tudományos, akár sajtópublikációk után kutat az interneten, az első mondatban egészen biztosan valami ilyesmit fog olvasni: az utóbbi években, évtizedben robbanásszerű, drámai, extrém növekedés tapasztalható a nemi diszfória miatt az erre szakosodott klinikákra beutalt kis- és nagyobb gyerekek számában.²

A londoni Tavistock and Portman klinikán, az Egyesült Királyság közegészségügyi rendszerének keretében működik a gyerekek és serdülők nemi identitással kapcsolatos problémáival foglalkozó szakszolgálat: *Gender Identity Development Service (GIDS)*, ez jelenleg a világon az egyik legnagyobb ilyen szolgáltatást nyújtó egészségügyi intézmény. Az ide nemi diszfória miatt beutalt kiskorúak száma 2014-15 és 2018-19 között évi 678-ról 2590-re, vagyis közel négyszeresére nőtt.³ Egy 2019-es svéd kutatás szerint pedig az országban tíz év alatt hússzorosára nőtt a nemi diszfóriával diagnosztizált gyerekek és serdülők száma.⁴ Továbbá, a Reuters által publikált adatok az Egyesült Államok vonatkozásában azt mutatják, hogy a 2017–2021-es időszakban évi 15 ezerről 42 ezerre (közel háromszorosára) nőtt a nemi diszfóriával diagnosztizált 6–17 éves gyerekek száma (ami összesen mintegy 122 000 főt jelent).⁵ Ezt a tendenciát az ellátó intézmények számának növekedése is követte: 2022-re száz fölé nőtt a gyermekeket kezelő nemi diszfória klinikák száma az Egyesült Államokban – a tizenöt évvel korábbi nullához képest –, a várólisták pedig hosszúak.⁶

A már valamivel korábban is megfigyelt létszám-növekedésen belül az utóbbi évtizedben a nemi diszfóriával diagnosztizált kiskorúak megoszlása két

vonatkozásban is változott: a pubertás előtt álló, kisebb gyerekektől a serdülők és fiatalok felé, illetve a fiúként születettek felől a lányként születettek felé tolódtak el az arányok.⁷

2009. január 1. és 2016. december 31. között a már említett Tavistock klinika nemi diszfória osztályára összesen 4506, 1 és 18 év közötti gyermeket utaltak be. 2009-ben a 12 évesnél fiatalabb beutaltak száma 12 volt, 10 született fiú, 2 született lány, a 12–18 évesek száma ugyanekkor 39 volt, közöttük 24 biológiai fiú, 15 lány. 2016-ban a 12 évesnél fiatalabb, összesen 269 ellátott között a született fiúk száma 131, a született lányoké 138 volt, a kamaszok közül ugyanebben az évben 426 született fiú és 1071 született lány (összesen 1497) ellátottat tartottak nyilván.⁸ A „robbanásszerű”, „drámai”, „extrém” kifejezések tehát csöppet sem túlzóak.

DIAGNÓZIS ÉS KEZELÉS

A kutatási beszámolók gyakorlatilag egybehangzóan azt állítják, hogy a nemi diszfória diagnózisával együtt a gyermekek és kamaszok körében több különféle pszichiátriai társbetegséget, pszichés zavart találtak.⁹ Nicole Athéa francia nőgyógyász-endokrinológus, az Observatoire La Petite Sirène¹⁰ tagja szerint a

magukat transzneműként azonosító fiataloknál nem találni olyan anatómiai, fiziológiai vagy biológiai rendellenességet, amely indokolná azt az érzésüket, hogy rossz testben élnek; az orvosi beavatko-

zásokat e körben kizárólag az érintett által kinyilvánított érzések, a nemi diszfória néven ismert szenvedés legitimálja, figyelmen kívül hagyva, hogy emögött különféle pszichoszociális tényezők húzódnak meg, nem is beszélve magukról a serdüléssel járó változásokról, valamint arról, hogy az identitás – a nemi identitás is – ebben a korban még változékony.¹¹ E fiatalok körében rendkívül gyakoriak a pszichiátriai betegségek, illetve pszichés zavarok.¹² Athéa idéz egy brit kutatást, amely 70%-ra teszi körükben ezeknek az előfordulási arányát. Úgy véli, a pubertással járó nehézségek, a korábban átélt traumák – szexuális erőszak, diszfunkcionális család –, valamint a közösségi média által kínált tartalmak rendkívül jelentős szerepe, továbbá a nőiség napjainkban tapasztalható leértékelődése, ami különösen a fiatal lányokat érinti fáj-

dalmasan – ma már két és félszer több a nemi átalakulásért folyamodó lány, mint fiú –, mind hozzájárulnak az ellenkező nemmel való identifikálódáshoz. Ezt a feltevést erősítik meg az egyre növekvő számban jelentkező detranzicionálók (visszaalakulni akarók) becsapológói is. Utóbbiak egymás után jelentik fel a nemi átalakításukat végző orvosokat, amiért figyelmen

kívül hagyták pszichés problémáikat, traumatikus előzményeiket, amiért téves, félrevezető diagnózist állítottak fel. A tévedés fő oka, hangsúlyozza Athéa, hogy a DSM-5¹³ a nemi inkongruenciát önálló diagnózisnak tekinti, holott egy tünetegyüttesről van szó, amely számos más okra vezethető vissza. Ez pedig komoly probléma, hiszen a nemi inkongruencia diagnózisa a medikalizáció kapuja.

Európa északi és nyugati felén, Amerikában, Kanadában és Ausztráliában az utóbbi két és fél évtizedben előbb szórványosan, majd egyre növekvő mértékben alkalmazzák kiskorúak körében is az ún. nemi megerősítő orvosi kezeléseket. Ezt egyes országokban már gyermekkortól elkezdik, ún. pubertásgátló készítmények adagolásával. A Reuters már idézett adatgyűjtése szerint az USA-ban például 2017 és 2021 között legalább 4780 gyereknek adtak pubertásgátló hormonkezelést, amit tipikusan a pubertás indulásakor, 10-11 éves kor körül kezdtek el. Ugyanekkor ebben az időszakban legalább 14 726 kiskorú kapott ellentétes nemi hormonnal való kezelést. A „legalább” szót azért kell alkalmazni, mert ezek a számok nem tartalmazzák azokat, akik kívül esnek a biztosítási statisztika által lefedett körön, illetve azokat sem, akiknél a nemi diszfória diagnózisát az orvos nem regisztrálta, amikor felírta nekik a kezelést.¹⁴

A pubertáselnyomó kezelés a 90-es évek közepe óta rendelkezésre álló, gonadotropin-fel szabadító hormont gátló (GnRHa) gyógyszerek felhasználásával történik.¹⁵ Ezeket a szereket eredetileg a túl korai serdülés (pubertas praecox), az endometriózis, bizonyos méhmiómák, az előrehaladott prosztaták gyógyítására, valamint kriminális szexuális devianciák „kezelésére” (magyarul kémiai kasztrálásra) használják. A gyártók soha nem ajánlották a nemi diszfória kezelésére, használatuk ma is „indikáción túli gyógyszerrendelésnek” minősül (*off label medication*).¹⁶

A pubertásgátló szerek alkalmazásával kapcsolatban széles körben elterjedt nézet, hogy ezek csak arra szolgálnak, hogy a nemi diszfóriával diagnosztizált gyermeknek legyen ideje eldönteni, hogy valóban nemet akar-e váltani. Tudni kell azonban, hogy

EURÓPA ÉSZAKI ÉS NYUGATI FELÉN, AMERIKÁBAN, KANADÁBAN ÉS AUSZTRÁLIÁBAN AZ UTÓBBI KÉT ÉS FÉL ÉVTIZEDBEN ELŐBB SZÓRVÁNYOSAN, MAJD EGYRE NÖVEKVŐ MÉRTÉKBEN ALKALMAZZÁK KISKORÚAK KÖRÉBEN IS AZ ÚN. NEMI MEGERŐSÍTŐ ORVOSI KEZELÉSEKET

a pubertásgátló szereket csak úgy adhatják, ha az úgynevezett szociális nemváltás (a másik nem szokásai szerint élés) már korábban megkezdődött. Mivel a pubertásgátlás alkalmazása során is a másik nemnek megfelelő módon és néven él, és a környezete is ennek megfelelően kezeli őt, ez azt jelenti, hogy a gyermek gyakorlatilag egyirányú utcába jut: nem véletlen

hát, hogy a pubertásgátló szerekekkel kezelt serdülők 95%-a, a megfelelő kort elérve, ellentétes nemi hormonokkal folytatja. Ugyanakkor számos kutatás azt igazolja, hogy amennyiben a serdülőkori hormon- és sebészi beavatkozás nélkül zajlik le, a kamaszkor végére a gyerekek „kinövik” ezt a problémát, és sokan közülük meleg vagy leszbikus felnőttként élnek tovább.¹⁷

A pubertásgátlásra használt GnRHa csillogó karriert futott be: a nemi diszfória kezelésének nemzetközi standardjává vált, és mind több és több páciensnél alkalmazzák (az USA-ban ezek a számok így alakultak: 2017: 633; 2018: 759; 2019: 1101; 2021: 1390).¹⁸ Néhány nagyobb klinikán – pl. Amszterdamban, Londonban – külön-külön is több száz gyereket kezeltek ezekkel a szerekekkel. A nemi diszfóriával foglalkozó (nem is feltétlenül erre specializált) kórházakat, klinikákat az utóbbi években elárasztják a beutalókkal, aminek következtében nőnek a várólisták,¹⁹ szabad teret engedve szélsőségesen tisztességtelen szakmai gyakorlatoknak is: egy Szingapúrban bejegyzett, de az Egyesült Királyságban praktizáló orvosi cégnél videóbeszélgetés alapján állítottak fel diagnózist egy 9 éves páciens esetében, és még aznap fel is írták neki a pubertásgátló szert.²⁰

MEDIÁLIS ÉS MEDIKÁLIS HATÁS

Óriási hatása van a tömegmédiának: riportokban, dokumentumfilmekben, show-műsorokban,²¹ magazinok címlapjain szerepelnek gyönyörű, büszke és boldog transzgyerekek,²² egyszerű és kockázatmentes megoldást ígérve a gyöttrődő gyerekeknek és szüleiknek. Még a BBC gyermekek számára sugárzott adásában is látható volt egy pubertásgátlót népszerűsítő dokumentumfilm, amely azzal biztatta a kis nézőket, hogy nyugodtan elkezdhetik a kúrát, hiszen, ha mégis meggondolnák magukat, akkor következmények nélkül folytatódik tovább a fejlődésük: „az a jó benne, hogy ha abbahagyod az injekciót, olyan, mint-

ha megnyomná egy start gombot, és a szervezeted ugyanúgy fejlődik tovább, mintha soha nem is kapta volna”.²³

Ez azonban egyáltalán nem igaz. A pubertásgátló szerek nem hatástalanok (hogyan is lehetnének azok?) a fejlődő, hormonálisan is éppen kifejlődőben lévő szervezetre, hiszen a gyerekből felnőtté váló (serdülő) egyén fejlődését torpantják meg. Evidenciának számít, hogy a serdülőkorban felszabaduló hormonok a nemi jellegek kifejlődése mellett a test növekedését, a csontozat erősödését, az intelligencia, a kognitív képességek differenciálódását is szolgálják. Ráadásul a diszfóriás gyerekeknel a korai serdülés nevű betegség kezelésére hivatalosan engedélyezett pár hónapnyi – de lányoknál 12, fiúknál 13-14 éves kor előtt mindenképp befejezendő – pubertásgátlással szemben a diszfóriás gyerekeknek akár évekig is adagolják a pubertásgátló szereket, nem törődve a páciens állapotának rohamos és tragikus romlásával sem.²⁴ Nicole Athéa már idézett tanulmányában részletesen ismerteti azokat a károkat, amelyeket a pubertásgátló szerek alkalmazása okozhat a gyermekekben. Eszerint diszfória esetén akár öt évig is adhatják a pubertásgátlókat, aminek kóros mellékhatásai között kiemelten említhető a növekedés abbamaradása, a csontsűrűség csökkenése, a libidó visszaesése vagy elmaradása, az alsó végtagok paresztéziája (téves érzékelés), a hátfájás, a kóros izzadás, az aszténia, a vérszegénység, az allergiás reakciók, a fejfájás, a szédülés, a magas vérnyomás, a szájszárazság, az izomfájdalom, a kismedencei fájdalom, a hízás, a depresszió és a hangulatingadozás.

Minthogy az adatok szerint a pubertásgátlást gyakorlatilag minden esetben követi az ellenkező nemi hormonok, más néven „kereszt-hormonok” adása (*cross-hormone treatment*), és számos esetben a sebészi beavatkozás is, számolni kell ezeknek a kezeléseknél az egészségre gyakorolt hosszabb távú hatásaival. A tartós pubertásgátlás megakadályozza a nemi szervek kifejlődését, ez pedig el lehetetlenítheti a termékenység kialakulását, de akár a szexuális életet is. Az ellentétes nemi hormonok és az esetleges műtétek végső soron az egészségügyi ellátórendszer örökös vendégévé – mi több, fizetővendégévé – tehetik az érintettet (illetve a biztosítási közösséget, amelynek tagja).

Szemben a pubertásgátló hormonkezelés holland kutatók által kidolgozott irányelvei, az ún. Holland Protokoll előírásaival – részben talán az óriási társadalmi- és médianyomás hatására – fellazultak a pubertásgátló szerek alkalmazásának szabályai. Egyre

több szakember javasolta azt, hogy már a pubertás kezdete előtt kezdjék az adagolást, akár 8 éves kortól is. Ezzel tulajdonképpen, amúgy a gyerekek örendelkezésének támogatására hivatkozva, „az egészségügyi processzus, tablettákkal és protokollokkal, átveszi az irányítást az önazonosság kialakulásának normális folyamata felett” – idézi Biggs egy szakértői interjúból,²⁵ hozzátéve, hogy az orvostársadalomnak magyarázattal kell szolgálnia: mitől olyan biztosak abban, hogy a GnRHa-val kezelt serdülők pubertásgátlás nélkül nem nőttek volna fel szexuálisan működőképes, sértetlen termékenységgű meleg vagy leszbikus (esetleg heteroszexuális) felnőttekké.²⁶

A nemi diszfória kezelésének harmadik eszközcsoportjáról, az ún. nemi megerősítő műtétekről tudjuk, hogy a legtöbb országban ezekre csak nagykorúak, de legalábbis 16 évesnél idősebbek esetén kerülhet sor. A Reuters által megrendelt, az Egyesült Államokra vonatkozó adatelemzés²⁷ a 13 és 17 év közötti, nemi diszfóriával diagnosztizált páciensek körében 56-ot talált, akiken 2019 és 2021 között a genitáliákat érintő, ún. „altesti műtetet” (*bottom surgery*) hajtottak végre. Ugyanezen időszakban legalább 776 – 13–17 éves – tinédzseren elvégzett „maszkulinizáló mellkasműtet” (*top surgery*), azaz a női mell eltávolítását célzó műtet szerepel a nyil-

vántartásban (ez a statisztika hátrázottan alsó becslésnek számít, mivel csak a korlátozott anyagi lehetőségűek egészségügyi ellátását fedező állami biztosító, a Medicaid által nyilvántartott adatokra épül). Egy több mint 2000 amerikai egészségügyi intézmény adatainak vizsgálatán alapuló amerikai kutatás szerint, amelyet

a Reuters cikksorozatának harmadik része idéz,²⁸ 2016 és 2019 között 1130 „mellkasműtetet” végeztek 18 évesnél fiatalabb pácienseken, ami az adott időszakban 389%-os esetszám-növekedést jelent.

VÁLTOZATOK A SZABÁLYOZÁSRA

Anélkül, hogy részletesebben belemennénk az egyes országokban érvényes (bár gyakorta változó) szabályozások ismertetésébe, annyit mindenképp szögezzünk le, hogy a nemzetközi körkép híven tükrözi a „genderkérdés” körüli szélsőséges megosztottságot. A 2022 januárjában a Francia Nemzetgyűlés által elfogadott jogszabály²⁹ bűncselekménnyé nyilvánít, valamint jelentős mértékű szabadságvesztéssel és bírsággal fenyeget minden olyan tevékenységet, magatartást, amely valakinek a szexuális orientációja vagy

EVIDENCIÁNAK SZÁMÍT, HOGY A SERDÜLŐKORBAN FELSZABADULÓ HORMONOK A NEMI JELLEGEK KIFEJLŐDÉSE MELLETT A TEST NÖVEKEDÉSÉT, A CSONTOTZAT ERŐSÖDÉSÉT, AZ INTELLIGENCIA, A KOGNITÍV KÉPES-SÉGEK DIFFERENCIÁLÓDÁSÁT IS SZOLGÁLTATJÁK

nemi identitása – legyen az valós vagy feltételezett – megváltoztatását célozza. A törvény szövege egyébként homályosan fogalmaz: azt rendeli büntetni, aki úgy tesz, mintha meg tudná változtatni valaki szexuális orientációját vagy nemi identitását, de valójában – *sapientia* – mindenki érti, hogy ez azoknak az orvosoknak, pszichoterapeutáknak, pedagógusoknak, sőt, szülőknek (őket még a szülői felügyelet megvonásával is fenyegeti a jogszabály) köti meg a kezét, akik megpróbálják az érintett személyt jobb belátásra bírni, eltéríteni például a potenciálisan visszafordíthatatlan hatású hormonális és sebészi beavatkozásoktól.³⁰

A törvény elfogadása után nem sokkal a Francia Orvostudományi Akadémia (mondhatni kétségbeesett) közleményt adott ki,³¹ amelyben arra kéri az orvostársadalmat, hogy a lehető legóvatosabban járjanak el, a kezelésre jelentkező gyerekeket és serdülőket családjukkal együtt lehetőleg részesítsék hosszán tartó pszichológiai támogatásban, ezzel is elősegítve, hogy ez idő alatt rendeződjön valamennyire a kamasz és családja közötti esetleges konfliktus, illetve az érésben előbbre jutva, a fiatal jobban megértse magát, és természetes úton túljusson a problémáján (mintegy kinője azt).³² A kommuniké részletesen kitér a hormonális és sebészi beavatkozások veszélyeire, és arra, hogy ezeket Franciaországban szülői engedély mellett gyakorlatilag életkori megkötés nélkül (a női mell eltávolítását 14 éves kortól, a pubertásgátló és ellentétes nemi hormonokat bármilyen életkorban) lehet alkalmazni.

Ugyancsak Franciaországban az Államtanács nemrég döntést³³ hozott arról, hogy az Oktatási és Sportminisztérium 2021-es körlevele,³⁴ amely lehetővé teszi a tanulóknak, hogy a nemi identitásuknak megfelelő utónevet használjanak (és ez kerüljön az oktatási intézmény dokumentumaiba is), nem kerül meg a névhasználatra vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket. Skóciában 18 éves kortól lehetséges a jogi nemváltás, viszont egy iskoláknak szóló kormányzati útmutató szerint az oktatási intézményeknek tiszteletben kell tartaniuk a gyerekek nemi önmeghatározását, illetve a gyermek által választott (a nemi identitásának megfelelő) nevet kell használniuk, és minderről a szülőket nem kell tájékoztatniuk.³⁵ Amúgy a legtöbb európai országban az elmúlt évtized során törölték a jogi nemváltás feltételei közül azt, hogy a kérelmező nemi átalakításon, illetve ste-

rilizáción essen át.³⁶ Hollandiában például ma már elég, ha a kérelmező – feltéve, hogy elmúlt 16 éves – felkeresi szülőhelyének önkormányzatát, és ott kéri az anyakönyvi bejegyzés nemre vonatkozó részének megváltoztatását. Amennyiben nemileg semleges (*gender-neutral*) megjelölést szeretne, akkor a területileg illetékes bírósághoz kell kérelmével fordulnia.³⁷ Nálunk épp ellenkezőleg: a 2020 májusában elfogadott salátatörvény³⁸ elhíresült 33. §-a kifejezetten tiltja a születési nemnek megfelelő személyazonosító adatok megváltoztatását, az egy évvel későbbi jogszabály³⁹ pedig a gyermekek vonatkozásában kvázi sérthetetlennek minősíti a születési nemnek megfelelő nemi identitást. Az utóbbi törvény rendelkezik arról is, hogy a nevelési intézmények és a gyermekek

száma elérhető médiumok nem közölhetnek pornográf, illetve a szexualitást öncélúan, valamint a homoszexualitást és a transzneműséget ábrázoló vagy népszerűsítő tartalmakat. (Így aztán a hazai gyerekeknek és fiataloknak jobbára tényleg csak az internet marad – s az új generációk esetében ez a közösségi médiumok dzsungelét jelenti –, ahová segítségért fordulhatnak a bennük kavargó zűrzavar megértéséhez és kezeléséhez.) Az iráni hatóságok ezzel szemben nemhogy tiltanak,

de kifejezetten szorgalmazzák a nemváltást: akiket magatartásuk, viseletük, kinézetük miatt homoszexuálisnak tartanak, azoknak súlyos büntetéssel, akár halálos ítélettel kell számolniuk, így nem is igen van más választásuk, mint a testi és jogi nemváltás: számos iráni homoszexuális ember kénytelen alávetni magát a nemváltó hormonális és sebészi beavatkozásoknak, hogy az életét mentse. Emellett azzal is szembe kell nézniük, hogy az egész folyamat alatt – és utána is – súlyos diszkriminációnak, sőt, nem egyszer a műtéthez és a kezelésekhöz nem kellően értő orvosok durva melléfogásainak is ki vannak téve.⁴⁰ Az USA-ban szinte államoként más és más a helyzet, például a kiskorúak esetében alkalmazható pubertásgátló szerek vagy a sebészi beavatkozások tekintetében is különböző szabályozásokat alkalmaznak, így néhány állam megtiltotta, hogy a korlátozott anyagi lehetőségű polgárok egészségügyi ellátását fedező Medicaid a gyermekek hormonális vagy sebészi kezelését finanszírozhassa nemi diszfória kapcsán, más államok eleve korlátozták a gyerekek ilyen ellátáshoz való hozzáférését. Ezeket a döntéseket azonban a bíróságok nem egyszer megsemmisítik.⁴¹

KORTÁRSJÁRVÁNY TÁRSADALMI HÁTTÉRREL

Mivel magyarázhatjuk hát a gyerekek – és mind nagyobb mértékben a kamasz lányok – körében tapasztalható, egyre terjedő jelenséget, vagyis a rossz közérzetet a saját testben, azt az érzést, hogy ez a test, amiben él, nem azonos vele, ő valaki más?

Egyes szerzők szerint jelentős mértékben romlott a gyerekek általános mentális állapota, amit sokan a közösségi média használatával hoznak összefüggésbe. Az internetes applikációknak se szeri, se száma, amelyeken keresztül a gyerekek, fiatalok soha eddig nem ismert mértékben kötődnek (általában szobájukban egyedül ülve) virtuális közösségekhez, látnak és élnek meg fiktív valóságokat. A STEAM4 (Supporting Teenage Mental Health) nevű, a tinédzserek mentális egészségvédelmére szakosodott civil szervezet kutatása során 1024 brit gyermeket és fiatalt kérdezett meg a 12–21 éves korosztályból.⁴² Nemrég közzétett jelentésük szerint a megkérdezettek háromnegyede (77%-a) elégedetlen a testével, a kinézetével. Mintegy felük (45%) úgy nyilatkozott, hogy negatív visszajelzéseket kap a külsejére; ennek következtében egyesek visszahúzódóvá váltak, mások extrém edzést kezdtek folytatni, drasztikus diétába fogtak, vagy önsértést kezdtek alkalmazni. A megkérdezettek 42%-a mondta azt, hogy problémák vannak a mentális egészségével, 17%-uk testképzavart tapasztal, 14% éviszavarral küzd; az utóbbi két csoportba tartozók tizede jut csak megfelelő kezeléshez. A felmérés résztvevőinek 97%-a használja rendszeresen a közösségi médiát: fejenként és átlagosan napi 3,65 órát töltenek a közösségi média felületein, az applikációk közül a legnépszerűbbek pedig (mint pl. a TikTok) számolatlanul ontják az önkárosításra, evészavaros viselkedésre és hasonlókra ösztönző tartalmakat.

Lisa Littmann amerikai kutatóorvos 2017-es, kamasz gyerekek szüleinek megkérdezésével végzett kutatása eredményeként megalkotta a „hirtelen felépő nemi diszfória” (*rapid-onset gender dysphoria*, *ROGD*) fogalmát,⁴³ amely meglátása szerint szoros összefüggésben van a közösségi média kamaszokra gyakorolt hatásával. Előzőleg egy online szülői fórumon arra lett figyelmes, hogy több szülő is beszámol a serdülő gyerekeknél minden előzmény nélkül megjelenő nemi diszfóriáról, és arról, hogy sokuknak már van egy vagy több nemi diszfóriás barátja, ismerőse, iskolatársa. A szülők elmondták, hogy a gyerekek,

mielőtt ez a probléma fellépett volna, feltűnően sokat „lógott” az interneten, közösségi média-felületeken. A vizsgálatban érintett gyermekek, illetve fiatalok 82,8%-a lányként született, átlagéletkoruk a vizsgálatkor 16,4 év volt. 41%-uk nem heteroszexuális irányultságú volt, mielőtt transzneműként azonosította magát. 62,5%-ukat a nemi diszfória megjelenése előtt legalább egy mentális zavarral vagy idegrendszeri fejlődési rendellenességgel diagnosztizálták. 37%-uk esetében a baráti társaságuk többsége transzneműként azonosította magát. 22,7%-uk bizalmatlanságának adott hangot a nem transznemű emberekkel szemben, 25%-uk nem járt össze nem transznemű barátokkal, 49%-uk igyekezett családjától elszigetelődni, 46,6%-uk a nemi diszfóriával kapcsolatban csak „transz-forrásokból” (*transgender sources*), vagyis transzneműektől vagy transzjogi szervezetektől származó információkban bízott. Littman társadalmi méretekben jelentkező „kortársjárványról” beszél, és a gyors terjedésért jelentős részben a közösségi média addiktív túlhasználatát teszi felelőssé, illetve azokat a fórumokat, influenszereket, amelyek/akik a különféle problémákkal küszködő gyerekeket a transzidentitás „felismerése” felé terelgetik.

A Reuters riportsorozatának már hivatkozott cikke⁴⁴ szerint mind többen fejezik ki aggodalmukat amiatt, hogy a nemi diszfóriával érintett serdülő lányok közül sokan a tranzícióban látják a megoldást, a lehetőséget arra, hogy kivonják magukat egy olyan kultúra hatásai alól, amelyben az internalizált nőgyűlölet, a testundor és a lányok korai szexualizálása uralkodik, így az orvosi úton megvalósított nemváltás nagyon sok testképzavarral, társadalmi beilleszkedési zavarral vagy mentális problémával küszködő lány számára vált alapértelmezett választássá.⁴⁵ A riporterek negyven, nemileg „diverz” gyerek szüleit kérdezték meg, akik arról számoltak be, hogy gyerekeik egytől egyig a pubertáskor kezdete után, barátaikkal gyakorlatilag egy időben, valamint fokozott közösségi média-használatot követően „comingoutoltak”. Aggodalmukat csak fokozta, hogy az orvosok gyakran alaposabb vizsgálat nélkül erősítették meg a gyermekek nemi identitásváltását, és orvosi úton történő nemváltást javasoltak a számukra. A cikkben megszólal egy serdülőkkel foglalkozó finn pszichiáter nő, akinek feltűnt, hogy egyre több olyan gyerek – 90%-uk lányként született – jelentkezik a nemi diszfóriás gyerekek kezelésével foglalkozó osztályokon, akiknek a serdülés előtt nem volt nemiidentitás-problémájuk, s akik közül sokan ugyanazokba az online és

A SZÜLŐK ELMONDTÁK, HOGY A GYEREKÜK, MIELŐTT EZ A PROBLÉMA FELLÉPETT VOLNA, FELTŰNŐEN SOKAT „LÓGOTT” AZ INTERNETEN, KÖZÖSSÉGI-MÉDIA-FELÜLETEKEN

iskolai társaságokba tartoznak. Nem egyszer ugyanazokkal a szavakkal írják le személyes történetüket. Nem is ez a probléma, teszi hozzá a pszichiáter – hiszen az normális dolog, hogy kamaszok utánozzák egymást –, hanem az, hogy ezzel a lépéssel kívánják egy csapásra lerövidíteni a serdülés, az identitás kialakulásának amúgy évekig eltartó folyamatát. Javaslatára mentálhigiénés szakemberek egy csoportja azzal a kéréssel fordult a betegutakat irányításáért felelős Finn Egészségügyi Tanácshoz, hogy vizsgálja felül a fiatalok nemi identitással kapcsolatos ellátását alátámasztó tudományos bizonyítékokat, mert az orvosokra egyre nagyobb nyomás nehezedik, hogy olyan döntéseket hozzanak, amelyekkel kapcsolatban nem rendelkeznek megfelelő iránymutatással. A megkeresés nyomán szakmai ajánlás jött létre 2020-ban⁴⁶ (az angol fordítást a már hivatkozott SEGM⁴⁷ – Society for Evidence Based Gender Medicine – tette közzé), amely kísérletinek (magyarul: bizonyítékokkal alá nem támasztottnak) minősíti a hormonális és sebészi kezeléseket a nemiidentitás-problémával küzdő kiskorúak esetében, továbbá leszögezi, hogy az identitáskeresés a serdülőkor normális velejárója, s ezért korlátozza az orvosi beavatkozást mindaddig, amíg a személyiség stabilizálódik. Nem tiltja a hormonkezelést, de nagyon szigorú feltételekhez köti, és a pszichoterápiás ellátás elsőbbsége mellett foglal állást; sebészi beavatkozás 18 éves kor alatt nem végezhető.

Érdemes megemlíteni, hogy Svédország, amely a nemátalakító beavatkozások terén éveken át az „élvonalba” tartozott, 2021-ben gyakorlatilag leállította kiskorúak esetében a nemi diszfória hormonokkal és sebészi eszközökkel történő kezelését, a hangsúlyt a megfelelő pszichoszociális ellátásra helyezve. Ahogy az Országos Egészségügyi és Jóléti Hivatal közleményéből megtudjuk, hasonló lépésre készülnek a felnőttek vonatkozásában is. A közlemény külön hangsúlyozza a nemi diszfóriával küszködő fiatalok megfelelő és méltányos ellátásának a fontosságát, de megállapítja, hogy az ellátás eddigi dokumentálása nem kielégítő, nem áll rendelkezésre elegendő tapasztalat ahhoz, hogy a gyermekek és serdülők pubertástágtól, illetve hormonkezelésének hatásait megfelelően értékelni lehessen.⁴⁸ Minden bizonnyal fontos szerepet játszottak ebben a változásban a közszolgálati televízióban 2019 és 2022 között sugárzott, a témához kapcsolódó dokumentumfilmek is.⁴⁹

SVÉDORSZÁG, AMELY A NEM-
ÁTALAKÍTÓ BEAVATKOZÁSOK
TERÉN ÉVEKEN ÁT AZ „ÉLVO-
NALBA” TARTOZOTT, 2021-BEN
GYAKORLATILAG LEÁLLÍTOT-
TA KISKORÚAK ESETÉBEN A NE-
MI DISZFÓRIA HORMONOKKAL
ÉS SEBÉSZI ESZKÖZÖKKEL TÖR-
TÉNŐ KEZELÉSÉT, A HANGSÚLYT
A MEGFELELŐ PSZICHOSZOCIÁLIS
ELLÁTÁSRA HELYEZVE

MEGSZABADULNI – A BLACKPOOLI PÉLDA

A Transgender Trend nevű, szülőkből, szakemberekből és kutatókból álló civil szervezet (amelynek jelmondata: „Egyetlen gyermek sem születik rossz testbe”) 2022-ben készített egy kimutatást a háziorvosok által a nemiidentitás-klinikákra beutalt 18 év alatti gyerekek számának alakulásáról 2010-2011 és 2020-2021 között Angliában.⁵⁰ A szervezet az adatokból nagyjából ugyanazokat a következtetéseket vonta le, mint amiket korábban már más országok hasonló vizsgálataira és publikációira utalva ismerttettem: sok-

szorosára nőtt a beutalások száma; a beutaltak között túlsúlyba kerültek a serdülő lányok – számuk többszörösen meghaladta a fiatalabbakét és a fiúkét –, magas volt közöttük az autizmussal diagnosztizált gyerekek aránya; többségük meleg vagy lesbikus volt, esetleg biszexuális (ami felveti az internalizált homofóbia lehetőségét); felülreprezentáltak voltak az állami gondozott és örökbefogadott gyerekek, továbbá sokuknál

állapították meg korábban valamilyen mentális egészségügyi problémát. A Transgender Trend munkatársai a beutalások területi megoszlását is megvizsgálták, és arra jutottak, hogy egyes körzetekből kétszer annyi gyermeket utalnak be a nemiidentitás-klinikákra, mint az országos átlag, és van egy körzet, Blackpool, ahol ez az arány több mint háromszoros.

„Miért van ennyire sok transz gyerek épp Blackpoolban?” – teszi fel a kérdést Julie Bindel, aki „Blackpool cserben hagyott gyermekei” címmel jelentetett meg riportot az *UnHerd* c. lapban.⁵¹ Blackpool, mint írja, Anglia egyik legelhanyagoltabb része, a várost elárasztja a gyermekek elleni erőszak, itt tartják nyilván az országban a legtöbb szexuális bűnelkövetőt, mintha a város egyenesen vonzaná a kiszolgáltatott gyerekekre vadászó bűnözőket. A cikk szerint ráadásul nem is kell sokat keresgélniük: Blackpoolban az állami gondozott gyerekek aránya az országos átlag háromszoros. Az egyik helybéli rendőr elmondása szerint a gyermekek elleni szexuális erőszakért elítéltek a börtönből egyenesen ide jönnek, mert jól tudják, „itt barátságos fogadtatásra és sok-sok sérülékeny gyerekre találhatnak”. A városban burjánzik a legális és illegális szexipar, gombamód szaporodnak a különféle klubok és bárók, helyet adva a prostitúció minden lehető formájának, közte a kiskorúak prostitúciójának is. Egy áldozatsegítő szervezetnél dolgozó nő is megszólal a cikkben, aki

maga is Blackpoolban nevelkedett, és gyermekként férfitársaknak volt kitéve, ezért, mint mondja, csak arra vágyott, hogy „ne kelljen lánynak lennie”.

Julie Bindel saját korábbi írásait felidézve hangsúlyozza, hogy feltételezése szerint a nemi diszfóriával jelentkező lányok nagy része gyermekkori trauma áldozata.⁵² Nem lehetséges-e, veti föl a kérdést, hogy a mell-leszorítók, a pubertásgátlók és a gyors fizikai átalakulás elérhetősége tulajdonképpen a disszociáció (a saját testtől való pszichés elszakadás) eszközeként funkcionálnak a szexuális erőszak áldozatai számára?

MEGERŐSÍTŐ MEGKÖZELÍTÉS

A nemi diszfória kezelésének kérdése láthatólag megosztja a szakmai és laikus közvéleményt egyaránt. Az egyik álláspont szerint (és jelen írás is ezen a talajon áll) a nemi diszfória nem testi, hanem pszichés probléma, amit nem kemikáliákkal és sebészkezéssel, hanem pszichoterápiával lehet hatékonyan kezelni.⁵³ A másik vélemény szerint, amelynek jegyében a nemidiszfóriaklinikák is működnek, a kezelések késleltetése meghosszabbítja és súlyosbíthatja a gyermek szorongását, ami növeli az önsértés, az öngyilkosság veszélyét.⁵⁴ Az öngyilkosság veszélye egyébként az egyik leggyakrabban hangoztatott érv a határozott és lehetőleg gyors orvosi beavatkozás mellett. A Reuters riportjában⁵⁵ szereplő kislány, aki lánynak érezte magát, édesanyjával felkeresett egy szakorvost, hogy tanácsot kapjanak. A szakember meghallgatta őket, majd felhívta figyelmüket, hogy ez egy kockázatos helyzet, amiben növekszik az öngyilkosság veszélye. Öngyilkosságra eddig ugyan nem gondoltak, de ezt hallva még inkább megbizonyosodtak arról, hogy a leghelyesebb belekezdeni az ún. nemi megerősítő kezelésekre.

Robert Withers angol pszichoterapeuta szerint a tranzíciót elhatározó egyén valójában kitér a valamilyen okból (korai kötődés zavara, szexuális erőszak, kapcsolódási nehézségek, autizmus, tudattalan, internalizált homofóbia stb.) adódó distressz elől, magyarázatot, gyors megoldást keresve elfogadja az épp kurrens ajánlatot: ő valójában más nemű, mint aminek tűnik.⁵⁶ És miközben a nagyon is könnyen elérhető transz-aktivisták és a transz-ügy támogatói számos ötlettel és megoldással szolgálnak arra, hogy az érintettek hogyan is érhetik el céljukat, maguk a szülők is szívesebben fogadják el, hogy gyermeküknek

valami ismeretlen testi betegsége van, amit majd az orvosok rendbe hoznak, mint hogy szembenézzenek a pszichés szenvedés tényével, valamint ennek hátterében saját esetleges szerepükkel.

Withers szerint az orvos, illetve terapeuta – azzal, hogy azonnal az ún. megerősítő megközelítést⁵⁷ alkalmazza – szintén hárít: így próbál kitérni a páciens kontrollálatlan érzelmeivel való szembesülés nyomán várható negatív érzései – undor, düh, gyűlölet – elől. A terapeuta saját feldolgozatlan pszichés problémái (esetleg felszínre nem hozott előítéletei, mint például a homofóbia) ugyanis a páciens elleni indulatban fejeződhetnek ki, amit a páciens – hasonló indulatokat élve át – visszatükröz, s ez a terápia összeomlásához vezethet. Ezzel szemben a tranzíció megindítása sima út: a páciens egyetért és boldog, a terapeutát, orvost és a hátterüket alkotó gyógyszeripart elismerés övezi.

Égészen más a szakember megítélése, ha a kudarcos nemváltások okainak próbál utánajárni. Withers példaként felidéz egy esetet, amikor az egyik angliai egyetem elutasított egy kutatási tervet, amely a detranzicionálókat vizsgálta volna, vagyis azokat, akik korábban nemi átalakító kezelést vettek igénybe, de később ezt a döntésüket megbánták, illetve felülvizsgálták, és megpróbálták visszatérni eredeti nemük-

höz. A visszautasítás indoka az volt, hogy egy ilyen kutatás vizsgálatát kelthet a transz-aktivisták körében, és rossz hírbe hozhatja az egyetemet. A detranzíció témaköre egyébként is súlyosan alulkutatott, senki sem tudja pontosan, hányan és miért bánták meg az orvosi kezelést. Ugyanakkor a nemátalakító kezeléssel kapcsolatos kutatások is hiányosak: nem végeztek például „kettős vak”

vizsgálatokat,⁵⁸ illetve a különböző kezelési módok hatásait nem hasonlították össze hosszú távon – alapítja meg Withers. A tanulmányban számos példáját ismerhetjük meg orvosi, kutatói és közösségi törekvéseknek, amelyek a tranzícióval kapcsolatos súlyos problémák és kétségek eltüntetésére irányulnak. És tekintve, hogy a transzidentifikációval jelentkező fiatalok számottevő részéről kiderült, hogy valójában meleg vagy leszbikus beállítódásúak, a nemi átalakító kezelés nem egyszer lényegében nem más, mint a homoszexualitás elnyomását – pontosabban: elfedését – célzó konverziós terápia, miközben azt persze a területen dolgozó szakemberek mindegyike mélyen elítéli. Withers így fogalmaz: „Bár nem állítom, hogy bárki részéről ez tudatos lenne, de a transz-affirmatív megközelítés, ha szándékolatlanul is (vagy öntudat-

lanul, mégis szándékoltan), lényegében a meleg sterilizációját szolgálja.”

AZ ORVOSTÖRTÉNET TANÚSÁGA

Alison Clayton amerikai pszichiáter tanulmányában a 19-20. század „nagyszabású és kétségbeesett orvosi beavatkozásaihoz” hasonlítja a nemi műtéteket, különösen a született lányokon, nőknél elvégzett mell-elvtávolító beavatkozásokat.⁵⁹ Például a szifilisz végstadiumában előforduló krónikus lueses encephalitist – ami őrzöngéssel és bénulással kísért elmezavar formájában jelentkezett – 1917-ben egy orvos mestereséges maláriafertőzéssel, úgynevezett maláriaterápiával „gyógyította”⁶⁰; az első világháború gránátosokos áldozatait áramütéssel (nem egyszer a nemi szervekbe vezetett árammal) „kezelték”, a kisebb-nagyobb elme-zavarokat, személyiségzavarokat pedig – a nők körében a férfiakhoz képest kétszer gyakrabban alkalmazott – lobotómiával, az agy prefrontális kérgében lévő kapcsolatok egy részének átvágásával „hozták helyre” (mind a maláriaterápiáért, mind a lobotómiáért orvosi Nobel-díjat adtak).⁶¹

Clayton kitér a homoszexuálisok „átnevelése” vagy „meggyógyítása” érdekében a 20. század első felében alkalmazott durva orvosi eljárásokra, így pl. az ösztrogénekkel történő kémiai kasztrációra, a sebészeti kasztrációra, a csiklókímetszésre, az agyműtétekre és elektrosokk-terápiákra, amelyek célja az volt, hogy a homoerotikus vágyakat elnyomják, vagy átalakítsák heteroszexuálissá.

Ebbe a csoportba tartoznak olyan furcsaságok is, mint az Egyesült Államokban az 1960-as években alkalmazott „testmagasság-terápia”: ennek során a – ma így neveznénk – „testmagasság-diszfóriás” fiatalok, vagyis alacsony fiúk és magas lányok kaptak kezelést annak érdekében, hogy jobban érezzék magukat a társadalomban, és ne szoruljanak ki egyes, a külsőhöz erősen kapcsolódó, nemileg jellegzetes foglalkozásokból (mint pl. a balett-táncos). De aztán kiderült, hogy az addig ártalmatlannak tekintett hormonok nagyon is ártalmasak, sokan komoly betegségeket kaptak a kezeléseik következtében, vagy terméketlenek lettek. Clayton szerint a magas lányok és az alacsony fiúk sérthetik a társadalom nőiességgel és férfiasággal kapcsolatos vizuális elvárásait, amire az orvostudomány a maga részéről a nemi sztereotípiák megerősítésével reagált, ám egyeseknek ezért szörnyű árat kellett fizetniük.

KÖVETKEZTETÉS

Kinek és mire jó hát, hogy emberek – főleg gyerekek, kamaszok, mindinkább lányok – ezreit műtik és gyógyszerelik úgy, hogy talán egész életükre szólóan kízó, fájdalmas betegségek, egészségügytől való állandó függés, terméketlenség, illetve a nemi életre való képtelenség lesz osztályrészük? Egyes gyógyszergyárak, klinikák és plasztikai sebészek (például az a doktornő, aki szolgáltatásait a TikTok is hirdeti⁶²) bizonyára jól megélik belőle. Érdekeltségükre az írásban idézett cikkek közül több is rámutat.⁶³ De nemcsak anyagi haszonnal, hanem pszichológiai-szociálpszichológiai haszonnal is számolnunk kell, mégpedig három szinten: az egyén, az őt ellátó szakemberek és az egész társadalom szintjén.

Witherst vagy Bindelt olvasva világossá válik, hogy a „transz-ötlet” (nevezzük most kissé frivol módon így) alkalmat kínál a szenvedő egyénnek, hogy baját a pszichéjén kívülre helyezze, és néhány szervével azonosítva azt, megpróbálja megszabadulni tőle.

A tág értelemben vett egészségügyi társadalom (orvosok, pszichiáterek, pszichológusok stb.) pedig elfogadja, hogy a pszichésen megélt fájdalom oka a test – a „rossz test” –, ezért azt kell megerősítő terápia segítségével „megjavítani”. Ez a hozzáállás teszi lehetővé a páciens igényeihez alkalmazkodó terápiás folyamat résztvevőinek, hogy elkerüljék azt az elviselhetetlen distresszt, amit – saját belső pszichés problémáik feltárásának és megoldásának híján – a pácienssel való terápiás foglalkozás óhatatlanul kiváltana.

Bindel, Clayton, Littman és Withers a szélesebb összefüggésekre is rávilágítanak; arra, hogy a „transz-ötlet” az egész társadalomnak megkönnyíti, hogy ne nézzen szembe a közös felelősséggel: ne vegyen tudomást saját vétkes tétlenségéről a pusztító mediális tartalmakkal, a gyermekek elhanyagolásával és hangsúlyosan a lányok ellen elkövetett rendszeres erőszakkal szemben.

Az elkövetés mögött persze elkövető is van, nem is egy. Az elkövetőket azonban, minthogy az áldozat ebben a narratívában nem áldozat, hanem *csak* transz – nem azért szenved, mert bántották, megerősítették, elhanyagolták, hanem mert, úgymond, rossz testbe született (amiről, ugye, senki nem tehet) –, nincs miért felelősségre vonni.

Fellelőgezhetnek.

1. A kifejezés „egy olyan tartós bangulati állapotra utal, melyet az egyén a születési (biológiai) neme és a nemi identitása közötti eltérés miatt tapasztal” – „Nemi diszfória” (szócikk), Egészségvonal, Nemzeti Egészségügyi Központ, 2021, <https://egeszsegvonal.gov.hu/n-ny/1555-nemi-diszforia.html>. Ez az élmény, amely kisgyermekkorban vagy serdülőkorban is kezdődhet, sőt, felnőttkorban is felmerülhet, rendkívül kínzó lehet, súlyos szenvedéssel járhat, hosszú időn keresztül fennállhat, és alapvetően zavarhatja meg, sőt, akadályozhatja az érintett személy mindennapi működését.
2. Society for Evidence Based Gender Medicine – SEGM: Sharp Increase in Incidence of Gender Dysphoria in Children and Young People, <https://segm.org/>.
3. Eilis KENNEDY – Chloe LANE – Hannah STYNES – Veronica Ranieri – Lauren SPINNER – Polly CARMICHAEL – Rumana OMAR – Victoria VICKERSTAFF – Rachael HUNTER – Robert SENIOR – Gary BUTLER – Simon BARON-COHEN – Nastasja DE GRAAF – Thomas D. STEENSMA – Annelou DE VRIES – Bridget YOUNG – Michael KING: Longitudinal Outcomes of Gender Identity in Children (LOGIC): study protocol for a retrospective analysis of the characteristics and outcomes of children referred to specialist gender services in the UK and the Netherlands, *BMJ Open*, 2021. november 10., <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-054895>.
4. Mikael LANDEN: Dramatic increase in adolescent gender dysphoria requires careful consideration, *Lakartidningen*, 2019. október 11, <https://doi.org/10.1055/a-1066-4625>.
5. Robin RESPAUT – Chad TERHUNE: Putting numbers on the rise in children seeking gender care, *Reuters*, 2022. október 6., <https://www.reuters.com/investigates/special-report/usa-transyouth-data/>.
6. Chad TERHUNE – Robin RESPAUT – Michelle CONLIN: As more transgender children seek medical care, families confront many unknowns, *Reuters*, 2022. október 6., <https://www.reuters.com/investigates/special-report/usa-transyouth-care/>.
7. Kenneth J. ZUCKER – Hayley WOOD – Lori WASSERMAN stb.: Increasing Referrals for Gender Dysphoria, *Journal of Adolescent Health*, 2016. február 15., <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2016.02.015>.
8. Nastasja M. DE GRAAF: Gender Trends: Developments in Clinical Care for Gender Diverse Young People, PhD Thesis, Vrije Universiteit Amsterdam, 2020, <https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/106860974/714232.pdf>.
9. Lásd pl.: Annika Alica SPECHT – Julia GESING – Roland PFAEFFLE –Antje KOERNER – Wieland KIESS: Symptoms, Comorbidities and Therapy of Children and Adolescents with Gender Dysphoria, *Klinische Pädiatrie*, 2020. január, <https://doi.org/10.1055/a-1066-4625>.
10. „Kis Hableány Megfigyelőközpont” – egy multidiszciplináris szakértői csoport, amely feladatának a gyermekekről és serdülőkről folyó ideológiai közbeszéd figyelemmel kísérését és bírálatát tekinti, <https://www.observatoirepetitesirene.org/quissommesnous>.
11. Nicole ATHÉA: Les traitements hormonaux utilisés pour les adolescents en transition (mineurs et jeunes majeurs), Observatoire La Petite Sirène, 2022. december 28., <https://www.observatoirepetitesirene.org/post/les-traitements-hormonaux-utilis%C3%A9s-pour-les-adolescents-en-transition-mineurs-et-jeunes-majeurs>.
12. Az általam idézett szerzők óvatosan fogalmaznak. Csak azt állítják, hogy vannak társbetegségek, és nem mondják meg, hogy melyik az ok, és melyik az okozat. Annyit viszont mondanak, hogy abban az esetben, ha nem a transzneműség miatt vannak a pszichés betegségek, hanem a pszichés problémák (illetve, mint látni fogjuk, a gyerekeket ért korábbi traumák) miatt alakul ki a nemi diszfória, akkor ezeket helyesebb először kezelni, pszichoterápiás eszközökkel. Mert a fordított eljárás helyrehozhatatlan károkat okozna.
13. Az Amerikai Pszichiátriai Társaság (American Psychiatric Association, APA) által összeállított diagnosztikai kézikönyv a mentális betegségekről: *The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, Fifth Edition (DSM-5). A kézikönyv legfrissebb, 2013-as kiadásában „nemi diszfória” helyett „nemi inkongruencia” szerepel.
14. Robin RESPAUT – Chad TERHUNE: Putting numbers on the rise in children seeking gender care, *Reuters*, 2022. október 6., <https://www.reuters.com/investigates/special-report/usa-transyouth-data/>.
15. Michael BIGGS: The Dutch Protocol for Juvenile Transsexuals: Origins and Evidence, *Journal of Sex & Marital Therapy*, 2022. szeptember 19., <https://doi.org/10.1080/0092623X.2022.2121238>.
16. Indikáció túl gyógyszerrendelésről lásd: FDA (U.S. Food & Drug Administration): Understanding Unapproved Use of Approved Drugs „Off Label”, <https://www.fda.gov/patients/learn-about-expanded-access-and-other-treatment-options/understanding-unapproved-use-approved-drugs-label>.
17. Society for Evidence Based Gender Medicine: Psychotherapy for Children and Adolescents with Gender Dysphoria – Psychologist advocates for psychotherapy rather than pharmacological and surgical interventions, SEGM, 2021. december 8., https://segm.org/Psychotherapy_for_Gender_Dysphoric_Youth.
18. Vö. mindenekelőtt: TERHUNE–RESPAUT–CONLIN (6. vj.) vagy TERHUNE–RESPAUT (14. vj.).

19. BIGGS (15. vj.). A Tavistock GIDS honlapján azt olvassuk, hogy több mint 11 000 fő van a várólistán, és a legutolsó adat (2022. május) szerint a 2018 januárjában listára vett jelentkezőket tudják fogadni első vizsgálatra.
20. BIGGS (15. vj.).
21. Oprah WINFREY: Girl Wonder, Meet One of the Youngest Champions of Transgender Equality, *O, The Oprah Magazine*, 2015. augusztus, <https://www.oprah.com/inspiration/jazz-jennings-transgender-equality>.
22. Susan GOLDBERG: Why We Put a Transgender Girl on the Cover of National Geographic, *National Geographic*, 2017. január, <https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/editors-note-gender>.
23. BIGGS (15. vj.).
24. Erről a problémáról szól a svéd közszolgálati televízió (Sveriges Television, STV) *Uppdrag granskning* („Küldetési jelentés”) című műsorának keretében készült dokumentumfilm: *Transbarnen* („Transzgyerekek”), 2021, <https://www.svtplay.se/video/eopvq3m/uppdag-granskning/transbarnen>.
25. Interjú Valentijn de Hingh-gel, Bakker monográfiájában: Alex BAKKER: *The Dutch approach. Fifty years of transgender health care at the VU Amsterdam gender clinic*, Amsterdam, Boom, 2021.
26. BIGGS (15. vj.).
27. TERHUNE-RESPAUT-CONLIN (6. vj.).
28. Chad TERHUNE – Robin RESPAUT – Michelle CONLIN: A gender imbalance emerges among trans teens seeking treatment, *Reuters*, 2022. november 18, <https://www.reuters.com/investigates/special-report/usa-transyouth-topsurgery/>.
29. LOI n° 2022-92 du 31 janvier 2022 interdisant les pratiques visant à modifier l'orientation sexuelle ou l'identité de genre d'une personne, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000045097703>.
30. Art. 225-4-13: „Les pratiques, les comportements ou les propos répétés visant à modifier ou à réprimer l'orientation sexuelle ou l'identité de genre, vraie ou supposée, d'une personne et ayant pour effet une altération de sa santé physique ou mentale sont punis de deux ans d'emprisonnement et de 30 000 euros d'amende” („Az olyan ismételt tevékenységek, magatartások vagy tanácsok, amelyek egy személy valós vagy feltételezett szexuális orientációjának vagy nemi identitásának megváltoztatását vagy elfojtását célozzák, és amelyek változást eredményeznek az illető személy fizikai vagy mentális egészségében, két év börtönbüntetéssel és 30 000 euró bírsággal sújtandók.”)
31. Lásd: Académie Nationale de Médecin: La médecine face à la transidentité de genre chez les enfants et les adolescents, 2022. február 25, <https://www.academie-medecine.fr/la-medecine-face-a-la-transidentite-de-genre-chez-les-enfants-et-les-adolescents/>.
32. Lásd például: Michael BIGGS: The Tavistock's Experiment with Puberty Blockers, Department of Sociology and St Cross College, University of Oxford, 2019. július 29., https://users.ox.ac.uk/~sfos0060/Biggs_ExperimentPubertyBlockers.pdf.
33. Conseil d'État: N° 458403, <https://www.conseil-etat.fr/fr/arianeweb/CE/decision/2022-09-28/458403>.
34. Ministère de l'Éducation Nationale et de la Jeunesse: Lignes directrices à l'attention de l'ensemble des personnels de l'éducation nationale, Circulaire du 29-9-202, <https://www.education.gouv.fr/bo/21/Hebdo36/MENE2128373C.htm>.
35. Scottish Government: Supporting transgender young people in schools. Guidance for Scottish schools, 2021. augusztus 12., <https://www.gov.scot/publications/supporting-transgender-young-people-schools-guidance-scottish-schools/pages/6/>.
36. Marjolein van den BRINK – Peter DUNNE: *Trans and intersex equality rights in europe – a comparative analysis*, European Commission, 2018, <https://www.equalitylaw.eu/downloads/4739-trans-and-intersex-equality-rights-in-europe-a-comparative-analysis-pdf-732-kb>.
37. Government of the Netherlands: Changing the registration of gender on official documents, <https://www.government.nl/topics/identification-documents/certificates-and-official-documents/changing-the-registration-of-gender-on-official-documents>.
38. Az egyes közigazgatási tárgyú törvények módosításáról, valamint ingyenes vagyonyjuttatásról szóló 2020. évi XXX. törvény.
39. A pedofil bűnelkövetőkkel szembeni szigorúbb fellépésről, valamint a gyermekek védelme érdekében egyes törvények módosításáról szóló 2021. évi LXXIX. törvény.
40. UK Home Guidance: *Country policy and information note: sexual orientation and gender identity or expression, Iran*, 2022. https://www.gov.uk/government/publications/iran-country-policy-and-information-notes/country-policy-and-information-note-sexual-orientation-and-gender-identity-or-expression-iran-june-2022-accessible#Discriminatory_policy.
41. TERHUNE-RESPAUT-CONLIN (6. vj.).
42. STEM4: Body image among young people, 2022. <https://stem4.org.uk/wp-content/uploads/2022/12/Body-image-among-young-people-Negative-perceptions-and-damaging-content-on-social-media...-new-survey-reveals-Dec-22.pdf>.
43. Lisa LITTMAN: Correction: Parent reports of adolescents and young adults perceived to show signs of a rapid onset of gender dysphoria, *PLOS ONE*, 2019/3, e0214157, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0214157>.

- (Javított változat; eredeti megjelenés: Lisa LITTMAN: Rapid-onset gender dysphoria in adolescents and young adults: A study of parental reports, *PLOS ONE*, 2018/8, e0214157, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0202330>).
44. TERHUNE–RESPAUT–CONLIN (27. vj.).
 45. Ugyanezt állítja Vaishnavi Sundar indiai rendezőné négyrészes dokumentumfilmje: Vaishnavi SUNDAR: *Dysphoric – Fleeing womanhood like a house on fire*, 2021, <https://www.youtube.com/playlist?list=PLRU9NIX0AA143z2QKukQcOqS96qriKGyw>. (A magyar fordítás címe: „Diszfória”, a magyar felirat a „Beállítások” fogaskerék kattintásával érhető el.)
 46. Recommendation of the Council for Choices in Health Care in Finland (PALKO / COHERE Finland) – Medical Treatment Methods for Dysphoria Related to Gender Variance in Minors, 2020, https://segm.org/sites/default/files/Finnish_Guidelines_2020_Minors_Unofficial%20Translation.pdf.
 47. A SEGM egy több mint száz orvosból és kutatóból álló nemzetközi csoport, amely kifejezetten a fiatalokat érintő nemi diszfória bevett kezelési eljárásainak bizonyítékokon alapuló áttekintése, elemzése, valamint hatékony és ugyanakkor támogató pszichoszociális megközelítésének kidolgozása céljából jött létre: https://segm.org/about_us.
 48. Socialstyrelsen: Uppdaterat kunskapsstöd för vård vid könsdysfori hos unga, 2022. december 16., <https://www.socialstyrelsen.se/om-socialstyrelsen/pressrum/press/uppdaterat-kunskapsstod-for-var-d-vid-konsdysfori-hos-unga/>.
 49. Ennek a sorozatnak a része a már hivatkozott (24. vj.) dokumentumfilm a pubertásgátló kezelés káros hatásairól. Svéd oknyomozó újságírók az STV *Uppdrag granskning* című műsorának keretében készítették el a dokumentumfilmeket: *Tranståget och tonårsflickorna* („Transz-vonat és tizenéves lányok”), <https://www.svt.se/nyheter/granskning/ug/ug-referens-transtaget-och-tonarsflickorna> (a film jelenleg elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=sJGAoNbHYzk>); „Tranståget: del 2” („Transz-vonat: 2. rész”), 2019, <https://www.svtplay.se/video/8Ywq7ab/uppdag-granskning/transtaget-del-2> (a film jelenleg elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=73-mLwWlgwU>); *Tranståget – fortsättningen* („Transz-vonat – folytatás”), 2020 (a film jelenleg elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=W3WqLT9NENU>); *Transbarnen* („Transzgyerekek”), 2021, <https://www.svtplay.se/video/eopvq3m/uppdag-granskning/transbarnen>; *Transbarnen: tvärvändningen*, („Transzgyerekek: viszafordulás”), 2022, <https://www.svtplay.se/video/8p97ky6/uppdag-granskning/transbarnen-tvarvandningen>; *Transbarnen: vad hände sen?* („Transzgyerekek: mi történt azóta?”), 2022, <https://www.svtplay.se/video/eoz1nQP/uppdag-granskning/transbarnen-vad-hande-sen>.
 50. Nikki da COSTA – Michael BIGGS: NHS CCG referral rates for young people with gender dysphoria, *Transgender Trend*, 2022. május 21., <https://www.transgender-trend.com/nhs-ccg-referral-rates-young-people-gender-dysphoria/>.
 51. Julie BINDEL: Blackpool’s forsaken children – Abused girls are choosing to transition, *UnHerd*, 2023. január 3., <https://unherd.com/2023/01/blackpools-forsaken-children/>.
 52. Julie BINDEL: Beyond the Pleasure Beach, *The Guardian*, 2008. május 30., <https://www.theguardian.com/uk/2008/may/30/ukcrime.childprotection>.
 53. SEGM (17. vj.).
 54. Erről lásd FEKETE Émi: A nemváltoztatás mítosza Magyarországon, *Magyar Narancs*, 2021. augusztus 11., <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/a-nemvaltoztatas-mitosza-magyarorszagon-240840>; BETLEN Anna: Utópia és disztópia, *Magyar Narancs*, 2021. szeptember 1., <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/utopia-es-disztopia-241417>.
 55. TERHUNE–RESPAUT–CONLIN (6. vj.).
 56. Robert WITHERS: Transgender medicalization and the attempt to evade psychological distress, *Journal of Analytical Psychology*, 2020/5, 865–889, <https://doi.org/10.1111/1468-5922.12641>. Withers tanulmánya Catullus Attis című versével indít. Ehhez ajánlom az olvasónak: DEVECSERI Gábor: Catullus Attis-áról, *Nyugat*, 1938/2, 136–137, <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00625/19960.htm>.
 57. A „megerősítő megközelítés” (*affirmative approach*), szemben a „megfigyelő várakozással” (*watchful waiting*), a nemi diszfóriás páciens identitását tekinti elsődlegesnek az orvosi ellátásban. Abból a meggyőződésből indul ki, hogy a diszfóriás személy esetében az állapot rosszabbodásához vezethet, ha késik vagy elmarad a nemi átalakulást célzó orvosi beavatkozás. Az utóbbi álláspont a diszfória okainak feltárásától és az ezen alapuló terápiától várja az állapot javulását. Lásd például: TOBY YOUNG – STEPHANIE DAVIES–ARAI: *Transgender Children. A discussion*, London, Civitas, 2019, <http://www.civitas.org.uk/content/files/2399-B-Transgender-Children-WEB.pdf>.
 58. „Klinikai vizsgálatokban gyakran alkalmazott elrendezés, amelynek lényege, hogy sem a beteg, sem az orvos nem tudja, a vizsgálatban szereplő szerek közül az adott beteg melyiket kapja. Célja a kezeléssel kapcsolatos elvárások okozta eredménytorzítás kiküszöbölése.” – „Kettős vak elrendezés” (szócikk), Innovatív Gyógyszergyártók Egyesülete, 2019, <https://info.klivi.hu/knowledge-base/kettos-vak-elrendezes>.
 59. Alison CLAYTON: The Gender Affirmative Treatment Model for Youth with Gender Dysphoria: A Medical

- Advance or Dangerous Medicine?, *Archives of Sexual Behavior*, 2022/2, 691–698, <https://doi.org/10.1007/s10508-021-02232-0>.
60. Julius Wagner-Jauregg bécsi pszichiáter, 1857–1940.
61. Julius Wagner-Jauregg a maláriaterápiáért 1927-ben (<https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1927/wagner-jauregg/biographical/>), António Egas Moniz a lobotómiáért 1949-ben (<https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/1949/moniz/facts/>) érdemelte ki a Nobel-díjat.
62. Így hirdeti magát a kamaszok által kedvelt közösségi médiumokban pl. Sidhbh Gallagher, több százezer követővel büszkélkedhető ír származású plasztikai sebész is. Lásd erről: Azeen GHORAYSHI: More Trans Teens are Choosing 'Top Surgery', *The New York Times*, 2022. október 3.
63. Például BIGGS (15. vj.); WITHERS (56. vj.); TERHUNE-RESPAUT-CONLIN (6. vj.); TERHUNE-RESPAUT (14. vj.); TERHUNE-RESPAUT-CONLIN (27. vj.).

KOMPLEMENTER SZÍNEK AZ ALAPJOGI PALETTÁN – A NEMI IDENTITÁS SZABADSÁGA ÉS A NEMEK EGYENLŐSÉGE

„A szexuális irányultság és a nemi identitás minden ember méltóságának és emberi mivoltának szerves része, és nem képezheti hátrányos megkülönböztetés vagy bántalmazás alapját” – rögzíti a Yogyakarta alapelvek¹ bevezető része. A nemzetközi emberi jogi szabályok alkalmazásáról a szexuális irányultsággal és nemi identitással kapcsolatban kiadott nemzetközi dokumentum a transzneműséget a nemi identitás keretében értelmezi, és azt a szexuális irányultsággal anynyiban tekinti összetartozónak, hogy „számos ország nemi és szexuális irányultságra vonatkozó normáit kényszerít lakosaira a szokások, a jog vagy erőszak útján, és korlátozni próbálja az egyének párkapcsolatait és önazonosságát”. A közös stigma köti össze tehát az LMBT(QIA) betűszóval jelzettek sokszínű csoportját, annak ellenére, hogy a nemi identitás alapvetően a szexuális irányultságtól eltérő, azzal nem egy kategóriába sorolható fogalom, hiszen míg az előbbi a szubjektum saját identitásán, önmagáról alkotott képén alapul („ki vagyok”?), addig az utóbbi az ember vonzalmának tárgya alapján különböztet („kire vágyom?”).

A Yogyakarta alapelvek definíciójával élve, „nemi identitás alatt minden ember mélyen és egyedi módon megélt társadalmi nemét értjük, amely megegyezhet a személynek születéskor tulajdonított biológiai nemmel vagy eltérhet attól, és amelybe beletartozik az egyén személyes testérzete (amelyhez kapcsolódhat a testi megjelenés vagy működés saját szándékából történő megváltoztatása orvosi, műtéti vagy egyéb úton) és a társadalmi nem egyéb kifejezési eszközei, mint például az öltözködés, a beszédstílus vagy a gesztusok”.²

A nemi identitáshoz való jog tehát elsődlegesen önazonossághoz való jog, mindemellett a nemek közötti egyenlőséggel is kapcsolatba hozható: az Európai Bíróság a nem szerinti hátrányos megkülönböztetés tilalmát vonatkoztatja a transznemű emberek megkülönböztetésével kapcsolatos esetekre.³

A transznemű emberek mind a társadalom egészén, mind pedig a szexuális kisebbségek csoportján,

illetve az identitásuk szerinti nemük csoportján belül elfoglalt helyüket tekintve kisebbségben vannak, és sok szempontból marginalizált helyzetben kell megküzdniük azért a jogukért, hogy nemi identitásuknak megfelelően élhessenek. Jogaik érvényesítésével összefüggésben gyakran hangoztatott ellenérv, hogy magukat progresszívnek tartó nőjogi mozgalmak is ellenzik, sőt, kifejezetten károsnak tekintik e törekvéseket. Jelen írásban arra teszek kísérletet, hogy – emberi jogi megközelítéssel – választ adjak arra a kérdésre, hogy van-e, lehet-e valódi ellentét a transznemű emberek identitásvállaláshoz kapcsolódó joga és a nőjogi törekvések között.

A nemi identitás az emberi személyiség lényeges, mások által megváltoztathatatlan vonása, valamiféle nemi identitással valamennyien rendelkezünk. Ha-

bár az Alkotmánybíróság a szexuális irányultság vonatkozásában rögzítette kifejezetten, a nemi identitás tekintetében is irányadó tétel, hogy azt – mint az emberi személyiség részét – az emberi méltóság alkotmányos védelme illeti meg.⁴

A nemi identitás tehát alapjogi szempontból az emberi személyiség legbelsőbb magjához tartozó, az emberi méltósághoz való joghoz kapcsolódó, mások által megváltoztathatatlan tulajdonság, amelynek vállalása és kibontakoztatása az érintett személyek alapvető joga. Amikor a nemi identitás nem egyezik meg az érintett személy külső, születési, biológiai nemével, azaz elsődleges, illetve másodlagos nemi jegyeivel, transz emberekről beszélhetünk. A transzneműség tehát identitás: arra utal, hogy az illető nemileg hová tartozónak tartja magát. Az identitásnak pedig számos külsődleges, életvitelbeli folyománya van, ilyen lehet az identitásnak megfelelő név viselése, nemi megerősítő orvosi beavatkozások igénybe vétele, illetve a nemi identitásnak megfelelő közösséggel való teljes vagy részleges azonosulás.

A transznemű emberek esetében az identitásuk szerinti életvitel iránti igény vonatkozásában az egyén

általános személyiségi jogából folyó cselekvési szabadságnak és önrendelkezési jognak éppen az ad különös súlyt, hogy az igény a személyiség lényeges vonásának tekinthető, az emberi mivolt érinthetetlen lényegét képező identitás (nemi identitás) érvényesítésére irányul.⁵ A transzneműség alapjogi megközelítésben tehát *a nemi identitás belső és külső megéléséhez való alapvető jogként* jelenik meg – nem csupán nyelvi szempontból van jelentősége annak, hogy nem a „nemváltáshoz”, vagy a „nem megváltoztatásához”, esetleg a „nem megválasztásához” való jogról, hanem „a nem jogi elismeréséhez való jogról” beszélünk.

A nem jogi elismeréséhez való jog érvényesülése mindazonáltal egy adott társadalmi közegben történik, és a jogérvényesülést befolyásolják egyrészt az adott közeg társadalmi szokásai, hagyományai, másrészt pedig kétségkívül hatással van a jogérvényesülésre – különösen a transznemű nők esetében – az adott közegben a nemi egyenlőség ügye, különösképp a nők helyzete, az azzal kapcsolatos diskurzus, a nemi diszkrimináció helye az alapjogi palettán.

Ciszneműként a nemünk születésünktől kezdve adott, természetes, alapvetően konfliktusmentes vonásunk, amelyben milliókkal osztozunk, habár ennek megélését tekintve a spektrumon eltérő helyet foglalnak el a (mindenkori) társadalmi sztereotíppal békében élő, a nemi szerepek biológiai és társadalmi determinációját meg nem kérdőjelező, illetve a nemüket a társadalmi konvencióktól szabadon megélni kívánó emberek. Transzneműként azonban a nem már önmagában véve konfliktusokkal, vágyakkal és szenvedéssel, identitásválsággal kapcsolódhat össze.⁶

A transzneműség a jelen írás megközelítésében elsődlegesen alapjogi kérdés: az érintettek alapvető, az emberi méltósághoz való jogból eredő emberi joga arra, hogy önmagukat hitelesen vállalva tudjanak – a nemi identitásuknak megfelelően, nyíltan – teljes életet élni. *E megközelítésben a transzneműek joga az identitásuk megéléséhez teljes mértékben összhangban áll bizonyos feminista eszmékkel.* Judith Butler feminista filozófust idézve ugyanis: „Az egyetlen dolog, amit a gender eszméje igazából képvisel, az a nyitottság egy olyan politikai szabadság felé, amely lehetővé teszi az emberek számára, hogy diszkrimináció és félelem nélkül élhessenek az »adott« vagy épp a »választott« nemüknek megfelelően.”⁷

Egy adott alapjog érvényesítése, valódi elfogadása mindig komplex folyamat – annak a formális jogi szabályozás megteremtése ugyan elengedhetetlen elő-

feltétele, de önmagában nem elegendő tényezője. Szükséges hozzá egy olyan társadalmi közeg, amelynek tagjai döntő mértékben jogosnak ismerik el, de legalábbis nem kérdőjelezzik meg az adott alapjogi igényt. *Jelentősen visszaveti az adott alapjog érvényesülését*, ha az emberi jogi diskurzus egyes szereplői, jog- és érdekvédő szervezetek – jelen esetben egyes (bizonyos nézetek szerint marginális⁸) feminista csoportok⁹ – éppen az adott alapjogi igény érvényesítésével szemben foglalnak állást.

Amennyiben elfogadjuk a transzneműség alapjogi megközelítését, illetve identitás-voltát, akkor számot kell vetni azzal, hogy *mi következik ebből a csoportképzést illetően.* Ennek a tranzíció különféle fázisaiban különféle esetkörrei lehetségesek, amelyek – a homogén befogadó csoport szemszögéből – különféle kihívásokat hordoznak. Az identitás és a biológiai nem, illetve a külső jegyek és a hagyományos vagy éppen felvállalt szerepek közötti eltérések nem csupán az identitás vállalása, hanem a felvállalt identitás megélése során is nehézséget, súrlódásokat okozhatnak. Szociálpszichológiai tény, hogy egy homogén csoportba való beilleszkedés jellemzően nehézségekkel jár¹⁰ – különösen így van ez, ha egy identitásában azonos, de külső testi jegyeiben vagy akár vállalt szerepfelfogásában jelentős eltéréseket hordozó személy aspirál a csoporttagságra. A transz nőket egyes feministák részéről olyan kritikák érik, hogy olyan, a feminista gondolkodók által meghaladottnak ítélt „nőies” külső attribútumokkal jelennek meg a kívülvilág előtt, amelyek végső soron éppen a nemi sztereotípiákat erősítik. Szintén felmerülő „vád-pont” a prostitúcióval szembeni, állítólagosan megengedőbb attitűd a transzmozgalom részéről,¹¹ amely a félelmek szerint a feminista szervezetek törekvései ellen hathat. Van, aki eleve elfogadhatatlannak tartja azt a felfogást, hogy a nők (különösen a leszbikus nők) közösségének részei lehessenek biológiai értelemben vett férfiak is. Sőt, egyesek a cisz-, illetve transzneműség szerinti megkülönböztetést is sértőnek tartják, mert ezzel „a nők” kvázi a saját csoportjuk alkategóriájává válnak, amikor „cisznőként” tekintenek rájuk.¹²

Speciális csoportja az elvi-gyakorlati aggályoknak az, amikor a különféle okból kiszolgáltatott női csoportokat (például a szexuális abúzus áldozatainak kríziscsoportjait, anyaotthonok lakóit) „féltek” a transz nőktől. Különösen élesek az ellenérzések azokban az esetekben, amikor a nemi megerősítő beavatkozásokon át nem esett, kizárólag identitásuk vonat-

kozásában transz emberek befogadásáról van szó.¹³ A fenti, elvi kérdéseken túlmenően számos további gyakorlati szempont is van, amelyek – megközelítéstől függően – problémaként vagy megoldandó kérdésként jelentkeznek. Ezek az elhíresült mosdó-, öltöző- vagy akár sportversenykérdések, amelyek a transz- és a ciszterneműség találkozásainak szimbolikus feszültségpontjaiként is értelmezhetők.

Megjegyzendő, hogy – a transz nőkkel szembeni távolságtartás tekintetében – a gendert alapvetően identitásnak tekintő feminista szervezetek *éppen azokkal a konzervatív gondolkodókkal kerülnek egy platformra, akik a nem biológiai meghatározottságából indulnak ki*, így kizárólag a ciszterneműeket fogadják el egy adott nem hiteles képviselőiként. Elismerik ugyan minden ember jogát arra, hogy zaklatás és diszkrimináció nélkül élje az életét, azonban a nemi identitás pusztán önmeghatározáson alapuló, biológiai-fizikai adottságoktól elszakadó, a külvilág számára is irányadó meghatározását nem tartják elfogadhatónak. Holott a feminizmussal általában asszociált gondolat annyiban biztosan azonos a transz-nemű emberek törekvésével az identitásuk megélését illetően, hogy – *eltérő szempontokból ugyan, de – a nem pusztán biológiai meghatározottságát tagadják*. Úgy tűnik azonban, hogy azok a feministák, akik a transz-nemű identitás legitimációjára irányuló törekvésekkel szemben óvatos, szkeptikus vagy akár kirekesztő álláspontot foglalnak el, eleve figyelmen kívül hagyják azt a körülményt, hogy *a nemi identitás nem csak a ciszternemű nők, hanem a transz emberek esetében is alapjogi tény*, amelynek a tartalma nem, csupán az elismerése alapjogi kérdés.

A fentiektől némiképp eltérő, *sajátos elvi aggályként* jelentkezik a nemi identitás fogalmához kapcsolódó egyes, jellemzően az akadémiai szférában megjelenő gyakorlatok (például a „preferált” névmás megjelenítésének általános gyakorlata – pl. „she/her”) kapcsán az, hogy az objektív valóságot semmibe vételéről, tagadásáról van szó.¹⁴ További, ehhez kapcsolódó kritika, hogy az ilyen jellegű gyakorlatot megkérdőjelezőket intoleránsnak, kirekesztőnek bélyegzik, és így – éppen az elfogadás jegyében – kialakul az elnyomás, illetve az elhallgatás kultúrája. Ezzel összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy a kritikusok számára leginkább az jelentheti a problémát, hogy az említett gyakorlatok szorgalmazói a kivételt tekintik főszabálynak. A kritikusok azonban nincsenek figyelemmel arra, hogy *a transz-nemű, queer és nem bináris emberek a ciszternemű*

személyekhez képest társadalmi kisebbséget alkotnak, esetükben az identitásuknak megfelelő névmás használata a nemük elismerésére irányuló, konkrét emberi jogi követelésként jelenik meg. Jelentősen *túllép azonban a „nem jogi elismerésének” fogalmi körén az a megközelítés*, amely nemcsak válaszhatónak tekinti a nemi identitást, de kifejezetten el is várja mindenkitől a választást a nemi hovatartozást illetően. Egy ilyen megközelítés az emberi méltósághoz való jogból eredő, a nem jogi elismeréséhez való jogot a nem megválasztásához való joggá inflálja, és így magát az alapjogi igényt teheti akár hiteltelenné. Emberi jogi nézőpontból tekintve ugyanis nem az a cél, hogy – a nem biológiai meghatározottságának főszabálykénti megközelítését teljesen elvetve – minden ciszternemű embert a biológiai nemének megkérdőjelezésére vagy éppen megerősítésére késztesünk, hanem az, hogy a kisebbségben lévő transz emberek számára biztosítsuk a nemi identitáshoz fűződő alapvető jogot, annak minden járulékos vetületével együtt.

Alapvetően tehát egy kisebbségi közösség emberi jogi problémája szorul megoldásra: az identitás és a gyakran azzal nem teljesen összhangban álló megjelenés, látszat, biológiai-testi adottságok ellentmondásaira szükséges emberi jogi választ adni.

ALAPVETŐEN EGY KISEBBSÉGI
KÖZÖSSÉG EMBERI JOGI PROBLÉMAJA SZORUL MEGOLDÁSRA:
AZ IDENTITÁS ÉS A GYAKRAN
AZZAL NEM TELJESEN ÖSSZ-
HANGBAN ÁLLÓ MEGJELENÉS,
LÁTSZAT, BIOLÓGIAI-TESTI
ADOTTSÁGOK ELLENTMONDÁ-
SAIRA SZÜKSÉGES EMBERI JOGI
VÁLASZT ADNI

Szigorú alapjogi megközelítéssel arra juthatunk, hogy az azonos nemi identitással rendelkező személyeket cisz- vagy transz-nemű voltuktól függetlenül homogén csoportba tartozóként tételezzük, és ekként minden megkülönböztetést csak akkor tartunk megengedhetőnek közöttük, ha annak legalábbis észszerű oka van. Ez az elvi szinten helyes megközelítés azonban nem vet számot a kérdés szociálpszichológiai vetületével; azzal, hogy egy csoporthoz való tényleges tartozás kérdése kétoldalú: nem csak jogosultság, hanem a másik oldal nyitottságának kérdése is, azaz legfeljebb csak elvi szinten ad megoldást a problémára, ha diszkriminatívként bélyegzünk egy, a saját, adott esetben küzdelmesen kivívott identitását óvó csoportot.

Megoldást jelenthet, ha a transz-nemű identitást egy kisebbségi csoporthoz kapcsolódó alapvető jogként tételezzük, és annak tiszteletben tartása érdekében a társadalomtól (és annak egyes, identitásalapú csoportjaitól, e körben a nők jogainak előmozdítására létrejött szerveződésektől) *észszerű alkalmazkodást* várunk. Az észszerű alkalmazkodás (amelyet hagyományosan például a vallási kisebbségek esetében alkalmaznak¹⁵) jelentheti a sokszínű társadalmakban a

megoldást arra, hogy a többségtől bizonyos, meg nem változtatható, illetve meg nem változtatandó tulajdonság tekintetében eltérő kisebbségek igényeit elismerje az a többségi társadalom/társadalmi csoport, amelynek olyan normái vannak, hogy azoknak a kisebbséghez tartozók egyáltalán nem, vagy csak jelentős nehézség árán tudnak megfelelni.

Az észszerű alkalmazkodás előnye, hogy nem igényel egy kaptafára készült megoldásokat; optimális módosítai az adott közösség lehetőségeire, illetve az érintett személyi körre tekintettel, rugalmasan dolgozhatóak ki. Figyelemmel arra, hogy egy valóban kis létszámú csoport tagjai számára kell a társadalomnak (illetve egyes társadalmi csoportoknak) elősegítenie a nemi identitásuknak megfelelő, teljes élet lehetőségét, tere lehet egy olyan megközelítésnek, amely eseti jelleggel, vagy legalábbis differenciált standardok alapján talál megoldást a felmerülő gyakorlati problémákra, és megoldandó kérdésként tekint a cisz- és transzneműség egyes vetületeinek összeegyeztethetőségére. A gyakorlatias, differenciált megközelítésre – és egyben annak az érintett személyek általi elfogadhatóságára – példa az a jogeset, amelyben egy transznemű nő kérelmező munkahelyi öltöző- és mellékhelyiséghasználattal kapcsolatos panasa ügyében hozott döntést az egyenlő bánásmód érvényesítéséért felelős magyar hatóság, több lehetőséget kínálva fel a sérelem orvoslására. Az alternatívák között szerepelt a női öltöző- és mellékhelyiség használatra bocsátása a kérelmező számára, gendersemleges öltözők és mellékhelyiségek kialakítása, a kérelmező számára kizárólagos használatú öltöző és mellékhelyiség biztosítása, továbbá, a döntés nem zár ki „a fentiekől eltérő bármilyen olyan megoldást a kérelmező öltöző- és mellékhelyiség-használatára, amelyet a kérelmező elfogad”.¹⁶ A beadványozót a jogérvényesítésében segítő Háttér Társaság a döntést pozitívan értékelte. A cél tehát nem lehet más, mint *hogy mindenki az emberi méltósághoz való jogából eredően szabadon, mások emberi méltóságának tiszteletben tartásával élhesse meg a saját nemi identitását, biológiai nemen innen és túl.*

JEGYZETEK

1. Yogyakarta alapelvek. Alapelvek a nemzetközi emberi jogi szabályok alkalmazásáról a szexuális irányultsággal és nemi identitással kapcsolatban [a magyar fordítás a 2007 márciusában közzétett hivatalos angol változat alapján készült], 8, <https://hatter.hu/sites/default/files/dokumentum/kiadvany/yogyakartaalapelvek.pdf>.
2. Yogyakarta alapelvek, Preambulum 10.

3. Vö. például: P. v. S & Cornwall County Council (1996); K. B. v. National Health Service Pensions Agency, Secretary of State for Health (2004); Richards v. Secretary of State for Work and Pensions (2006).
4. Vö. 14/1995. (III.13.) AB határozat; 21/1996. (V. 17.) AB határozat; 37/2002. (IX. 4.) AB határozat; 6/2018. (VI. 27.) AB határozat.
5. Az alapvető jogok biztosának jelentése az AJB-883/2016. számú ügyben, 24, https://www.ajbb.hu/documents/10180/2500969/Jelent%C3%A9s+a+nem+%C3%A9s+n%C3%A9vv%C3%A1ltoztat%C3%A1s+szab%C3%A1lyai+val%C3%B6sszef%C3%BCgg%C3%A9ben+883_2016/c3e95e9a-b1f3-4a55-a9f8-e0c14fff0773?version=1.0&fbclid=IwAR0dBQbHJkVbk7B0cuBQPEKboAfVGcMBrlHPf3MdHArAlg3jJVm4YSzZ16Q.
6. Jól illusztrálja a nemi identitás megélésével kapcsolatos belső küzdelmeket például Lana Wachowski híressé vált beszéde: Lana Wachowski's HRC Visibility Award Acceptance Speech (Transcript), *The Hollywood Reporter*, 2012. október 24., <https://www.hollywoodreporter.com/news/general-news/lana-wachowskis-hrc-visibility-award-382177/>.
7. Judith BUTLER: The backlash against „gender ideology” must stop, *The New Statesman*, 2019. január 21., <https://www.newstatesman.com/culture/2019/01/judith-butler-backlash-against-gender-ideology-must-stop>.
8. „A legtöbb feminista szerintem támogatja a transzjogokat és ellenzi a transzfóbia minden formáját. Úgy látom, hogy valójában egy szélsőséges kisebbségi csoport próbál a feminista többség nevében megszólalni, a mi felelőségünk pedig az, hogy ezt megakadályozzuk” – nyilatkozta Judith Butler egy interjúbán. Alona FERBER: Judith Butler on the culture wars, JK Rowling and living in „anti-intellectual times”, *The New Statesman*, 2020. szeptember 2., <https://www.newstatesman.com/long-reads/2020/09/judith-butler-culture-wars-jk-rowling-living-anti-intellectual-times>.
9. A radikális feminizmus egy marginális, ún. transzkritikus (vagy genderkritikus) ágáról van szó – akiket a „TERF” („trans exclusionary radical feminist”, azaz a transzneműeket kirekesztő radikális feminista) betűszóval szoktak illetni –, képviselői például Sheila Jeffreys és Janice Raymond. Lásd bővebben: ANTONI Rita: Feminizmus és transzneműség – avagy hogyan lettem rossz feminista, *Nőkért.hu*, 2016. augusztus 27., <https://nokert.hu/szo-20160827-0125/1529/6/feminizmus-es-transznemuseg-avagy-hogyan-lettem-rossz-feminista>. A radikális feminista megközelítés kritikáját lásd például ANTONI Rita: „A közös ellenség mégiscsak a patriarchátus” – Interjú Dr. Barát Erzsébettel, *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 2020/2, 184-201, <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/34177>.

10. Vö. például Henry Tajfel és John Turner szociális identitáselméletével: Henry TAJFEL – John TURNER: The social identity theory of intergroup behaviour, in *Psychology of intergroup relations*, eds. Stephen WORCHEL – William G. AUSTIN, Chicago, Nelson-Hall, 1986 (2. kiad.), 7–24. Hivatkozik rá: SERDÜLT Sára: A csoportközi viszonyok rendszerszintű megközelítése, PhD értekezés, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2020, 30–32, <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23550/serdult-sara-phd-2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
11. Feminizmus és transzneműség 2.: Transz nők a szexmunka/prostitúció vitában, *Nőkért.hu*, 2016. szeptember 12., <https://nokert.hu/h-20160912-1403/1532/1/feminizmus-es-transznemuseg-2-transz-nok-szexmunka-prostitutcio-vitaban>.
12. „Aggaszt a leszbikusok eltűnése az LMBT-ernyőben” – GÜLYÁS Márton interjúja Kathleen Stock filozófussal a Partizán Youtube csatornáján, 2022. október 19., <https://www.youtube.com/watch?v=mmbhVOTmIr0>.
13. Uo.
14. Kováts Eszter politológus utalt erre a gyakorlatra a Társadalmi Reflexió Intézet és az Eötvös Csoport által szervezett, „A gender fogalmával kapcsolatos viták a politikában” című beszélgetés során, amelynek másik résztvevője Fodor Éva szociológus volt. A 2022. november 10-én online formában tartott beszélgetés megtekinthető az Eötvös Csoport Youtube csatornáján: <https://www.youtube.com/watch?v=Kt2I7DuF-KE>.
15. Vö. például: Emmanuelle BRIBOSIA – Julie RINGELHEIM– Isabelle RORIVE: Reasonable Accommodation for Religious Minorities: A Promising Concept for European Antidiscrimination Law?, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 2010/2, 137–161, https://www.researchgate.net/publication/228297904_Reasonable_Accommodation_for_Religious_Minorities_A_Promising_Concept_for_European_Antidiscrimination_Law.
16. Az Alapvető Jogok Biztosa Egyenlő Bánásmódért felelős Főigazgatóságának EBF-AJBH-187/2021. számú döntése, https://www.ajbh.hu/documents/10180/4041334/EBF_AJBH_187_2021_nemi_identitas_foglalkoztatasi.pdf/6b61ec91-c386-c92c-df83-e1e2b31e9c81?version=1.0&t=1658225947886.

DOKUMENTUM ÉS KOMMENTÁR

Mihály Eszter és Nagy János a nemi identitással összefüggő alkotmánybíróági gyakorlatot vizsgáló kutatásuk eredményeit mutatják be. Kommentárjuk centrumában a transzneműek nem- és névváltoztatását tiltó szabályokat felülvizsgáló 3058/2023. (II. 16.) AB határozat áll, a szerzők ennek kritikáját adják elsősorban összehasonlító jogi szempontok, így különösen a Német Szövetségi Alkotmánybíróságnak a nemi identitás védelmével összefüggő gyakorlata, továbbá az EJEB esetjoga alapján. Kritikával illetik a szerzők azt, hogy az Alkotmánybíróság a korábbi gyakorlatával ellentétes eredményekre jutott, kiüresítve ezzel a transznemű személyek alapjogait. A szerzők álláspontja szerint a vizsgált határozat érvei illeszkednek a magyar kormány transzfób propagandájába és a kurrens anti-gender diskurzusba.

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG IDENTITÁSVÁLSÁGBAN

SZÉLJEGYZETEK A TRANSZNEMŰEK NEM- ÉS NÉVVÁLTOZTATÁSÁNAK TILALMÁRÓL SZÓLÓ HATÁROZATHOZ

Az alkotmányjogi irodalom a bírói jogvédelem általános, jellegadó jegyeire utalással úgy közelíti meg az alkotmánybíróiséget, mint amely hatékony jogvédelem biztosítására képes.¹ Az alapjogvédelmi feladatokat ellátó intézmény ezt a képességét hatáskörei gyakorlása során nem redukálhatja le. A magyar Alkotmánybíróság 3058/2023. (II.

16.) AB határozata azonban rácsfol erre: az AB a transznemű személyek nem- és névváltoztatásának ügyében olyan döntést hozott, amely már-már kimeríti az igazságszolgáltatás önkényes megtagadásának (*déni de justice*) kategóriáját.

A 3058/2023. (II. 16.) AB határozatra okot adó ügy kapcsán fontos kiemelni, hogy az anyakönyvi eljárásról szóló 2010. évi I. törvény (továbbiakban: Aet.) 2020. május 29. napján módosult.² A törvény a magyar anyakönyvi rendszertől teljesen idegen módon határozta meg a „születési nem” fogalmát,³ és rögzítette, hogy ezen adat nem változtatható meg.⁴ Transznemű személyek esetében a nem- és névváltoztatás korábban a születési anyakönyvbe bejegyzett „nem” és „utónév” adat megváltoztatásával volt lehetséges.⁵ A Budapest Főváros Kormányhivatala által elutasított kérelemmel szemben egy transznemű személy indított közigazgatási pert a Fővárosi Törvényszéken. A pert a bíró felfüggesztette, és konkrét normakontroll eljárást kezdeményezett. A 2022. november 29-én iktatott AB ügyben a testület teljes ülése 2023. január 31-én hozta meg a határozatot. A határozat részben elutasította az indítványozó bíróság indítványát. Megállapította, hogy a „születési nem” anyakönyvi nyilvántartása alkotmányosan igazolható, valamint azt, hogy az egyén magánszférájának korlátozása a születési nem nyilvántartásán keresztül nem tekinthető sem szükségtelennek, sem aránytalannak.⁶ Az Alkotmánybíróság az előterjesztő bíróság utónévváltoztatás ellehetetlenítésére vonatkozó indítványelemét visszautasította.⁷

Jelen írás keretei között, elsősorban a terjedelmi korlátokra tekintettel, nem vállalkozunk a 3058/2023. (II. 16.) AB határozat átfogó vizsgálatára. Célunk arra korlátozódik, hogy áttekintését adjuk azoknak az alkotmányjogi szempontból sarkalatos fogalmaknak, amelyek mentén meghatározható az egyének

elidegeníthetetlen joga a nemi identitásuk meghatározására és az önrendelkezés gyakorlására. Írásunkban röviden ismertetjük a transznemű személyek nemének jogi elismerését korlátozó állami intézkedéseket. Bemutatjuk az információs és nemi önrendelkezési jog közös halmazából kiindulva azt, hogy – a 3058/2023. (II. 16.)

AB határozatban megállapítottakkal ellentétben – miért nem felel meg a szükségességi-arányossági tesztnek az, ha az állam megtagadja a transznemű személyek választott nemének jogi elismerését.

ÖNMEGHATÁROZÁS ÉS ÖNRENDELKEZÉS

A 3058/2023. (II. 16.) AB határozat egyik alapvető hiányossága az önmeghatározás és az önrendelkezés tekintetében kialakított alkotmánybíróági gyakorlat figyelembevételének elmulasztása, ezért ezekkel a fogalmakkal a következőkben részletesebben foglalkozunk. A nemi identitást az alapvető jogok kontextusában az emberi személyiség lényeges és megváltoztathatatlan részének szokták tekinteni, hasonlóan a szexuális irányultsághoz. A nemi identitás megváltoztathatatlansága azonban megkérdőjelezhetővé válik, amint performatív, állandóan konstruálódó jellegét vesszük alapul: a nemi identitás dinamikus lehet, illetve önmeghatározás kérdése. Az egyének önmeghatározását és önrendelkezését a modern államban jogi keretek biztosítják. A személyiség szabad kibontakoztatásához való jog nemcsak az állam tartózkodását, de intézményvédelmi kötelezettségét

is feltételezi: olyan mechanizmusok meglétét, amelyek tudomásul veszik, illetve érvényre juttatják az egyén önrendelkezését. Az állam által az egyénekről nyilvántartott adatoknak speciális jogi vonatkozásai vannak, illetve sajátos jelentősége van. Bizonyos nyilvántartások esetében közhitelességet várunk el, az adatok összességéből pedig következtetések vonhatók le jogosultságok és kötelezettségek vonatkozásában. Az önmeghatározás állami felügyelete megjelenik a közigazgatás működésének mechanizmusai-
ban, a nyilvántartott adatok hitelességére és megváltoztathatóságára vonatkozó szabályozásban.

Az önmeghatározás és az önrendelkezés közötti különbségtétel úgy ragadható meg, hogy az önmeghatározás identitásképzést feltételez, az egyén lényegének meghatározó aspektusairól ad számot. Az önmeghatározás joga az egyén önmagához való viszonyának meghatározásáról szól, míg az önrendelkezés a külvilággal való kapcsolatát tekintve értelmezhető. Az önrendelkezési jog gyakorlása kifejezett cselekvést, megnyilatkozást feltételez. Az emberi méltóság deklarált sérthetetlenségéből adódóan feltételezzük, hogy az embernek felül nem vizsgálható joga van arra, hogy testével, életével, önmagával saját elhatározása szerint rendelkezék, életét maga alakíthassa. Az Alkotmánybíróság legtöbbször az emberi életet érintő önrendelkezéssel foglalkozott, az abortusszal,⁸ az eutanáziával,⁹ művi meddővé tétellel¹⁰ kapcsolatban. Ezekben a határozatokban dolgozta ki az Alkotmánybíróság azt a gyakorlatát, hogy különbséget tesz az önrendelkezés gyakorlásának tartalma és módja között. Az önrendelkezés módja annak érdekében szorítható korlátok közé, hogy az állam meggyőződhessen arról, hogy az önrendelkezés valóban az egyén saját döntésén alapul-e, valamint, hogy komoly-e. „Önmagának mindenki árthat, s vállalhat kockázatot, ha képes a szabad, tájékozott és felelős döntésre” – állapította meg az Alkotmánybíróság a 21/1996. (V. 17.) AB határozatában. A nagykorúaknak a jog be nem avatkozása széles lehetőséget ad erre, s az általános személyiségi jogból fakadó jog az önmeghatározásra és cselekvési szabadságra garancia is ezt a lehetőséget, miközben a kiskorúak döntési szabadságának korlátozásával az állam a gyermek fejlődési útját védi, annak érdekében, hogy felkészülhessen a felelős és tájékozott döntésekre, mielőtt életkora előrehaladtával vélelmezett érettsége erre képessé teszi.

Az önmeghatározás szabadságának határai nem jelölhetők ki az önazonosság fogalmának tisztázása

nélkül. Az Alkotmánybíróság gyakorlatában szintén az emberi méltósággal összefüggésben jelenik meg az önazonossághoz való jog. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az „általános személyiségi jog” részét képezi az önazonossághoz és önrendelkezéshez való jog is, amelyről az 57/1991. (XI. 8.) AB határozat a vérségi származás kiderítéséhez való joggal kapcsolatban tesz megállapításokat. Ezen határozatában az Alkotmánybíróság kimondta, hogy az önazonossághoz és önrendelkezéshez való jog, tehát az alkot-

mányosan biztosított általános személyiségi jog megsértéséhez vezethet, ha a kiskorú nem léphet fel személyesen családi jogállásának, vérségi származásának tisztázása érdekében, ezért biztosítani kell, hogy a nagykorúság elérése után, saját elhatározás alapján mindenki személyesen kezdeményezhesse a családi jogállás, vérségi származás tisztázását.

Különös jelentőséget ad az önazonosság fogalmának maga az Alaptörvény is. A kilencedik Alaptörvény-módosítás értelmében a XVI. cikk (1) bekezdés azt is magában foglalja, hogy Magyarország védi a gyermekek születési nemének megfelelő önazonossághoz való jogát, és biztosítja a hazánk alkotmányos önazonosságán és keresztény kultúráján alapuló értékrend szerinti nevelést.

Az 58/2001. (XII. 7.) AB határozat szerint az önazonosságot érinti a névjog is: „A saját névhez való jog tehát az önazonossághoz való jog alapvető eleme, így olyan alapvető jog, amely a születéssel keletkezik, az állam által elvonhatatlan és – lényeges tartalmát tekintve – korlátozhatatlan. Ugyanígyen megítélést és védelmet kaphat a saját név viseléséhez való jog is, amely a saját névhez való jognak kifelé, mások felé való megjelenítése. Tartalmát tekintve azt fejezi ki, hogy a meglévő – állam által regisztrált – neve senkitől sem vehető el, s az állam az érintett beleegyezése nélkül a nevet nem is változtathatja meg. Vagyis a saját név viselésének a joga is korlátozhatatlan alapvető jog.” Ezen megállapítások alapján az egyén önazonossága jelentős részben olyan tényein alapszik az életének (például a származásán), amelyek megváltoztatása nem lehetséges.

A fenti határozatok mentén megállapítható, hogy az AB szemében az önazonosság védelméhez fűződő érdek határt szab az önmeghatározás szabadságának, vagyis az önazonosság olyan érték, amelynek elvesztésétől a jog meg akar óvni minket.

Mi azonban úgy gondoljuk, hogy az önazonosság sokszor az önmeghatározáson keresztül, azaz változáson, változtatáson keresztül jön létre, és nem tekintendő csupán korlátként, a változás akadályaként.

Úgy gondoljuk, hogy ezzel összhangban álló gondolatok olvashatóak az Alkotmánybíróság 45/2005. (XII. 14.) számú határozatához fűzött párhuzamos indokolásban is. Az Alkotmánybíróság ebben a határozatában az önrendelkezési jogból levezetve elemezte az önmeghatározás egyes aspektusait. Bragyova András párhuzamos indokolásában az ember alapvető egzisztenciális adottságait olyannak tekintette, amelyek az egyén akarától függetlenül határozzák meg identitását, de az alkotmányos védelmet kiterjesztette annak biztosítására, hogy az egyén adottságai alapján, szabadon határozza meg *saját énképét és azonosságtudatát*. Az azonosságtudatnak ez a kifejezése az, amit az önazonosság fogalmához tartozónak tekintünk, amely eszerint önmeghatározás alapján jön létre, és nem eleve adott. Bragyova továbbá megállapította, hogy az alkotmányos jogok védelme annak biztosítását is jelenti, hogy az egyén maga dönthesse el, hogy mit tart fontosnak saját életényeiből, mivel kíván azonosulni, vagy éppen mit kíván megtagadni belőle. Az egyén információs önrendelkezési jogánál fogva dönthet arról, hogy életének milyen tényeit – és miképpen – kívánja másokkal közölni; emberi méltósághoz való joga pedig biztosítja, hogy személyiségének összetevőit, élete „jelentését”, illetve értelmét saját döntése szerint határozza meg (vagy konstruálja) maga és a külvilág számára.

A 45/2005. (XII. 14.) számú határozatában az Alkotmánybíróság kifejezetten a nemzeti és etnikai hovatartozást illető önrendelkezési jog korlátozásával foglalkozik. Itt az önmeghatározást – vagyis az identitás kialakítását – olyan területnek tekintette, ami nem tehető mások jogi hatással bíró elismerésétől függővé. Ebből pedig azt a következtetést vonta le, hogy mindenkinek joga van arra, hogy nemzeti vagy etnikai identitását elismerjék, egyben tiltja, hogy ennek kinyilvánítását az állam olyan módon korlátozza, hogy közvetve vagy közvetlenül lehetővé tegye mások számára a kinyilvánított identitás „helyességének” az ellenőrzését, de megkívánja, hogy az (etnikai) identitás kinyilvánítása jóhiszeműen (*bona fide*) történjék.

Bragyova párhuzamos indoklásában úgy fogalmaz, hogy az önrendelkezési jog a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozás kérdésében azt jelenti, hogy az egyén maga határozza meg azonosulását valamely nemzeti vagy etnikai közösséggel, ezáltal az adott közösséggel azonosuló egyén saját döntése alapján személyisége részének tekinti az

adott nemzeti vagy etnikai kisebbséghez való tartozást. *„Ez az önmeghatározás azonban nem lehet önkényes, mert az egyén önrendelkezési joga csak olyan dolgokra terjedhet ki, amelyeken az egyén változtathat, azaz amely az egyén döntésével, elhatározásával, és ezen alapuló cselekvésével befolyásolhatók vagy megváltoztathatók, vagyis amiről az egyén egyáltalán dönthet.”*¹¹

A nemi identitás meghatározásához való jog is az önmeghatározás szabadságának és az önazonosság őrzéséhez való jog kereszttetszetében értelmezhető. A nemi identitás kinyilvánítása esetében is feltételezni kell, hogy a kinyilvánítás jóhiszeműen történik. Biztosítani kell, hogy az egyén maga dönthesse el, hogy mit tart fontosnak saját életényeiből, mivel kíván azonosulni és mivel nem, hogyan konstruálja meg önmeghatározáson keresztül önazonosságát nemi identitása vonatkozásában. Az önmeghatározás ebben a tekintetben csak az egyén védelmének érdekében korlátozható.

A NEMI IDENTITÁS MEGHATÁROZÁSA

Kiindulópontunk, hogy adottságai alapján az ember önállóan és szabadon határozhatja meg saját énképét, identitását. Annak ellenére, hogy a nem meghatározásának és megélésének tudományos vizsgálata olyan irányba fejlődött, amely megszabadítja az embereket nemi identitásuk túl merev meghatározásától, a legtöbb országban – ahogy Magyarországon is

– a nemi önmeghatározásra vonatkozó jogi és társadalmi normák nem veszik figyelembe ezeket a fejleményeket. Az ember adottságainak megállapítására különböző szabályrendszerek léteznek, és a különböző megállapítási módok eltérő választ adhatnak egyazon vizsgálati kérdésre. Ezek a meghatározási módok számos tudományterületre támaszkodnak, a genetikától az endokrinológiáig, az anatómiától a pszichológiáig vagy a társadalomtudományig. Az emberek neve tekintetében beszélhetünk kromoszomális nemről, gonadális nemről, hormonális

nemről, belső és külső nemi szervek alapján meghatározott nemről, valamint tanult, illetve társadalmi nemről (gender). A női nemhez kötött sejtek két X-kromoszómát (XX) tartalmaznak, a férfiként definiált test sejtjei egy X és egy Y kromoszómát (XY) tartalmaznak, de előfordulnak olyan kombinációk,

mint az XXY, az XYY vagy XXX, melyek nem sorolhatók be a bináris férfi-nő kategóriákba.¹² Egyes embereknek petefészkei vannak (női gonádjai, vagyis nemi mirigyei), másoknak heréi (férfi gonádjai), de előfordul, hogy ugyanabban a testben petefészek- és hereszövetek is megtalálhatók. A hormonális nem meghatározása a gonádok által termelt „férfi” és „női” hormonok szerint történik. Születéskor a gyermek nemét, amelyet az anyakönyvbe bejegyeznek, és amire sok esetben „biológiai nemként” utalnak, az orvos a külső nemi szervek alapján ítéli meg, és innentől kezdve a gyermekre ilyen nemüként is tekintenek, ez alapján nevelik.

Tekintettel a nem meghatározásának számos tudományterületet érintő aspektusára, felmerül a kérdés, hogy állami feladat-e egyáltalán a nem fogalmának meghatározása, és ha igen, milyen módszert alkalmazhat az alapjogok sérelme nélkül. Kérdés, hogy amennyiben a nem az egyén identitásának, önazonosságának alkotóeleme, miért nem tekinthető teljes mértékben az önmeghatározás területére tartozónak, feltételezve, hogy kinyilvánítása jóhiszeműen történik. Tanulmányok sokasága foglalkozik a nemek társadalmi konstrukciójának jelenségével, a gender fogalmát performatív, képlekeny, illetve nem univerzális kategóriaként használva, de az a gondolat, hogy a biológiai nem – vagy, ha úgy tetszik, a születési nem – kategóriája is társadalmilag konstruált, sokkal kevésbé közismert álláspont. Amit biológiai ténynek tekintünk, az valójában feltételezések és értelmezések szövedéke, amelyek koronként és kultúránként eltérőek. Az állam a nemek közötti bináris distinkcióhoz ragaszkodik, és a biológiai kategóriák egyébként megkérdőjelezhető objektivitása mentén tekinti az egyéni önrendelkezés korlátozható területének a nemi identitást.

Az Aet. 2020. május 29-én hatályba lépett módosításai a korábbi „nem” fogalma helyett a „születési nem” fogalmát vezették be személyazonosító adatként [Aet. 69/B. § (1) bekezdés b) pont be) alpont], a születési nem fogalmát pedig „a kromoszómák és az elsődleges nemi jelleg alapján meghatározott” nemmel azonosként határozták meg [Aet. 3. § x) pont], előírva azt is, hogy a „születési nem” nem változtatható meg [Aet. 69/B. § (3) bekezdés].

A 3058/2023. (II. 16.) AB határozatában az Alkotmánybíróság kritika nélkül átvette a törvényjavaslat indokolásának azon alapvetését, hogy a „nem meghatározása biológiai alapokon nyugszik”. Ennek során az általunk hivatkozott megállapítási módszerek közül az Alkotmánybíróság tetszőlegesen kettőt

emelt ki a biológiai meghatározás módjaként (elsődleges a külső nemi jellegen és a kromoszómákon alapulót), figyelmen kívül hagyva, hogy ezen módszerek sem együttesen, sem önmagukban nem tudnak határozott választ adni a nem meghatározásának kérdésére: „[a] gyermek születési nemének megállapítását az orvos a biológiai nem alapvető ismertetőjegyei (mint a nemi jelleget meghatározó külső és belső jegyek, illetve kromoszómák) megállapításával végzi, amelyek orvostudományi alapokon nyugszanak, mind az egészségügyi szakember, (mind a szülők, vagy bárki más) szubjektív mérlegelésének kizárásával”.¹³ Az Alkotmánybíróság szerint a nyilvántartásban szereplő adat korábban állami állásfoglalás volt az egyének nemi identitása tekintetében, azáltal, hogy a „születési nem” lett a nyilvántartandó adat, az állam immár nem foglal állást

a nemi identitás önmeghatározása kérdésében. Az anyakönyvi nyilvántartás csupán regisztrálja az egészségügyi szakember által közölt, biológiai nemből levezetett egészségügyi adatot a születési nemre vonatkozó rovatban; mérlegelési, felülbírálati lehetőséggel az anyakönyvvezető nem rendelkezik. Úgy gondoljuk, hogy az Alkotmánybíróság tévesen értelmezte a nem mint adat állami állásfoglalásként értelmezendő számontartását az egyének nemi identitásáról. Korábban, amíg a nem mint adat megváltoztatható volt, a születéskor regisztrált adat tekintetében gyakorolható volt az önmeghatározáshoz való jog, nem- és névváltoztatási eljárás keretében.

Az Alkotmánybíróság tehát nem folytatott le az emberi méltóságra vonatkozó, az önrendelkezés kereteit a nemi identitás tekintetében körvonalazó vizsgálatot. Ehelyett azt a megoldást választotta, hogy a nemi identitás meghatározásának kérdéskörén kívülre helyezte az állam által nyilvántartott adatot. Amint a testület fogalmaz: „a születési nem anyakönyvi nyilvántartásban történő regisztrációja az anyakönyvben olyan adatot rögzít, amely az orvostudomány által alátámasztott módon egy tényhelyzetet dokumentál és amely a gyermek születésekor már létezik”.¹⁴ Majd így folytatja: „[m]ivel a születési nem, mint anyakönyvi adat egy adott időállapotra vonatkozó (születéskor meglévő), biológiai, orvostudományi szempontokra figyelemmel megállapított tény tartalmaz, ezért az akkori időállapot, azaz a megszületés pillanatában fennálló tényhelyzet megváltoztatása nem lehetséges, az fogalmilag kizárt”.¹⁵

Ez a megközelítés álláspontunk szerint teljes mértékben hibás. A nemi identitás nem függetleníthető az állam által nyilvántartott adatoktól, attól, ahogy az állam az egyént kategorizálja. A nemi identitás jo-

gi elismerése nélkül ugyanis nem érvényesülhet az egyén önmeghatározáshoz való joga. A nemi identitás jogi elismerésének hiánya ezért az alapjogi védelem feladását jelenti, aminek eredményeként a nemi identitás elveszíti jogi kötődését az emberi méltóság sérthetetlen magjához.

Az Alkotmánybíróságnak, amikor az volt a kérdés, hogy sérül-e a transznemű indítványozó önrendelkezési joga a születési nem anyakönyvi nyilvántartása folytán, egyfelől arra kellett volna választ adnia, hogy milyen adatokat anyakönyvezhet az állam az Alaptörvény alapján, továbbá arra, hogy az önrendelkezés jogába beletartozik-e – vagy mely esetekben tartozhat bele – a nemi identitás, más szóval nemi önazonosság állami regisztrációjának bejegyzése. Annak ellenére, hogy ezen kérdéseket az Alkotmánybíróság is deklaráltnak feltette, a válaszadással adós maradt. Felismerte viszont, hogy az állam mozgástere nem végtelen a tekintetben, hogy milyen adatokat tart nyilván: a nyilvántartott adatoknak összefüggésben kell állniuk a nyilvántartás céljaival, és alkalmasnak kell lenniük egy személy azonosítására, továbbá *„azoknak megfelelően egyedieknek és lehetőség szerint nem, vagy az érintett által tetszés szerint nem megváltoztatható adatnak kell lenniük”*¹⁶. Az Alkotmánybíróság tehát csak annak tulajdonított jelentőséget vizsgálata során, hogy a születési nemet mint adatot a jogalkotó olyan információként határozta meg, amely nem megváltoztatható. Csupán ebből levonni azonban azt a következtetést, hogy a születési nem alkalmas és szükséges információ az egyének nyilvántartására, álláspontunk szerint nem lehet, ezen kritériumoknak ugyanis számtalan más adat is megfelel, amelyek nyilvántartásától az állam tartózkodik.

Az Alkotmánybíróság hivatkozott arra is, hogy a születési nemnek alkotmányos relevanciája van, mivel az Alaptörvény kilencedik módosításával „alaptörvényi fogalom” vált. Ebből a körülményből pedig mindenféle logikai levezetés hiányában állapította meg, hogy nyilvántartása közvetlenül visszavezethető az Alaptörvényre, azaz alkotmányosan igazolható.¹⁷

Sok szempontból hangos állásfoglalásnak tekinthető azonban az Alkotmánybíróság hallgatása is. A születési nem fogalmának immár kiirthatatlan beágyazása a jogrendszerbe, valamint az önmeghatározáson alapuló nemi identitás tagadása az állam által az „anti-gender” diskurzus térnyeréseként is értelmezhető. Pető Andrea szerint az anti-gender mozgalom nacionalista újkonzervatív válasz a neoliberális globális rend válságára. Az anti-gender diskurzus támadja a liberalizmust és ezzel közvetve a demokráciát is. A mozgalmat az határozza meg, hogy mi ellen lép fel, ez pedig a társadalmi nemek egyenlő-

sége, vagyis az, hogy az állampolgároknak egyenlő joga van a közéletben való részvételre, a testük feletti önrendelkezésre. Ez a mozgalom a szabadságot mint egyéni értékválasztást támadja,¹⁸ így különösen aggasztó az alapjogok védelmét szolgáló eljárásban tapasztalt visszhangja.

NÉVJOG ÉS A NEMI IDENTITÁS

Az ember neve az egyén állam általi nyilvántartásának meghatározó eleme. Van, aki egész életében azon a néven szerepel a nyilvántartásban, és azt a nevet használja a személyazonosítást igénylő eljárásokban, amelyet születésekor a szülei adtak neki. Vannak azonban olyanok, aki nem tudnak azonosulni a saját nevükkel, és emiatt például a szülők által választott két utónév közül csak az egyiket használják, saját választásuk szerint. Vannak olyanok, akik a számukra más által választott név életük egy bizonyos szakaszában elfogadhatatlanná válik, illetve nem tudnak többé azonosulni azzal, emiatt névváltoztatás engedélyezése, valamint az új név anyakönyvi átvezetése iránti kérelemmel fordulnak a hatóságokhoz. A névnek tehát az egyén számára identitásképző szerepe van, transzneműségtől függetlenül.

Az Alkotmánybíróság a saját névhez való jogot korábbi gyakorlatában úgy tekintette, hogy az a személyiség kapcsán „lényeges tartalom”, ebből következően olyan érinthetetlen jog, amelyet az állam nem vonhat el. Mindenkinek kell lennie saját nevének; ez a név nem helyettesíthető sem számmal, sem kóddal, sem egyéb szimbólummal. A saját névhez való jog az önazonossághoz való jog alapvető elemeként alapvető jog, amely a születéssel keletkezik, az állam által elvonhatatlan és – lényeges tartalmát tekintve – korlátozhatatlan.¹⁹

A névjog második tartományába sorolható a névváltoztathoz, a névváltoztatáshoz, illetve a névmódosításhoz való jog. Tilk Péter szerint a névválasztás joga az egyén identitás-meghatározásának egyik eszköze – mind saját maga, mind a közvetlen leszármazottai vonatkozásában –, a személyiség kinyilvánításának egyik módja. A névváltoztatás, névmódosítás joga pedig az identitás tudatosulása után nyilvánvalóvá váló, a névviselő és a névadó közötti elképzelésbeli eltérések kiküszöbölésének eszköze, a személyiség kiteljesítésének egyik módja.²⁰ Tilk Péter érvelése az önazonosság fogalmának használata nélkül juttatja érvényre a fent már bemutatott gondolatokat: az önazonosság nem feltétlenül statikus, így a személyiség kiteljesedését érdekében eszközölt változtatás – például a név megváltoztatása – is tekinthető az önazonossághoz való jog gyakorlásának.

Az Alkotmánybíróság korábban jelentőséget tulajdonított az összehasonlító alkotmányjogi szemléletnek, illetve értelmezési módszernek, és többször hivatkozott a német alkotmánybíróság által kidolgozott jogelvekre és megközelítésekre adatvédelmi ügyekkel kapcsán.²¹ Ami az önrendelkezést, azon belül is a nemi identitás alapjogi védelmét illeti, a német alkotmánybíróság a személyiség szabad kibontakozásához fűződő jognak az emberi méltósághoz való joggal való összefüggésében állapította meg azt, hogy a magánélet lényegi magjához (*engere persönliche Lebenssphäre*) tartozik a szexuális önrendelkezés, az egyén szexuális identitása, valamint a nemi identitása, az utóbbinak a megtalálása és az elismertetése is.²² Az egyén identitásának jelentős eleme a nemi hovatartozás, aminek a mindennapi életben is fontos szerepe van, például a megszólítást, a személyazonosítást vagy egyes, nemi alapon megállapított jogokat és kötelezettségeket illetően.²³

A névjog és a nem összefüggésében a német alkotmánybíróság egy korai határozatában azt emelte ki, hogy a személy utóneve alapjogi védelem alá esik; egyrészt az egyéni identitáskeresést, illetve az egyéniség kibontakozását,²⁴ másrészt a megélt vagy kialakult nemi identitás kifejezését szolgáló eszközként.²⁵ A jognak tiszteletben kell tartania mindenkinek a választott utónevét, hogy az betölthesse identitásformáló, illetve identitást kifejező funkcióját.²⁶ A nem jogi elismerésének – anyakönyvezés által – a német alkotmánybíróság szerint identitás-létrehozó, illetve -kifejező hatása van.²⁷ Az általános személyiségi jog keretében biztosított védelem kiterjed arra is, hogy a névviselőt ne foszthassák meg az utónevétől, illetve ne kényszeríthessék annak megváltoztatására.

Álláspontunk szerint egy nem- és névváltoztatási (anyakönyvi) ügyben nem választhatta volna le és rekeszthette volna ki a névváltoztatáshoz való jog korlátozására vonatkozó indítványelemeket az Alkotmánybíróság. Az alkotmánybírósági eljárásra okot adó ügyben alkalmazandó rendelkezés – az Aet. 44. § (3) bekezdése – a születési nemhez köti a szülők által választható utónevet. Amennyiben a személy későbbiekben meg akarja változtatni az utónevét, csak a születési nemének megfelelő nevek közül választhat. Az alapügyben tehát a „születési nem” mint adat alkotmányosságának vizsgálata szoros alapjogi összefüggésben van a névváltoztatáshoz való jog korlátozásával, aminek érdemi vizsgálatát az Alkotmánybíróság nem végezte el a 3058/2023. (II. 16.) AB határozatában. Az Alkotmánybíróság következőképpen megfelelt a ko-

rábbi gyakorlatáról, ami a jogi nemváltoztatásra irányuló eljárást a névváltoztatás speciális esetének tekintette. Kérdéses az is, hogy a 3058/2023. (II. 16.) AB határozat helyes értelmezése nem éppen arra vezetne-e, hogy a névváltoztatást a „születési nem”-től mint megváltoztathatatlan adattól függetlenül, a nem által determinált utónévvalasztás elvének elvetésével kell szabályozni. Ha ez a következtetés helytálló, úgy az alkotmányos névjog második tartományára vonatkozó alapjogi dogmát felül kellene vizsgálni.

A NEMI ÖNRENDELKEZÉSI JOG KORLÁTOZHATÓSÁGA – NEMZETKÖZI ELVÁRÁSOK ÉS AZ AB HATÁROZAT

Az alkotmányos névjog, valamint a magánélet tiszteletben tartásához való jog mind az alkotmányosan korlátozható alapjogok közé tartoznak. Figyelemmel kell azonban lenni arra is, hogy mind az EJEB,²⁸ mind az Alkotmánybíróság (a 3058/2023. (II. 16.) AB határozata előtt) úgy tekintette,²⁹ hogy az államnak intézményvédelmi kötelezettsége van e tekintetben, vagyis jelen esetben arra, hogy a transznemű személyek számára hatékony formában – *de facto* és *de jure* – álljon rendelkezésre nem- és névváltoztatási eljárás.³⁰

Az alapjogi teszt alkalmazása során tehát az Alkotmánybíróságnak figyelemmel kell(ett volna) lennie egyrészt a tényleges alapjogi problémára, amit nem szabadott volna pusztán az anyakönyvi „születési nem” rögzítésének Alaptörvénnyel való összehangjának vizsgálatára redukálnia. Továbbá, a tartalmi vizsgálat során értékelnie kellett volna a 6/2018. (VI. 27.) AB határozatában a transznemű személyek önazonosságának védelmére irányuló intézményvédelmi kötelezettséget.

Az Alkotmánybíróság által alkalmazott „vizsgálati módszer”, sajnos, alulmarad a mintaadó német alkotmánybíróság gyakorlatával való összehasonlításban. A német alkotmánybíróság amellett, hogy korlátozható alapjogként határozta meg a névhez való jogot,³¹ megállapította azt is, hogy a transznemű személyek személyneve – amely a német nyelvben a családnév előtt áll, és emiatt „előnév”-nek (*Vorname*) hívják – jogi védelme indokolt, ugyanis a személynév a név viselője nemének kifejezését is szolgálja (legalábbis a német – és sok más – nyelvben). Az arra való törekvést, hogy a személynév által jelzett nem egybeessen a személy nemével, a szemé-

A SZÜLETÉSI NEM FOGAL-
MÁNAK IMMÁR KIIRTHA-
TATLAN BEÁGYAZÁSA A JOG-
RENDSZERBE, VALAMINT AZ
ÖNMEGHATÁROZÁSON ALA-
PULÓ NEMI IDENTITÁS TA-
GADÁSA AZ ÁLLAM ÁLTAL AZ
„ANTI-GENDER” DISKUR-
ZUS TÉRNYERÉSEKÉNT IS
ÉRTELMEZHETŐ

lyiségi jogok körében védelem illeti meg, gyermekek esetén ez a megoldás szolgálja a gyermek legfőbb érdekét.³² Az Alkotmánybíróság azon túl, hogy a bírói indítvány ezen összefüggését határozatában rögzítette, kitérve annak konkrét jogszabályhelyére³³ – az Aet. 44. § (3) bekezdésére –, azzal érdemben nem foglalkozott. Így nem vizsgálta, hogy a transznemű személyek szenvednek-e alapjogi jogsérelmet a névváltoztatáshoz való jog elvonásával, ahogy azt sem, hogy a „születési nem” mint adat a szülők által választott „utónév” adattal összefüggésben nem feltétlenül szolgálja az érintettek alapjogi védelmét, tekintettel a nemi identitás alakulására, illetve nemi önrendelkezési igény esetleges manifesztálódására. Ennek eredményeként a transznemű személyek alapjogvédelmi igényéhez nem kapcsolódik olyan szabályozás, ami biztosítaná a nem kifejezését a viselt név által. Mivel az Alkotmánybíróság korábbi gyakorlatából levezetetten a transznemű személyek esetében a nem- és névváltoztatás egybeesik, ezért pusztán a „születési nem” mint adat alkotmányossága körüli vizsgálat súlyosan korlátozottnak nevezhető.

A nemi önrendelkezési jog korlátozása és annak elvonása között éles határ van. A nemi önmeghatározás korlátozását, tehát az önrendelkezési jog gyakorolhatóságának akadályát jelenti az, ha az állam bizonyos feltételekhez köti a nem jogi elismerését; például orvosi véleményhez vagy jogi előfeltételhez. Vannak olyan országok, ahol a transznemű személyek számára a jogi elismerést transzszexualizmust megállapító diagnózis beszerzéséhez kötik, ennek keretében vizsgálatokra kötelezik őket; esetleg hormonkezelésre, nemi megerősítő műtetre, illetve meddőséget eredményező orvosi beavatkozásra. Súlyosan aggályos az Alkotmánybíróság 3058/2023. (II. 16.) AB határozatának az az alapvető tévedése – melyet, sajnos, több ponton ismétel –, hogy a transznemű személyeknek „nemváltó kezelés nyomán jön létre” a neme.³⁴ Ha az Alkotmánybíróság törekedett volna a nemzetközi emberi jogi normák alakulásának figyelembevételére, különösen az EJEB egyes – a bírói indítványban is hivatkozott – ítéleteire, amikor az elé került ügyet vizsgálta, akkor nem juthatott volna ilyen következtetésre. Az *A.P., Garçon és Nicot*-ügyben az EJEB kimondta, hogy a nem jogi elismerésének feltételül nem követelhető meg a nemi megerősítő beavatkozások teljes körének elvégztetése.³⁵ Az *X. és Y. Románia elleni* ügyében az EJEB azt állapította meg, hogy a nem jogi elismerésének invazív beavatkozás elvégztetésének függvényévé tétele az Egyezmény 8. cikkébe ütköző intézkedésnek minősül.³⁶

A jogi értelemben vett nemváltoztatásra irányuló nemzeti eljárás önmagában is alkalmas lehet a

transznemű személyek korlátozására: amennyiben kiverőóan hosszú az ügyintézési határidő (közigazgatási szerv előtt) vagy a bírósági eljárás hossza (egyes országokban bírósági úton történik a jogi nemválttatás), az természetszerűleg fokozza az érintett kitettségét – megélt nemi identitásával összefüggésben – a diszkriminációnak, a zaklatásnak, az emberi méltóságot sértő élethelyzeteknek. Az eljárás elérhetőségét alapvetően korlátozhatják a költségek (a kérelmező, illetve peres fél által fizetendő illeték, igazgatási szolgáltatási díj, szakértő díj).

A jogi nemválttatás elérhetőségét a nemzeti jogalkotó korlátozhatja a transznemű személy életkora alapján (kizárva vagy korlátozva az alapjogi szempontból cselekvőképesnek tekintett, tizenéves kiskorúakat vagy éppen az idősödő transznemű személyeket). Mind az EJEB, mind az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága vizsgált már olyan ügyeket, amelyek fókuszában az állt, hogy a nemzeti jog elvárta a transznemű személyektől, hogy a fennálló házasságukat felbontsák, mielőtt a nemük jogi elismerése iránti igényvel lépnek fel.³⁷

Összhangban a Yogyakarta-elvekkel, a nemre vonatkozó adat megválttatásának jogi elismerésére irányuló eljárások közül azokat tartjuk megfelelőnek, amely során a kérelmezők írásbeli nyilatkozattal, az illetékes hatósághoz intézett kérelem útján változtatják meg a nemüket. Ahogy névváltoztatási eljárások esetén, úgy a nem- és névváltoztatási eljárások esetén sem indulhatnak ki az állami szervek abból, hogy a transznemű kérelmező, illetve peres fél visszaélészerűen kívánja elismertetni a nemét (illetve megválttatni a nevét). Az eljárás nem tehető függővé orvosi (mentális kondíciót rögzítő) diagnózistól, kötelező orvosi kezeléstől, műtétől, esetleg meddővé tételtől, továbbá az érintett fennálló házasságának felbontásától. 2023-ra hat európai uniós tagállam fogadott el az önrendelkezési megközelítést alkalmazó jogszabályokat a transznemű és interszex emberek védelmében. Dánia volt az első uniós ország, amely 2014-ben ilyen elven alapuló eljárást vezetett be, 2015-ben Málta és Írország követte, majd Belgium, Luxemburg és Portugália.³⁸ A nemi identitás önmeghatározásának jogi elismerésével kapcsolatos korlátozások tekintetében azonban még közel sem alakult ki nemzetközi vagy európai konszenzus, annak ellenére, hogy az ENSZ Közgyűlése is az önmeghatározás szabadsága mellett foglalt állást, a nemi identitáson alapuló erőszakkal és megkülönböztetéssel szembeni védelemről szóló jelentésében.³⁹

Álláspontunk szerint az Alkotmánybíróság 3058/2023. (II. 16.) AB határozata nem tükröz semmilyen megfontolást arra nézve, hogy a „születési nem” megválttathatatlansága – szemben a fent említett, alap-

vetően a nem jogi elismerését korlátozó feltételekkel – valójában elvonja a transznemű személyektől a nemi önrendelkezési jogukat (mivel nem engedi a nem-változtatás kötelező regiszterekben, hivatalos okmányokban való megjelenését), korlátozza a névváltoztatáshoz fűződő alapvető jogukat, és nem biztosítja a magánéletük tiszteletben tartásához való jogukat a nemi identitásuk vonatkozásában. Az Alkotmánybíróság nem észlelt az intézményvédelmi kötelezettség tekintetében jogalkotói mulasztásban megnyilvánuló alaptörvényellenességet, pedig korábbi gyakorlata ezt diktálta volna. A saját hatáskör ilyen módú korlátozása folytán az Alkotmánybíróság a transznemű nemi kisebbség egészét vállaltan sértő, alapjogvédelmi funkcióját önkényesen be nem töltő intézménynek tűnik.

A NEMRE VONATKOZÓ ADATTAL VALÓ RENDELKEZÉS SZABADSÁGA

A nemi önrendelkezési jog – a cselekvési autonómia elemeként – szükségszerűen kiterjed a nemi önazonossággal összefüggő döntések meghozatalához való jogra. A döntési képesség szabadságának éppen a döntés identitásképző jellegénél, az önazonosság megélésére ható voltánál fogva széleskörűnek kell lennie, az intimszférát érintő beavatkozások esetén nem fogadható el bármely alkotmányos érték védelme mint alkotmányos jogalkotói cél. Ha a „nem” védett tulajdonság, azon az alapon, hogy az az egyén önazonosságának tetszőlegesen meg nem változtatható eleme,⁴⁰ úgy a társadalmi nemnek is védett tulajdonságnak kell lennie jogi szempontból.

A nemre vonatkozó adat személyes adat, ami az utónév ismeretéből (a nem mint adat külön rögzítése nélkül) is megismerhető az utónévvadásra vonatkozó magyar szabályozás sajátosságából fakadóan.⁴¹ A transznemű személyek „nemének” azonban, álláspontunk szerint, éppannyira különleges személyes adatnak kellene minősülnie, mint a szexuális irányultságra vagy szexuális életre vonatkozó adatnak, a névváltoztatás anyakönyvi engedélyezésére tekintet nélkül.⁴²

Ami az Aet. szerinti korlátozás GDPR-al való összhangjának hiányát illeti, alapvetésként utalunk arra, hogy a GDPR alkalmazásában elvárt, hogy a tagállami jogalkotó ne éljen a felhatalmazásával az uniós joggal, különösen az az Alapjogi Chartával és a GDPR *sui generis* korlátozásra vonatkozó szabállyal ellentétesen. A 3058/2023. (II. 16.) AB határozat utal ugyan néhány adatvédelmi elvre,⁴³ azokat va-

lójában teljesen inkonzisztensen alkalmazza. Több probléma közül kiemeljük azt, hogy a kötelező adatkezelést, illetve adattovábbítást végző anyakönyvi rendszer fenntartásának célját ássa alá, ha a transz-

nemű személyek azonosítására nem lesznek alkalmasak az anyakönyvi adatok. Nem üdvözljük azt a „jogfejlesztést”, hogy az Aet. szerinti „személyazonosításra alkalmas adat” az azonosítási célt csak a cisznemű nyilvántartottak vonatkozásában teljesíti. A „születési nem” mint adat nem alkalmas „személyazonosításra” a

transznemű személyek vonatkozásában. Nem véletlen, hogy banki ügyintézésnél vagy a reptéren nem a születési anyakönyvi kivonatot mutatjuk be. Álláspontunk szerint mind az anyakönyvi nyilvántartás „születési nem” adatának, mind a kapcsolt, magyar jog által kötelezően előírt adatkezelések összeegyeztethetetlenek a GDPR egyes rendelkezéseivel.⁴⁴

Ami a transznemű személyekre vonatkozó egyes adatkezeléseket illeti: az állam egyrészt a jogi tranzíció előtti a nemi identitás kifejezésére használt, választott név elfogadásával, elsődleges regisztrálásával előzheti meg, hogy az illető ügyintézők során kényszerítve legyen státuszának felfedezésére (*forced outing*). Ezen a ponton szeretnénk rögzíteni, hogy a transznemű személy nevének rögzítésére a jogi tranzíciót megelőzően kell sort keríteni, az érintett személyes adatain, illetve nemi és információs önrendelkezési jogának védelme érdekében. Ilyen megoldás lehet például a kötelező adatkezeléssel nem érintett munkahelyi belső nyilvántartásokban vagy iskolai regiszterekben való nyilvántartása a transznemű munkavállalóknak, illetve tanulóknak. Az utónév, illetve a nemre vonatkozó adatok vonatkozásában az ilyen nyilvántartásokban is érvényesülniük kell a GDPR adatvédelmi alapelveinek, különösen a pontosság és a tisztességes adatkezelés elvének.⁴⁵

Azt a kérdést illetően, hogy a transznemű személyek csak a nem- és névváltoztatás engedélyezésének pillanatától gyakorolhatják-e a jogi tranzíció előtti nemükre és nevükre vonatkozó adatok helyesbítéséhez, valamint törléséhez való jogot, eltérő jogirodalmi álláspontok léteznek.⁴⁶ A mi megítélésünk szerint nem kell – és nem lehet – bevárni az érintett jogi értelemben vett tranzícióját ahhoz, hogy *nem kötelező adatkezelések* során a megélt nemének megfelelőek legyenek a személyes adatai, így például a neve. Álláspontunk szerint az adatkezelők nem várhatják el az érintettől a jogi tranzíció igazolását, nem kérhetik a nemi inkongruencia egészségügyi dokumentumokkal való alátámasztását. Ha ezzel ellentétesen jár el az adatkezelő, az adatvédelmi jogsértést is megva-

lósíthat,⁴⁷ de alapjogi szempontból mindenképp a transznemű személy önrendelkezési jogába való beavatkozást jelent.⁴⁸

A TRANSZNEMŰ GYERMEK NEMI IDENTITÁSÁRA VONATKOZÓ JOGI VÉDELEM HIÁNYA

Úgy látjuk, hogy a 3058/2023. (II. 16.) AB határozat beilleszthető egy tágabb transzellenes diskurzusba. Az Alkotmánybíróság a 33/2021. (XII. 22.) AB határozatában vizsgálta a kormány öt népszavazásra javasolt kérdése közül azt, amely a nemátalakító – helyesen: nemi megerősítő – kezelések vonatkozásában érintette a kiskorúak védelmét.⁴⁹ A határozat hivatkozik az Alaptörvény kilencedik módosítása mögötti alkotmányozói szándékra, miszerint „intézményvédelmi kötelezettséget” teremtett az Alaptörvény XVI. cikk (1) bekezdésében, arra, hogy gyermekek esetében védje a „születési nemüknek megfelelő önazonossághoz való jogukat”. A 3058/2023. (II. 16.) AB határozat is hivatkozik erre, miközben az alapügyben egyébként semmi nem utal arra, hogy a felperes kiskorú lenne. Ha nagykorú személyek alapjogait a gyermekjogok védelmére hivatkozva korlátozzák, az alapjaiban kérdőjelezi meg az AB határozat szakmaiságát.

Jelen tanulmányunk írásának kezdetekor azzal a hipotézissel éltünk, hogy az az Alkotmánybíróság a nemi önazonosság bárminemű kifejeződésének korlátozást *ab ovo* szükségesnek fogja találni kiskorúak esetében, nagykorúak esetében azonban nem fogja indokolni a jogkorlátozást. A feltevésünk egy részét az Alkotmánybíróság 3058/2023. (II. 16.) AB határozata igazolta: a nagykorú transznemű személyek alapjog-korlátozását az Alkotmánybíróság elferdített érvelés alapján minősítette szükségesnek és arányosnak.

Álláspontunk szerint az Alkotmánybíróság felületes érvekkel, leginkább a transznemű személyek egészségének védelmére hivatkozva találta arányosnak az érintettek önrendelkezési jogának korlátozását, a nemváltoztatás jogi elismerésének lehetetlenné tételét számukra. Az Alkotmánybíróság állandó gyakorlata szerint azonban az orvosi beavatkozásokkal kapcsolatos szaktudományos kételyek megítélését, illetve a versengő álláspontok közti választást a kompetenciáján kívül esőnek minősíti, a tudósok által vitatott kérdésekben pedig tartózkodik az állásfoglalástól.⁵⁰ A 3058/2023. (II. 16.) AB határozatában az Alkotmánybíróság kivételesen, már-már az önsorsrontás kérdésével foglalkozó AB döntésekkel párhuzamosan alkalmazva, orvosszakmai érveket ad elő a szabályozás Alaptörvénnyel való összhangjának alá-

támasztására. Míg az előadott érvek nagyban összecsengenek a Miniszterelnökséget vezető miniszter érveivel, az Alkotmánybíróság nem adott súlyt a pszichológiatudomány képviselőinek, az AB érvelése emiatt is egyoldalúnak tűnik. Márpedig a gyermekek nemi fejlődését illetően konszenzus övezi azt a tudományos megállapítást, miszerint a gyermekek igen korán, már két-három éves korban nemi címkéket alkalmaznak, nemekre utaló kifejezéseket használnak.⁵¹ Három- és ötéves kor között alakul ki a nem mint jellemző állandóként való felfogása (*gender constancy*): hogy a nem állandó, nem lehet megváltoztatni a ruházat vagy viselkedés megváltoztatásával. A mentalizáció képességének fejlődésével a gyermekek kisiskoláskorban megértik, hogy mások elképzelései, nézetei, szándékai, illetve vágyai eltérőek lehetnek az övéiktől.⁵² Egy 7–12 éves gyermekek körében végzett kutatás azt a hipotézist támasztja alá, miszerint a nemi identitásuk kifejezésének teret engedő környezetben nevelkedő transznemű gyermekek – összehasonlítva cisznemű testvéreikkel és más gyermekekkel – nem mutatják jelét zavart, késleltetett, színlelt vagy gender-atipikus válaszádnak, azaz ilyen környezetben a kifejezett és megélt nemüknek megfelelő válaszokat adnak mind a transznemű, mind a kontrollcsoportba tartozó gyermekek.⁵³ Az új kutatások pedig alátámasztják Kohlberg 1966-bban közzétett, a nemi sztereotípiák kialakulására vonatkozó fejlődésmélettét, miszerint a nemi identitás kialakulása (legyen az a biológiai nemmel azonos vagy attól eltérő) kisiskoláskorra már rögzül. Álláspontunk szerint, ha az Alkotmánybíróság – korábbi kompetenciáit átlépve – a transznemű személyek egészségének védelmére hivatkozva érvel, akkor a pszichológiatudomány, illetve a transznemű személyeket képviselő szervezetek álláspontjait is figyelembe kellett volna vennie. Ennek hiányában a 3058/2023. (II. 16.) AB határozat érvei alkotmányjogi szempontból nem igazoltak, tudományos szempontból véve pedig egyoldalúak.

A vizsgált ügyön túl tényszerűen megállapítható, hogy transznemű fiatalok igenis léteznek Magyarországon. Ők azok a fiatalok, akiket félt az alkotmányozó a „modern gondolkészletek” káros hatásaitól. Éppen ezért életkorukra (alapjogi cselekvőképességükre) tekintet nélkül blankettatiltalmat mond ki a jogalkotó a nemi identitásuk jogi elismerésére nézve. Be kellene látni, hogy a nemi tudatosság kialakulása kognitív és szociális fejlődés eredménye,⁵⁴ és nem a „modern ideológiai folyamatoké”. Az alkotmányozónak már a születési nem mögötti fogalomkészlete is binaritásra épül, azaz kirekesztő az interszex személyekre nézve, ami kicsit sincs összhangban az alapjogi védelem univerzalitásának elvével.⁵⁵ Magyaror-

szág nemzetközi kötelezettségvállalása⁵⁶ és az Alaptörvény XVI. cikk (1) bekezdése alapján egyaránt köteles a gyermekek identitásának tiszteletben tartására, a fejlődésének elősegítésére, az egészsége védelmére. A nemi önrendelkezés szerinti akaratnyilvánításnak a címzettje az állam akkor is, ha ezt tudatosan el akarja kerülni a jogalkotó. Az állam közrehatása nélkül nincs névváltoztatásra mód, nemcsak a transznemű személyek, hanem senki számára. Súlyosan téves megoldás a név- és nemváltoztatáshoz való jog egységének mesterséges megbontása és az alapjogi vizsgálódás lezárása a jogalkotói mulasztás vizsgálata nélkül. Pusztán azért, mert a „születési nemhez való azonosság” védelmére való kötelezettség szerepel az Alaptörvényben, nem jelenti azt, hogy ne kellene közrehatnia az államnak (szabályozóként, nyilvántartó állami szervként, adatkezelések jogszerűségét felülvizsgáló hatóságként vagy bíróságként), hogy a nemi azonosságukat érvényesíthessék a transznemű személyek az állammal, az egyes adatkezelőkkel (pl. munkáltató, postaszolgáltató, egészségügyi szolgáltató) szemben, akikkel való viszonyukban jelenleg nap mint nap arra vannak kényszerítve, hogy a nemváltoztatásukat felfedjék.

VÉGSZÓ

Az Alkotmánybíróság 3058/2023. (II. 16.) AB határozata nyíltan vállalta a visszalépést a transznemű személyek alapjogi védelme terén. A visszalépéssel pedig jócskán „váratta” a transz személyek közösségét, akik 2020. május 29. napjától nem támaszthatnak igényt, nem adhatnak le kérelmet nemük jogi elismerése iránt igényt. Az Alkotmánybírósághoz érkezett panaszokkal egyesített bírói kezdeményezés elbírálását az Alkotmánybíróság az Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés b) pontja szerinti határidőt sértően, több mint egy éven át halogatta, és csak 2022. november 29-én szignálta új ügyszámra, majd rohamtempóban tárgyalta három ízben. Ezen eljárás végén az Alkotmánybíróság teljes ülése által jegyzett 3058/2023. (II. 16.) AB határozat érdemi részében egyetlen szóval sem említi az ügy elektronikus adatlapján elérhető *amicus curiae* beadványokat,⁵⁷ illetve azok tartalmára nem tesz utalást. Az Alkotmánybíróság határozata különösen hátrányosan érinti a transznemű kisebbséget, valamint azokat a szerveze-

teket, amelyek a transznemű személyek jogainak elismeréséért küzdenek. Az Alkotmánybíróság ismét validált egy olyan szabályozást, amely izolál egy társadalmi kisebbséget, és növeli annak veszélyét, hogy áldozattá válnak. Az Alkotmánybíróság emellett, implicit módon, azon dogma mellett tette le a voksát a 33/2021. (XII. 22.) AB határozaton keresztüli utalással, amely szerint a transznemű személyek jogi igényei a társadalomra veszélyes magatartásként értendők.

A 3058/2023. (II. 16.) AB határozatával az Alkotmánybíróság az Alaptörvénnyel összhangban állónak találta azt a jogtiprást, ami tömegesen sújtja a jogi elismerés nélkül élő transz személyeket, diszkriminációnak és zaklatásnak teszi ki őket. Mi csak remélni tudjuk, hogy az Alkotmánybíróság a még elbírálás alatt lévő közvetlen panaszok⁵⁸ vonatkozásában, a nemzetközi emberi jogi fejleményeket tekintetbe véve, felülírja ezt a döntést. Ehhez ajánljuk Czine Ágnes alkotmánybíró álláspontjának figyelembevételét, miszerint a választott nemi identitás jogi elismerését ellehetetlenítő jogszabályhelyek az Alaptörvény VI. cikk (1) bekezdésébe ütközhetnek. A kiskorú transz személyekkel kapcsolatos nem- és névváltoztatási kérdések elbírálásához a jövőre nézve ajánljuk a taláros testület figyelmébe – szigorúan az európai alkotmányos diskurzus erősítése jegyében – a spanyol alkotmánybíróság 99/2019. határozatának,⁵⁹ valamint az írásunkban hivatkozott EJEK-gyakorlatnak az áttekintését.

JEGYZETEK

1. SOMODY Bernadette – VISSY Beatrix: Az alapjogok védelme, in *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*, szerk. JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYÖK Gábor (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: BODNÁR Eszter – JAKAB András), 2009, 10, <https://ijoten.hu/szocikk/az-alapjogok-vedelme>.
2. Egyes közigazgatási tárgyú törvények módosításáról, valamint ingyenes vagyonyjuttatásról szóló 2020. évi XXX. törvény 33. §.
3. Aet. 3. § x) pont.
4. Aet. 69/B. § (1) bek. b) pont be) alpont és Aet. 69/B. § (3) bek.
5. A transznemű személyek névváltoztatására, valamint adminisztratív nemváltoztatására tanulmányunkban összefoglalóan a nem jogi elismeréseként utalunk.

6. 3058/2023. (II. 16.) AB határozat, Indokolás [40], [50].
7. 3058/2023. (II. 16.) AB határozat, Indokolás [17].
8. 48/1998. (XI. 23.) AB határozat.
9. 22/2003. (IV. 28.) AB határozat.
10. 43/2005. (XI. 14.) AB határozat.
11. 45/2005. (XII. 14.) AB határozat, Dr. Bragyova András alkotmánybíró párhuzamos indokolása.
12. SZILÁGYI Vilmos (szerk.) (é.n.): *Nemiség: szervek és funkciók*, <http://mek.oszk.hu/03600/03622/03622.pdf>.
13. 3058/2023. (II. 16.) AB határozat, Indokolás [29].
14. 3058/2023. (II. 16.) AB határozat, Indokolás [31].
15. 3058/2023. (II. 16.) AB határozat, Indokolás [31].
16. 3058/2023. (II. 16.) AB határozat, Indokolás [37].
17. 3058/2023. (II. 16.) AB határozat, Indokolás [40].
18. PETŐ Andrea: Anti-gender, azaz a társadalmi nemek fogalmát mint ellenséggépet használó tudományos diskurzus megjelenése Magyarországon, in *Társadalmi nemek – Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*, szerk.: Kovács Mónika, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó 2017, 212.
19. 58/2001. (XII. 7.) AB határozat, ABH 2001, 527, 542.
20. TILK Péter: Az emberi méltósághoz való jog „új” összetevője: a névjog, *Magyar Közigazgatás* 2001/11, 656, 657.
21. Az *ultra vires* uniós jogi aktusok és az alapjogi fenntartás kapcsán lásd: 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Indokolás [35]–[44]; 32/2021. (XII. 20.) AB határozat, Indokolás [70]; a kötelező védőoltások alkotmányosságával kapcsolatban (COVID-19 járvánnyal összefüggésben) l. 3128/2022. (IV. 1.) AB határozat, Indokolás [138] és a 3537/2021. (XII. 22.) AB határozat, Indokolás [67] utalással a szlovén alkotmánybíróságra; de a személyes adatok kezelése kapcsán először az univerzális személyi szám alkotmányellenességéről szóló 15/1991. (IV. 13.) AB határozatban a német alkotmánybíróságra; legutóbb pedig a német, az osztrák, a szlovén, a cseh alkotmánybíróságok határozataira az Eht. szerinti adatszolgáltatási kötelezettség vizsgálatával összefüggésben l. 15/2022. (VII. 14.) AB határozat, Indokolás [18], melyek anyakönyvi (kötelező) adatnyilvántartások, valamint azokkal összefüggő egyéb adatkezelések vonatkozásában is relevánsak.
22. BVerfGE 115, 1 [14]; 121, 175 [190]; BVerfGE 147, 1 [37].
23. BVerfGE 147, 1 [39]–[41].
24. BVerfGE 104, 373 [385].
25. BVerfGE 109, 256 [266].
26. BVerfGE 109, 256 [267].
27. BVerfGE 147, 1 [45].
28. *X Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság elleni* ügye, 29683/16. számú kérelem, a Bíróság 2019. január 17. napján kelt ítélete; *Y.T. Bulgária elleni* ügye, 41701/16. számú kérelem, a Bíróság 2020. július 9. napján kelt ítélete; *X és Y Románia elleni* ügye, 2145/16 és 20607/16. számú kérelmek, a Bíróság a 2021. január 19. napján kelt ítélete; *A. D. és mások Grúzia elleni* ügye, 57864/17, 79087/17 és 55353/19. számú kérelmek, a Bíróság 2022. január 12. napján kelt ítélete.
29. 6/2018. (VI. 27.) AB határozat, Indokolás [48]; 11/2021. (IV.7.) AB határozat Indokolás [35], Czine Ágnes alkotmánybíró párhuzamos indokolása, Indokolás [43].
30. Recommendation CM/Rec(2010)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity (Adopted by the Committee of Ministers on 31 March 2010 at the 1081st meeting of the Ministers’ Deputies), https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cf40a; Parliamentary Assembly Resolution 2048 (2015) on discrimination against transgender people in Europe (Adopted by the Assembly on 22 April 2015 (15th Sitting), <http://assembly.coe.int/nw/xml/xref/xref.xml2html-en.asp?fileid=21736>; Thematic Report on Legal Gender Recognition in Europea (Steering Committee on Anti-discrimination, Diversity and Inclusion (CDADI), <https://rm.coe.int/thematic-report-on-legal-gender-recognition-in-europe-2022/1680a729b3>.
31. BVerfGE 78, 38 [49].
32. BVerfGE 115, 1 [49].
33. 3058/2023. (II. 16.) AB határozat, Indokolás [4].
34. 3058/2023. (II. 16.) AB határozat, Indokolás [50]; Schanda Balázs, az ügy előadó alkotmánybírójának párhuzamos indokolása, Indokolás [65].
35. *A.P., Garçon és Nicot Franciaország elleni* ügye, 79885/12, 52471/13. és 52596/13. számú kérelmek, a Bíróság 2017. április 6-án kelt ítélete.
36. *X és Y Románia elleni* ügye, 2145/16. és 20607/16. számú kérelmek, a Bíróság 2021. január 19. napján kelt ítélete. A német alkotmánybíróság alkotmányellenesnek találta azt a szabályozást, mellyel a törvényhozás túl magas elvárásokat támasztott – konkrétan nemi megerősítő sebészeti beavatkozások elvégeztését várta el – az „ellenkező nemhez” [sic!] tartozás érzelmi állandóságának érintett általi bizonyítására. BVerfGE 115, 1 [67]–[69].
37. *Hämäläinen Finnország elleni* ügye, 37359/09. számú kérelem, a Bíróság [Nagykamara] 2014. július 16-án hozott ítélete; *G v. Australia*, Human Rights Committee, Communication No. 2172/2012, 28 March 2017, https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/AUS/CCPR_C_119_D_2216_2012_26103_E.pdf.
38. European Commission, Directorate-General for Justice and Consumers, Legal gender recognition in the EU: the journeys of trans people towards full equality, Publications Office, 2020, <https://data.europa.eu/doi/10.2838/50202>.

39. UN General Assembly Independent Expert on Protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity (12 July 2018), A/73/152, <https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=A/73/152&Lang=E>.
40. Ezzel kapcsolatban rámutatunk, hogy az Alkotmánybíróság a „nemet”, a faj, szín, fogyatékoság, társadalmi származás védett tulajdonságokkal együtt a megváltoztathatatlan tulajdonságok közé sorolja, amelyeket az egyén nem tud befolyásolni (6/2018. (VI. 27.) AB határozat, Indokolás [38]; 11/2018. (VII. 18.) AB határozat, Indokolás [20]; 33/2019. (XI. 27.) AB határozat, Indokolás [72]; 4/2021. (I. 22.) AB határozat, Indokolás [102]). A mi álláspontunk szerint a nemet itt a biológiai nemként kell érteni, és a nemi önrendelkezési jog alatt vett nem (gender) a saját elhatározástól nem függő kategóriába esik, de semmiképpen nem tekinthető megváltoztathatatlannak (elsősorban pszichoszociális hatások eredményeként nem kizárt a nemi identitás változása).
41. 1983. január 1-jétől az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről szóló 1980. évi 17. törvényerejű rendelet (Atvr.) 27. § (3), ill. (4) bekezdése, 2002. december 15-étől a 30. § (4) bekezdése rendelkezett a gyermek „nemének” megfelelő utónév anyakönyvezéséről. Az anyakönyvi eljárásról szóló 2010. évi I. törvény (Act.) 44. § (3) bekezdése 2020. május 29-ét megelőző állapot szerint a gyermek „nemének”, azt követően a gyermek „születési nemének” megfelelő utónevet lehet anyakönyvezni. Az Alkotmánybíróság az 58/2001. (XII. 7.) AB határozatban találta úgy, hogy jogforrástani szempontból alkotmányosan elfogadható egy külön könyv, a Ladó-féle *Magyar utónévkönyv* figyelembeveendőségének elrendelése. Az Alkotmánybíróság elfogadta a ma már a Nyelvtudományi Intézet által összeállított utónévjegyzék elsődlegességét, mely névjegyzék – a *Magyar utónévkönyv* első, 1971. évi kiadása óta – alapvetően nemi binaritáson alapul.
42. Nem értünk egyet a GDPR-hoz írt magyarázat azon okfejtésével, mely a transzszexualitást szexuális irányultságnak tekinti. Révész Balázs: 4.1.2.1. A személyes adatok különleges kategóriái, in *Magyarázat a GDPR-ról*, szerk. PÉTERFALVI Attila – RÉVÉSZ Balázs – Buzás Péter, Budapest, Wolters Kluwer Kft., 80. A jogi szakirodalom a transzneműséget mint nemi identitást (*gender identity*) tartja számon. A nemi identitás alatt a Yogyakarta alapelvek szerint minden ember mélyen és egyedi módon megélt társadalmi nemét értjük, amely megegyezhet a személynek születéskor tulajdonított biológiai nemmel, vagy eltérhet attól, és amelybe beletartozik az egyén személyes testérzete (amelyhez kapcsolódhat a testi megjelenés vagy működés saját szándékából történő megváltoztatása műtéti, gyógyszeres vagy egyéb úton) és a társadalmi nem egyéb kifejezési eszközei, mint például az öltözködés, a beszédstílus vagy a gesztusok. Lásd: Yogyakarta alapelvek (1.), magyar nyelvű fordítására: <https://batter.hu/sites/default/files/dokumentum/kiadvany/yogyakarta-alapelvek.pdf>. A nemi identitás különleges személyes adatként való kezelésére utal a GDPR (71) preambulumbekezdése is („szexuális irányultság vagy nemi identitás alapján”).
43. 3058/2023. (II. 16.) AB határozat, Indokolás [35] az adattakarékosság elve kapcsán; Czine Ágnes alkotmánybíró párhuzamos indokolásában a különleges személyes adat nyilvánossá tétele kapcsán elvárt kifejezett hozzájárulás szükségessége, Indokolás [59].
44. A GDPR 5. cikk (1) bekezdés a), c) és e) pontjával; a GDPR 6. cikk (1) bekezdés e) pontjával; a GDPR 9. cikk (2) bekezdés g) pontjával, a GDPR 16. cikkével és a GDPR 23. cikkével.
45. GDPR 5. cikk (1) bekezdés a) és d) pontjai.
46. Andrea Vige GRØNNINGSÆTER – Lars ARNESEN: The Civil Status of Trans Persons in Norwegian Law, in *Trans Rights and Wrongs (Ius Comparatum – Global Studies in Comparative Law, Vol. 54)*, eds. Isabel C. JARAMILLO – Laura CARLSON, Cham, Springer, https://doi.org/10.1007/978-3-030-68494-5_22.
47. A folyamatban lévő adatkezelések során az érintett személyes adataiban bekövetkezett változás miatti, az adatkezelőhöz intézett helyesbítési igényt [GDPR 16. cikk] az adatkezelő csak kisszámú feltétel fennállása esetén tagadhatja meg [GDPR 12. cikk (5) bek.]; a megtagadásról tájékoztatást kell adnia [GDPR 12. cikk (1) bek.], melyben számot kell adnia arról, hogy milyen indokokból nem fogadja el az érintetti igényt, milyen okokra visszavezethetően nem tudja azt teljesíteni. Ezen kötelezettsége teljesítésének igazolásáért az elszámoltathatóság elve alapján felelősséggel tartozik az adatkezelő [GDPR 5. cikk (2) bek.]. Az érintetti igény megtagadásával szemben az érintett transznemű személy hatóságához [GDPR 77. cikk, Infotv. 60. § (1)–(2) bek.] és bírósághoz is fordulhat [GDPR 78. cikk, Infotv. 23–24. §§].
48. Az ilyen magatartás, adatvédelmi jogsértésen túl, nemi identitáson alapú hátrányos megkülönböztetésnek vagy akár zaklatásnak is minősülhet megítélésünk szerint.
49. A befogadhatósági feltételeknek vitatottan megfelelő, eljárásjogi sérelem álcája mögött anyagi jogi felülbírálatot végezve. Egyetértünk Salamon László alkotmánybíró azon különvéleményével, miszerint a kormány alkotmányjogi panasza is a Kúria jogértelmezését kifogásolta a tisztességes bírósági eljáráshoz való joga sérelmét állítva, ami befogadási akadály az Abtv. 27. §-a alatt. Az AB konzekvensen úgy tekinti, hogy ha az indítványozó a bíróság jogalkalmazását és jogértelmezését, a kúriai felülvizsgálat terjedelmét, magának a felülvizsgálati eljárásnak a mibenlétét érinti, illetve kifogásol

- ja, akkor az indítvány érdemben nem vizsgálható – pl. 3235/2021. (VI. 4.) AB határozat, Indokolás [19], 3364/2017. (XII. 22.) AB végzés, Indokolás [21]; 3351/2017. (XII. 20.) AB végzés, Indokolás [30].
50. 39/2007. (VI. 20.) AB határozat, ABH 2007, 464, 484; 27/2021. (XI. 5.) AB határozat, Indokolás [80]; 3128/2022. (IV. 1.) AB határozat, Indokolás [106].
51. Lisa BRANNON: *Gender: Psychological perspectives*, Boston, Pearson Education, 1995; hivatkozva: KALCSÓ Réka – F. LASSÚ Zsuzsa: Óvodás gyermekek nemi sztereotípiáinak vizsgálata a pedagógus nemével összefüggésben, *Gyermekeknevelés*, 2016/3, 32–47.
52. Rebecca SAXE – Susan CAREY – Nancy KANWISHER: Understanding other minds: Linking developmental psychology and functional neuroimaging, *Annual Review of Psychology*, 2004, 87–124.
53. Kristina OLSON – Aidan C. KEY – Nicholas EATON: Gender Cognition in Transgender Children, *Psychological Science*, 2015/4, 467–474, <https://doi.org/10.1177/0956797614568156>.
54. Elizabeth LEE EWING – Wendy TROOP-GORDON: Peer processes and gender role development: changes in gender atypicality related to negative peer treatment and children's friendships, *Sex Roles*, 2011/1–2, 90–102, <https://doi.org/10.1007/s11199-010-9883-2>; Cristia BROWN SPEARS Ellen A. STONE: Environmental and social contributions to children's gender-typed toy play: the role of family, peers, and media, in *Gender Typing of Children's Toys: How Early Play Experiences Impact Development*, eds. Erica S. WEISGRAM – Lisa DINELLA, Washington, DC, American Psychological Association, 121–140.
55. A nem- és névváltoztatást ellehetetlenítő Aet. rendelkezések vizsgálatakor az Alkotmánybíróság nem vette figyelembe az interszex személyek speciális helyzetét sem.
56. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének a Gyermekek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezménye (továbbiakban: Gyermekek jogi Egyezmény) 3. cikk [a gyermek legfőbb érdekének figyelembevételére vonatkozó kötelezettség], 8. cikk [a gyermek saját személyazonossága megtartásához fűződő joga], 12. cikk [gyermek véleményének (korára és érettségi fokára) való kellő figyelembevételére vonatkozó kötelezettség], Magyarországon kihirdette az 1991. évi LXIV. törvény.
57. A Magyar Pszichológiai Társaság *amicus curiae* beadványa, valamint a NAIH és a Miniszterelnökséget vezető miniszter állásfoglalásai az AB ügy adatlapján érhetők el: <http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/C1F020E2B18092AFC12589090052E539?OpenDocument>.
58. IV/00948/2020, IV/01154/2020, IV/01155/2020, IV/02001/2020. számú AB ügyek.
59. Pleno. Sentencia 99/2019, de 18 de julio de 2019. Cuestión de inconstitucionalidad 1595-2016, Madrid, *Boletín Oficial del Estado*, Num 192-Sec. TC; 2019, <https://www.boe.es/boe/dias/2019/08/12/pdfs/BOEA-2019-11911.pdf>.

DÖNTÉS UTÁN

Rovatunkban ezúttal az Emberi Jogok Európai Bíróságának legutóbbi fontos döntéseit foglaljuk össze.

AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI BÍRÓSÁGÁNAK ÍTÉLETEIBŐL

AZ EGYEZMÉNY ELSŐ KIEGÉSZÍTŐ JEGYZŐKÖNYVÉNEK 3. CIKKE ÉS AZ EGYEZMÉNY 14. CIKKE A SZABAD VÁLASZTÁSOKHOZ VALÓ JOG, A HÁTRÁNYOS MEGKÜLÖNBÖZTETÉS TILALMA

Bakirdzi és E.C. Magyarország elleni ügye¹

Az ügy körülményei. Az Alaptörvény 2. cikk (2) bekezdése alapján a Magyarországon élő tizenhárom nemzetiség részvételét az Országgyűlés munkájában sarkalatos törvény szabályozza. E rendelkezés alapján a törvényhozó 2014-től egy olyan nemzetiségi képviseleti rendszert vezetett be, amelyben az elismert nemzetiségek tagjai önazonosítás alapján kérhetik, hogy nemzetiségi választópolgárként vegyék fel őket a választási névjegyzékbe.

A kérelmezők a magyarországi görög nemzetiséghez tartozó Kalliope Bakirdzi és az örmény nemzetiséghez tartozó E.C. Mindketten Budapesten élnek. A kérelmezők nemzetiségi választópolgárként kívántak részt venni az országgyűlési képviselők 2014. április 4-i választásán, ezért kérték a felvételüket a nemzetiségi névjegyzékbe.

Az országgyűlési képviselők választásán a magyarországi lakóhellyel rendelkező, névjegyzékben nemzetiségi választópolgárként szereplő választópolgár a) egy egyéni választókerületi jelöltre és b) nemzetiségének listájára, utóbbi hiányában egy pártlistára szavazhat. A többi, magyarországi lakóhellyel rendelkező választópolgár ezzel szemben egy egyéni választókerületi jelöltre és egy pártlistára szavazhat. Minden nemzetiségnek kizárólag egy nemzetiségi listája lehet, amit az országos nemzetiségi önkormányzat állít össze a választásra. A nemzetiségi választópolgárként regisztrált választópolgárok kizárólag saját nemzetiségük listájára szavazhatnak, a listán szereplő jelöltek sorrendjét pedig nem befolyásolhatják.

A nemzetiségi listák a törvény alapján ún. kedvezményes kvótát élveznek, és kedvezményes mandátumot szerezhetnek. A kedvezményes kvóta a listás mandátumszerzéshez szükséges szavazatszám egy-negyede. A nemzetiségi listát állító, de a mandátumhoz szükséges szavazatszámot el nem érő nemzetiiséget a törvény szerint nemzetiségi szószóló képviseli az Országgyűlésben.

A 2014. évi országgyűlési választásokon valamennyi országos nemzetiségi önkormányzat állított

nemzetiségi listát. A kedvezményes mandátumszerzéshez szükséges kvóta 22 022 szavazatot jelentett. 2014-ben egyetlen nemzetiségi lista sem kapott ennyi szavazatot.

A két kérelmező ennek az eredménynek az ismeretében fordult a Bírósághoz. Kalliope Bakirdzi kérelme 2014 júliusában, E.C. kérelme 2014 októberében érkezett a Bíróságra. A kérelmeket – tekintettel azok tárgyi hasonlóságára – a Bíróság egyesítette.

A kormány mindenekelőtt azzal védekezett, hogy a kérelmezők elmulasztották kimeríteni a hazai jogorvoslatokat. Először is, nem nyújtottak be fellebbezést a területi választási bizottságokhoz a helyi választási bizottságok azon határozatai ellen, amelyekben – az országgyűlési képviselők választására is kiterjedő hatállyal – nemzetiségi választópolgárként vették őket nyilvántartásba. A kérelmezők azzal érveltek, hogy a nemzetiségi névjegyzékből való törlésük nem orvosolhatta volna sérelmeiket. A kormány azt az érvelést is előterjesztette, hogy a kérelmezők kifogást nyújthattak volna be a szavazatszámoló bizottság határozata ellen az illetékes választási bizottsághoz, a kérelmezők azonban ezt is elmulasztották. A szavazatszámoló bizottság döntése elleni kifogással összefüggésben a kérelmezők rámutattak, hogy az értelemszerűen a szavazatok számlálásával, nem egy állítólagosan alaptörvény-ellenes jogszabályi rendelkezés alkalmazásával kapcsolatosan nyújtható be.

A kérelmezők érvei alapján a Bíróság elutasította a kormány hazai jogorvoslatok kimerítésének elmulasztásával kapcsolatos kifogásait, és a kérelmeket befogadhatónak nyilvánította.

*A döntés.*² A kérelmezők az Egyezmény Első Kiegészítő Jegyzőkönyvének 3. cikke és az Egyezmény 14. cikke alapján azt kifogásolták, hogy a vonatkozó jogszabályok alapján a nemzetiségeknek nincs valós lehetőségük arra, hogy elérjék a kedvezményes kvótát, és ezzel mandátumot szerezzenek az országgyűlési képviselők választásán. Így, noha a magyar jogalkotó deklarált szándéka az volt, hogy elősegítse a nemzetiségek törvényhozásban való részvételét, az intézkedés hatása ellentétes lett, az érintett csoportok jogfosztásához vezetett.

A kérelmezők előadták, hogy a szabad választások alapvető eleme a valódi választási lehetőség. A nemzetiségi választópolgároknak azonban nem volt valódi választási lehetőségük. Egyrészt azért, mert a nemzetiségi szavazókat kizárták a pártlistás szavazásból, másrészt azért, mert kizárólag saját nemzetiségük zárt

listájára szavazhattak. Az utóbbival kapcsolatban előterjesztették, hogy az azonos nemzetiséghez tartozás nem eredményez azonos politikai nézeteket.

A kérelmezők szerint azzal, hogy a nemzetiségi választópolgárok választási lehetősége egy zárt nemzetiségi listára korlátozódott, a szavazás titkossága is sérült. A szavazóhelységben ugyanis a nemzetiségi választópolgárként való azonosításukat követően mindenki számára azonnal ismertté vált, hogyan szavaznak.

A kérelmezők hivatkoztak a diszkrimináció tilalmára is, mivel nemzetiségi származásuk miatt a többi választópolgártól eltérő bánásmódban részesültek.

A kormány válaszában azzal érvelt, hogy a kedvezményes mandátumszerzés pozitív diszkriminációnak minősül, amelynek legitim célja, hogy növelje Magyarországon a nemzetiségek politikai részvételét. Eppen az egyenlő választójog elve sérülne a kormány szerint akkor, ha egy nemzetiségi választópolgár nemzetiségi listára és pártlistára is szavazhatna. Erre figyelemmel a nemzeti szabályozásban bevezetett korlátozás, amely a többszörös nemzetiségi szavazatok elkerülésére irányul, legitim célt szolgál.

A kormány kiemelte azt is, hogy a választópolgárok szabad döntésétől függ, hogy az országgyűlési képviselők választására is kiterjedő hatállyal nemzetiségi választópolgárként kérik-e névjegyzékbe vételüket. Rámutatott, hogy a regisztrációt a későbbiekben bármikor vissza is vonhatják.

A kedvezményes kvótarendszerral összefüggésben a Bíróság a *Magnago és Südtiroler Volkspartei Olaszország elleni* ügyére³ hivatkozva rámutatott arra, hogy az Egyezmény nem kötelezi a szerződő feleket arra, hogy a nemzetiségek javára pozitív megkülönböztetésről rendelkezzenek. Hasonló korábbi ügyben a Bíróság már megjegyezte, hogy az Európa Tanács Kisebbségi Keretegyezményének 15. cikke – az állam számára választási ügyekben biztosított mérlegelési szabadság elismerése mellett – hangsúlyozza a nemzetiségek közügyekben való hatékony részvételét. A *Partei Die Friesen Németország elleni* ügyéből⁴ kiindulva a Bíróság – figyelemmel a Kisebbségi Keretegyezmény Tanácsadó Bizottság és a Velencei Bizottság által kiadott véleményekre is – arra az álláspontra helyezkedett ugyanakkor, hogy a Kisebbségi Keretegyezmény részes felei széles mérlegelési jogkörrel rendelkeznek abban a tekintetben, hogy miként közelítsék meg a Kisebbségi Keretegyezmény 15. cikkében meghatározott célt, a nemzetiségekhez tartozó személyek közügyekben való hatékony részvételének előmozdítását, és kiemelte, hogy az Egyezmény a Kisebbségi Keretegyezmény fényében értelmezve sem követel meg eltérő bánásmódot a nemzetiségek pártjai javára a közügyekben való részvétel vonatkozásában.

A Bíróság megjegyezte, hogy a vizsgált rendszerben a nemzetiségi listák kizárólag az adott nemzetiségi közösséghez tartozó, nemzetiségi választópolgárként regisztrált választópolgárok szavazatával érhetik el a mandátumszerzéshez szükséges kedvezményes szavazatszámot. E szabály jelentősen eltérő helyzetbe hozza a nemzetiségi listákat a pártlistákhoz képest, hiszen utóbbiak a választójoggal rendelkező polgárok összességétől kaphatnak szavazatokat. A Bíróság szerint a törvényi szabályozás a kérelmezők azon jogát is sértette, hogy szavazatukon keresztül politikai célból társulhassanak, mivel a nemzetiségi listákat kizárólag az adott nemzetiségi közösséghez tartozó választópolgárok támogathatták.

Lényegesnek tartotta hangsúlyozni a Bíróság, hogy a választási folyamatban megjelenő hátrány nem a nemzetiségi választópolgárok saját, arra irányuló döntésén alapult, hogy a lakosságnak csupán egy szűk politikai érdekcsoportjával társuljanak, hanem a jogalkotó azon döntésén, amely korlátozta, hogy mely választópolgárok szavazhatnak nemzetiségi listára.

A Bíróság elfogadta a kérelmezők érvelését, miszerint Magyarországon az egyes nemzetiségekhez tartozó választópolgárok számát tekintve akkor sem lett volna esély a kedvezményes kvóta eléréséhez, ha az adott nemzetiséghez tartozó valamennyi választópolgár leadta volna a szavazatát a nemzetiségi listára.

A Bíróság kiemelte, hogy az államok bizonyos szintű támogatottság felmutatásához köthetik a parlamenti képviselethez való hozzáférést, és az Egyezmény nem követeli meg, hogy a nemzetiségekre kedvezményes küszöbérték vonatkozzon. Abban az esetben azonban, ha az államok a nemzetiségek vonatkozásában kedvezményes küszöbértéket állapítanak meg, akkor mérlegelni szükséges, hogy az adott küszöbérték miatt nem válik-e megterhelőbbé a kedvezményes mandátumszerzéshez szükséges szavazatok összegyűjtése, mint a pártlistáról történő mandátumszerzés, illetve a megállapított választási küszöbkövetelmény nem korlátozza-e a nemzetiségi választópolgárok azon lehetőségét, hogy a választási folyamatban a többi választópolgárral egyenlő feltételek mellett vegyenek részt. A jogalkotónak fel kell mérnie, hogy a választott jogi szabályozás nem teremti-e egyenlőtlenséget a nemzetiségi közösségek tagjai szavazatainak súlyát illetően.

A nemzetiségi választópolgárok szabad választási lehetőségével kapcsolatban a Bíróság rámutatott arra, hogy nemzetiségi választópolgárként való regisztrációjuk folytán a kérelmezőknek kizárólag két lehetősége volt: a) megszavazhatták saját nemzetiségi listájuk egészét, vagy b) tartózkodhattak a szavazástól. A nemzetiségi választópolgárok sem a különböző

pártlisták között nem választhattak, sem arra nem volt befolyásuk, hogy a nemzetiségi listán szereplő jelöltek milyen sorrendben részesüljenek a szavazatokból.

A zárt pártlistákkal összefüggésben a Bíróság a *Saccomanno és mások Olaszország elleni ügyére*⁵ hivatkozva megállapította, hogy azok önmagukban nem tekinthetők a választópolgárok politikai lehetőségeit indokolatlanul korlátozóknak. A zárt nemzetiségi listák vonatkozásában azonban a Bíróság elengedhetetlennek tartotta annak vizsgálatát, hogy ez a megoldás milyen hatással volt a kérelmezők választójogára. A Bíróság megítélése szerint az a körülmény, hogy a nemzetiségi választópolgárok – politikai nézeteiktől függetlenül – kizárólag a saját nemzetiségük zárt listájára adhatták le szavazatukat, eltérővé teszi a vizsgált rendszert a zárt pártlistás választási rendszerektől.

A nemzetiségi választópolgárok számára létrehozott rendszer a Bíróság álláspontja szerint a kérelmezők számára nem tette lehetővé, hogy választói akaratukat valóban kifejezzék, szavazatukat politikai eszmék előmozdítása érdekében adják le, szavazatuk leadása révén másokkal politikai célok érdekében társuljanak. A nemzetiségi választópolgárok nem fejezheték ki politikai nézeteiket, szavazatukkal mindössze azt a tényt jelezheték, hogy egy adott nemzetiségi közösség tagjaként törekedtek arra, hogy képviselve legyenek a politikai döntéshozatalban.

A Bíróság kétségeit fejtette ki azzal kapcsolatban, hogy egy olyan rendszerben, amelyben a választópolgár kizárólag egyetlen zárt listára szavazhat, és amelyben a választópolgárnak fel kell adnia a párt-hovatartozását ahhoz, hogy nemzetiségének képviselőt szerezhesen, biztosított a nép véleményének szabad kifejezése a törvényhozó testület megválasztása során.

A szavazás titkosságával összefüggésben a Bíróság ismételten hangsúlyozta: ha egy választópolgár úgy dönt, hogy az országgyűlési képviselők választására is kiterjedő hatállyal kéri felvételét a nemzetiségi névjegyzékbe, akkor kizárólag egy választási lehetősége van, és a gyakorlatban az adott nemzetiségi listát tartalmazó szavazólapot kapja meg, ahelyett, hogy pártlisták közül választhatna egy szavazólapon. A Bíróság megítélése szerint így a szavazóhelységben az adott időpontban jelen lévők – különösen a szavazatszámoló bizottság tagjai – ténylegesen tudomást szereznek arról, hogy a választópolgár a nemzetiségi listára készül szavazni. Továbbá, a nemzetiségi választópolgárokat a szavazatszámolás során is össze lehetett kapcsolni szavazataikkal, különösen azokban a szavazókörokből, ahol a nemzetiségi választópolgárok száma korlátozott volt. Mindezek

alapján a Bíróság arra az álláspontra jutott, hogy a kérelmezők nemzetiségi választópolgárként nem tudták gyakorolni választójogukat a titkossághoz való jog sérelme nélkül. A Bíróság hangsúlyozta, hogy a titkosság szempontjából a nemzetiségi választópolgárokat a többi választópolgárral azonos szintű védelemben kell részesíteni.

Összefoglalva, a Bíróság megállapította, hogy a magyar szabályozás fenti vonásai folytán a kérelmezők választási lehetőségei jelentősen korlátozódtak; nyilvánvalóan fennállt annak valószínűsége, hogy választási preferenciáik ismertté válnak; nemzetiségi választópolgárként a választási rendszer szabályai aránytalan súllyal nehezettek rájuk. A Bíróság kiemelte, hogy amennyiben a jogalkotó – erre vonatkozó nemzetközi kötelezettség hiányában – úgy dönt, hogy a politikai képviselet terén fennálló tényleges egyenlőtlenségek megszüntetését vagy csökkentését célzó rendszert hoz létre, akkor természetes, hogy az intézkedésnek a nemzetiségekhez tartozók másokkal azonos feltételek mellett történő választási részvételét kell erősítenie, nem pedig a nemzetiségek képviselőinek nemzeti szintű politikai döntéshozatalból való kizárását állandósítania. A Bíróság véleménye szerint a Magyarországon bevezetett rendszer korlátozza a nemzetiségi választópolgárok lehetőségét arra, hogy csoportként növeljék politikai hatékonyságukat, és azzal fenyeget, hogy inkább csökkenti, mint növeli a sokszínűséget és a nemzetiségek részvételét a politikai döntéshozatalban.

A Bíróság egyhangúlag megállapította, hogy a kérelmezők választójogát érintő fenti korlátozások együttesen, összehatásukat tekintve, megsértették az Egyezmény Első Kiegészítő Jegyzőkönyve 3. cikkét önállóan, valamint az Egyezmény 14. cikkével együtt olvasva.

A Bíróság hat szavazattal egy szavazat ellenében kimondta, hogy a jogsértés megállapítása önmagában elegendő igazságos elégtételnek minősül a kérelmezők által elszenvedett nem vagyoni károkért. A Bíróság nem ítelt meg a kérelmezők számára nem vagyoni kártérítést.

Párhuzamos vélemény. A döntéshez Marko Bošnjak és Davor Derenčinović bírók csatoltak párhuzamos véleményt. Ebben kifejtették, hogy miközben egyetértenek az ítélet lényegével, valamint a választás szabadságára és a szavazás titkosságára vonatkozó érveléssel, nem támogatják a nemzetiségekre vonatkozó küszöbkövetelménnyel kapcsolatos, az Egyezmény Első Kiegészítő Jegyzőkönyve 3. cikkére vonatkozóan kifejtett indokolást, valamint az indokolás szinte teljes hiányát az Egyezmény 14. cikkének megsértése tekintetében. A két bíró álláspontja szerint a küszöbérték követelményével kapcsolatos érvelés jóval

túlmutat az Egyezmény Első Kiegészítő Jegyzőkönyvében lefektetett garanciákon. Rámutattak arra, hogy ebben a vonatkozásban az államok mérlegelési jogköre nagyon széles, és az egyezményesítés kizárólag olyan esetekben állapítható meg, amikor a választók választási szabadsága vagy a szavazás titkossága forog kockán. Bár a nemzetiségek választásokon való részvételét érintő nemzeti szabályozás a releváns nemzetközi szereplők (Kisebbségi Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága és Velencei Bizottság) vizsgálatának és kritikájának a tárgya lehet, azt állítani, hogy egy ilyen nemzeti politika az Egyezmény Első Kiegészítő Jegyzőkönyve megsértését jelenti, meglehetősen erőltetett, és „nem igazán szükséges” az ügy kontextusát tekintve.

Az egyező véleményt megfogalmazó bírók rámutattak arra is, hogy az ítélet kedvezményes küszöbbel kapcsolatos érvelése egyértelműen eltér attól, ahogy a Bíróság korábban egy hasonló ügyben – a *Partei die Friesen Németország elleni* ügyében – érvelt.⁶ Hangsúlyozták, hogy Magyarország a nemzetiségek számára biztosított kedvezményes mandátumszerzési lehetőség túlteljesíti a vonatkozó nemzetközi jogi normák által jelenleg előírt követelményeket. A rendszer valóban nem garantálja a nemzetiségek politikai képviseletét parlamenti mandátum formájában, a közügyekben való hatékony részvételüket azonban biztosítja a nemzetiségi szószólók részvétele az Országgyűlés munkájában.

A bírók az Egyezmény 14. cikkét illetően támogatták a vonatkozó megállapítást, miszerint nem volt igazolt a nemzetiségi választópolgárok helyzetének (választási lehetőség hiánya, szavazás titkosságának sérelme) és a többi választópolgár helyzetének különbözősége. Megítélésük szerint ugyanakkor az ítélet nem alkalmazza, illetve elemzi az Egyezmény 14. cikkével kapcsolatos általános elveket az ügy tényállásának vonatkozásában, ami megnehezíti annak felmérését, hogy az alapvető antidiszkriminációs biztosítékokat hogyan alkalmazták választási kontextusban, illetve az adott ügyben.

Különvélemény. A döntéshez kapcsolódik egy különvélemény is, Ioannis Ktistakis bírótól. Véleménye szerint arra figyelemmel, hogy a kérelmezők nem politikusok vagy politikai pártok tagjai, hanem egyszerű választópolgárok voltak, nehezen fogadható el, hogy a jogsértés Bíróság általi megállapítása önmagában elegendőnek minősülhet mint igazságos elégtétel. A bíró szerint a Bíróság ezen döntése visszatarthatja a kérelmezőket attól, hogy panaszukat nemzeti és nemzetközi bíróságok elé vigyék, az Egyezményben elismert jogaikért küzdenek.

Kiss Balázs

AZ EGYEZMÉNY 8. ÉS 9. CIKKEI A MAGÁN- ÉS CSALÁDI ÉLET TISZTELETBEN TARTÁSÁHOZ VALÓ JOG, A GONDOLAT, A LELKIISMERET ÉS A VALLÁS SZABADSÁGA

*Külc Ausztria elleni ügye*⁷

Az ügy körülményei. A kérelmezők egy török állampolgárságú és muszlim vallású, ötgyermekes házaspár. 2010-ben a bécsi Ifjúságvédelmi Hivatal (*Jugendwohlfahrtsträger*, továbbiakban: Hivatal) sürgősségi intézkedésként azonnali hatállyal kiemelte a házaspár összes gyermekét a kérelmezők gondozásából. A kiemelés okai között szerepelt a gyermekek otthonaként szolgáló lakás rossz higiéniai állapota (koszos ruhák és pelenkák a földön, a konyhában penészes ételmaradékok) és az, hogy otthonuk lakhatatlannak bizonyult (a fűtőberendezés meghibásodása miatt a kéményseprő megtiltotta annak használatát). A három idősebb gyermek már egyszer, 2006-ban kiemelésre került, miután két ízben is egyedül találták őket. 2010-ben, a kéményseprő jelzése nyomán tett látogatás során a Hivatal újfent egyedül találta otthon a gyerekeket, akik közül M. (3 hónapos) koszos volt és sírt, R.-nek (3 éves) pedig pelenkakiütései voltak, és a fogai is nagyon rossz állapotban voltak.

A kiemelést követően a két legfiatalabb gyermek, R. és M. nevelőszülők gondozásába kerültek, mivel ők nagyobb fokú ellátásra szorultak. A Hivatal mindkét gyermek esetében havi egy órában határozta meg a szülők láthatási jogát.

2012 nyarán, az egyik kapcsolattartási alkalom során a házaspár észlelte, hogy R. egy kis keresztet visel a nyakában. Rövid dulakodás és kiabálás után a második kérelmező erőszakkal megragadta a gyermeket, és elszaladt vele. A rablási kísérlet következtében a Hivatal határozatlan időre felfüggesztette a kérelmezők láthatási jogát R. és M. tekintetében is.

2012-ben mindkét ági nagyszülők kérelmezték az öt gyermek teljes felügyeleti jogát. A kerületi bíróság 2012. december 27-én elutasította az anyai nagyszülők felügyeleti jog iránti kérelmét. Elutasította továbbá a szülők azon kérelmét is, hogy a sürgősségi intézkedés megszüntetésével mind az öt gyermek kerüljön vissza a gondozásukba. A bíróság a kérelmezőknek a nagyobb gyermekek tekintetében hétvégenként, M. tekintetében pedig négyhetente egy órára biztosított láthatási jogot, amivel a szülők egy szociális munkás jelenlétében élhettek. Az R.-el való kapcsolattartást további hat hónapra felfüggesztették.

2013. április 12-én a bécsi tartományi bíróság több pont tekintetében helyt adott a kérelmezők fellebbe-

zésének, és utasította a kerületi bíróságot, hogy vizsgálja meg, hogyan lehet a gyermekek és szüleik közötti kapcsolatot – az Egyezmény 8. cikkére tekintettel – fenntartani, illetve azt, hogy a kiemelés feloldható-e a három idősebb gyermek tekintetében. Elutasította azonban a kérelmezőknek az anyai nagyszülők felügyeleti jog iránti kérelmének elutasítása ellen benyújtott fellebbezését, miután a szülőknek nem állt jogában az anyai nagyszülők nevében fellebbezni. Később az apai nagyszülők vonatkozásában – a felügyeleti jog iránti kérelmük, illetve a szülők által benyújtott fellebbezés tekintetében – is elutasító döntés született.

2013. augusztus 30-án a kerületi bíróság a három idősebb gyermek vonatkozásában (akik ekkor 9, 13 és 14 évesek voltak) megszüntette a kiemelést. Elrendelte, hogy a kérelmezők fogadják el civil szervezetek gyermekneveléshez nyújtott támogatását, illetve vegyenek részt egy török nyelven beszélő terapeuta által tartott foglalkozásokon. 2014. április 14-én a kerületi bíróság – többek között a gyermek- és családpszichológus R.-ről és M.-ről szóló szakvéleménye alapján – R. és M. teljes felügyeleti jogát átruházta a Hivatalra. A szülők mindkét gyermek tekintetében négyhetente egy-egy órára kaptak láthatási jogot.

A kérelmezők regionális bírósághoz benyújtott fellebbezését és az azt követő, a legfelső bírósághoz benyújtott rendkívüli kérelmét 2014. augusztus 28-án, illetve 2014. október 22-én elutasították. Mindkét fellebbezési fórum helybenhagyta a kerületi bíróság érvelését a láthatási joggal kapcsolatban, miszerint a felperesek nem lennének képesek megfelelően gondoskodni a két legfiatalabb gyermekükről. A vallási és kulturális elidegenedésükre vonatkozó panasszal kapcsolatban a regionális bíróság megállapította, hogy nem volt arra utaló jel, hogy a nevelőszülők ne lettek volna tekintettel a gyermekek kulturális hátterére és vallására. A legfelsőbb bíróság a kérelmezők azon érvelését, miszerint „interkulturális és vallási beavatkozás” történt az alapvető jogaikba, szintén elutasította.

A kérelmezők ezt követően az Osztrák Ombudsmani Testülethez (*Volksanwaltschaft*) fordultak a legfiatalabb gyermekek nevelőszülőknél történő elhelyezését, valamint a Hivatal eljárását illetően a gyermekek kulturális és vallási háttére figyelembevételének ügyében. Az Ombudsmani Testület 2015. augusztus 20-án megállapította, hogy a nemzeti hatóságok megfelelően eleget tettek a gyermekek legjobb érdeke érvényesülésének biztosítására vonatkozó jogi kötelezettségüknek, így a kérelmezők panaszait megalapozatlannak találta.

2016. november 15-én a kerületi bíróság a kérelmezők és M. közötti kapcsolattartást évi négy alkalomra, a kérelmezők és R. közötti kapcsolattartást

pedig évi két alkalomra, gyermekekenként egy-egy órára csökkentette.

*A döntés.*⁸ A Bíróság nem fogadta be a kérelmezők arra vonatkozó panaszát, hogy a gyermekeket sürgősségi intézkedéssel emelték ki, ezzel a láthatási jogukat túlságosan korlátozták, továbbá, hogy a felügyeletet nem adták át egyik rokonuknak sem. A Bíróság előtt így az ügy vizsgálata a gyermekek visszaadásának megtagadására, illetve a visszahelyezés megkönnyítését célzó intézkedések hiányára, valamint a gyermekek biológiai szüleinek vallási, nyelvi és kulturális hátterének figyelmen kívül hagyására korlátozódott. Tekintettel a korábbi gyakorlatára (*Abdi Ibrahim Norvégia elleni ügye*⁹) a Bíróság a nevelőszülők kiválasztására vonatkozó panaszt is a 8. cikk szerinti családi élet tiszteltben tartásához való jogára vonatkozó panasz szerves részeként vizsgálta, a 9. cikk szerinti lelkiismereti és vallásszabadság fényében értelmezve és alkalmazva, és nem különálló kérdésként kezelte a 9. cikk sérelmét. A kérelmezők érdemben hivatkoztak ugyan a 9. cikkekre is, de mivel a kötelező gondozásba vétel elkerülhetetlenül magával vonja a biológiai szülő azon szabadságának korlátozását, hogy vallási vagy más filozófiai meggyőződését a gyermek nevelése során érvényesítse, a Bíróság a kérelmezők nyelvi és vallási hátterének negligálásával kapcsolatos panaszt kizárólag a 8. cikk alapján vizsgálta, szem előtt tartva a 9. cikket.

A kérelmezők azon kifogása kapcsán, hogy a hatóságok nem tették meg a kellő lépéseket a gyermekek hozzájuk való visszahelyezése érdekében, a Bíróság egyetértett a beavatkozó török kormánnyal abban, hogy az állami gondoskodás elrendelése esetén a hatóságokat pozitív kötelezettség terheli a család-egyesítést elősegítő intézkedések meghozatalában, amennyiben azok észszerűen megvalósíthatóak. Hangsúlyozta ítéletében, hogy a kiemelést ideiglenes intézkedésnek kell tekinteni, amelyet meg kell szüntetni, amint a körülmények lehetővé teszik.

A Bíróság megállapította, hogy amikor a gyermek és a szülők érdekei ütköznek egymással, a nemzeti hatóságoknak méltányos egyensúlyt kell teremteni ezek között, továbbá a mérlegelés során különös súlyt kell adni a gyermek legfőbb érdekének, ami alapján akár felül is írható a szülők akarata. A gyermek legfőbb érdeke azt diktálja, hogy a családjához fűződő kapcsolatait fenntartsák, kivéve azokat az eseteket, amikor a család különösen alkalmatlannak bizonyul a nevelésére. Jelen ügyben a hatóságok fő prioritása a gyermekek érdekeinek védelme volt, vagyis a 8. cikk 2. bekezdésének megfelelő jogos célt (mások jogainak védelme) követtek.

A Bíróság kiemelte továbbá azon körülményeket, amelyek indokolták a hasonló tényálláson alapuló ügyekben hozott döntéseitől való eltérést. Ilyen körülmény volt az, hogy a nemzeti bíróságok elrendelték a pszichológus szakvéleményének kiegészítését a kérelmezők gondozásra való alkalmassága vonatkozásában, így biztosítva, hogy az esetleges javulást, illetve változást figyelembe lehessen venni (szemben pl. *Strand Lobben és társai Norvégia elleni* ügyével,¹⁰ valamint *A.S. Norvégia elleni* ügyével,¹¹ amelyekben a Bíróság jelentős körülménynek tartotta, hogy nem szereztek be frissített szakértői jelentéseket). A Bíróság továbbá figyelembe vette, hogy a szakértők véleményét a szóbeli meghallgatások során megvitatták, és hogy a nemzeti hatóságok a szakvéleménnyel egybehangzó döntést hoztak (szemben *Abdi Ibrahim Norvégia elleni* ügyével,¹² ahol a nemzeti bíróság eltért a szakértői ajánlástól). A Bíróság ezek alapján arra jutott, hogy a kérelmezők részvételének mértéke a döntéshozatali folyamatban elegendő volt ahhoz, hogy érdekeik kellő védelmét biztosítsák. A Bíróság megállapította, hogy a hatóságok a gondozásba vételt ideiglenes intézkedésnek tekintették, amelynek célja, hogy a gyermekek visszakerülhessenek a kérelmezőkhöz, szemben a korábbi ügyekkel (pl. *K. O. és V. M. Norvégia elleni* ügye,¹³ *Pedersen és társai Norvégia elleni* ügye¹⁴), amelyekben a bíróságok a nevelőszülői ellátást állandó elhelyezésnek vagy hosszú távú intézkedésnek nyilvánították.

A Bíróság megerősítette, hogy az állam széles mozgástérrel rendelkezik annak megítélését illetően, hogy egy gyermek gondozásba vétele szükséges-e. Szigorúbb vizsgálatot igényelt azonban minden további korlátozás, például a szülők láthatási jogának korlátozása, illetve a családi életük tiszteletben tartásának hatékony védelmét szolgáló jogi biztosítékok kérdése. A Bíróság megállapította, hogy a kapcsolattartási alkalmak ugyan a család újraegyesítését szolgálták, azonban a kérelmezők e látogatások során tanúsított magatartása és annak a gyermekekre gyakorolt negatív hatása bizonyította, hogy a kérelmezők nem lennének alkalmasak szélesebb körű kapcsolattartásra. A nemzeti bíróságok határozatainak alapját a kérelmezőkkel kapcsolatos okok képezték tehát, és nem az a tény, hogy a kérelmezők és a gyermekek közötti kapcsolat minimális volt.

Az eljárás során a nemzeti bíróságok a gyermekek rokonoknál történő elhelyezésének lehetőségét is megvizsgálták, annak ellenére, hogy kezdetben éppen a kérelmezők fejezték ki ezzel ellentétes kívánságukat. A nagyszülők 2012-ben nyújtottak be hivatalos felügyeleti kérelmet, amikor a gyermekeket már állandó nevelőszülőknél helyezték el. E kérelemről szakértői vélemények alapján, illetve a nagyszülők

gondozási képességeinek alapos mérlegelését követően döntöttek. A Bíróság tehát nem értett egyet a kérelmezők azon érvelésével, miszerint a nemzeti bíróságok nem vették figyelembe a gyermekek rokonoknál való elhelyezésének lehetőségét. Megállapította továbbá, hogy a rokonoknál való elhelyezés sem segítette volna elő a család egyesítését, miután a kérelmezők gondozási képességei továbbra sem voltak megfelelőek.

A Bíróság megjegyezte továbbá, hogy a nemzeti bíróságok az M.-re és R.-re vonatkozó határozatukban figyelembe vették a kérelmezők idősebb lányainak jólétét is, vagyis – a Bíróság ítélezési gyakorlatának megfelelően – szem előtt tartották a teljes családi helyzetet.

Összegzésképpen a Bíróság megállapította, hogy a gyermekek kiemelése óta jelentős idő telt el, és a gyermekek azon érdeke, hogy tényleges családi helyzetük ne változzon meg újra, felülírja a szülők családegyesítéshez fűződő érdekeit. Az, hogy a kérelmezők két legfiatalabb gyermeke továbbra is a nevelőszüleiknél legyen elhelyezve, a gyermekek jólétének biztosítása érdekében szükséges, ez a megoldás tehát nem sérti az Egyezmény 8. cikkét.

A kérelmezők a kulturális, nyelvi és vallási háttérük figyelmen kívül hagyására vonatkozó panaszukban kifogásolták, hogy M. és R. a török nyelv és kultúra elsajátítása, valamint a muszlim vallással való kapcsolat nélkül nőttek fel, továbbá azt, hogy a nemzeti bíróságok nem mérlegelték annak lehetőségét, hogy a gyermekeket hasonló háttérű családnál helyezték el.

A kérelmezők először a 2013. január 22-i fellebbezésükben kérelmezték, hogy feltétlenül olyan nevelőszülőkhöz kerüljenek a gyerekek, akik tudnak törökül és közel állnak az iszlámhoz. Ekkor R. már mintegy másfél éve az állandó nevelőanyjával élt, M. pedig hónapok óta az állandó nevelőszüleivel. (Ezzel szemben az *Abdi Ibrahim Norvégia elleni* ügyben¹⁵ az anya egy hónappal az első gondozásba vétel után már kifejezte hasonló kérelmét.) A szakértői véleményből kiderült, hogy R. és M. időközben erős kötődést alakítottak ki a nevelőcsaládjukkal, ahol jólétük biztosított volt. A Bíróság egyetértett a nemzeti bíróságok indokolásával, miszerint ekkor már a gyermekek érdekeit sértette volna, ha ismét kiemelik őket megszokott környezetükből, és más nevelőcsaládnál helyezik el őket.

A kormány álláspontja szerint annak érdekében, hogy M. és R. további mentális és fizikai megterhelését kiküszöböljék, a gyermekek nyelvi, kulturális és vallási nevelésével kapcsolatos érdekeket háttérbe kellett helyezni, hiszen a kérelmezők a látogatások során a gyermekek számára megterhelő módon visel-

kedtek, amire mindkét gyermek alvászavarral és pszichoszomatikus tünetekkel reagált.

A Bíróság megállapította, hogy ilyen esetekben is a gyermek legjobb érdekét kell elsődlegesnek tekinteni, továbbá, amint arra rámutatott, a nemzetközi jogban viszonylag széles körű az egyetértés¹⁶ azt illetően, hogy a nemzeti hatóságoknak nincs pozitív kötelezettsége arra, hogy a szülőkkel azonos vallású, illetve nemzetiségű nevelőszülőt találjanak. A hatóságok kötelezettsége kimerül abban, hogy ezt a szempontot az eljárás során végig szem előtt tartsák, és lehetőség szerint érvényesítsék. A kérelmezőknek az Egyezmény 8. cikke szerinti, a 9. cikk fényében értelmezett joga nemcsak abban az esetben érvényesülhet tehát, ha végül olyan nevelőszülői otthont találunk a gyermekeiknek, amely megfelel a kulturális és vallási hátterüknek. Elegendő az is, ha a hatóságok biztosítják, hogy a kérelmezők rendszeres kapcsolatot tarthassanak a gyermekeikkel, továbbá, ha kellően figyelembe veszik a kérelmezők azon érdekét, hogy a gyermekek legalább valamelyest megőrizhessék kötődésüket a kulturális és vallási hátterükhöz.

A Bíróság tehát azt vizsgálta, hogy a hatóságok R. és M. nevelőszülőknél történő elhelyezésekor kellően figyelembe vették-e a kérelmezők azon érdekét, hogy a gyermekeik kulturális és vallási hátterüknek megfelelő nevelést kapjanak, illetve azt, hogy a hatóságok teljesítették-e e tekintetben a pozitív kötelezettségüket. Egyetlen muszlim és/vagy török származású nevelőszülő sem állt a gyermekvédelmi hatóságok rendelkezésére – annak ellenére, hogy a hatóságok aktív erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy ösztönözzék ilyen családok jelentkezését. Ebben a helyzetben a Hivatal olyan nevelőszülőket választott, akik elvégezték a képzést, kellően felkészültek voltak, és különösen nyitottak bizonyultak az eltérő kulturális vagy vallási hátterű gyermekek befogadására (szemben az *Abdi Ibrahim Norvégia elleni* ügyével,¹⁷ ahol a nevelőszülők aktív keresztények voltak, akik megakarták keresztelni a nevelt gyermeket, és megakarták változtatni a nevét). Mindkét gyermek tisztában volt származásával a Hivatal pedig figyelmet fordított arra, hogy a nevelőszülők beszélgessenek a gyermekekkel a kulturális gyökereikről, és bátorítsák az érdeklődésüket ebben az irányban.

A nemzeti hatóságok a kezdetektől fogva lehetővé tették a kérelmezők számára, hogy R.-rel és M.-mel rendszeres kapcsolatban maradjanak, amennyire ez a gyermekek szempontjait figyelembe véve lehetséges volt. A Bíróság megjegyzi, hogy a kapcsolattartás gyakoriságának meghatározása során a nemzeti bíróságoknak egyensúlyt kellett teremteniük a szülők kapcsolattartási joga, valamint a gyermekek azon érdeke között, hogy ne legyenek kitéve ártalmas

helyzeteknek. Ennek kapcsán a kerületi bíróság követte a szakértők ajánlásait.

A Bíróság megjegyezte ezen felül, hogy a nagyon fiatal korban gondozásba vett gyermek legjobb érdeke megkövetelné, hogy a gyermek a lehető leghamarabb megtanulja az anyanyelvét, kulturális hátterének őrzése érdekében, ami megkönnyíti az esetleges család-újraegyesítést. A kormány által benyújtott információk szerint a kérelmezők gyermekei ingyenesen részt vehettek volna török nyelvtanfolyamokon, ám a kérelmezők ezzel a lehetőséggel nem éltek.

Összefoglalva, a Bíróság megállapította, hogy a nevelőcsaládok kiválasztása nem fosztotta meg a kérelmezőket attól a joguktól, hogy kapcsolatot tartsanak fenn a gyermekeikkel, és kulturális örökségüket átadják nekik. A nemzeti hatóságok eleget tettek pozitív kötelezettségeiknek: gondoskodtak a kérelmezők és gyermekeik közötti rendszeres kapcsolattartásról, valamint a jól felkészült nevelőszülők és szociális munkások általi támogatásról, figyelembe véve a kérelmezők azon érdekét, hogy kulturális, nyelvi és vallási hátterüket R. és M. vonatkozásában érvényesítsék.

Tekintettel a fentiekre, a Bíróság megállapította, hogy a nemzeti hatóság indokai arra, hogy ne adják vissza R.-t és M.-t a felperesek gondozásába, relevánsak és elégségesek voltak, és azt is, hogy miközben a családegyesítés észszerűen nem volt megvalósítható, a hatóságok az eljárás során mindvégig kellően figyelembe vették a felperesek azon érdekét, hogy gyermekeik kulturális, vallási és nyelvi hátterüknek megfelelően nevelkedjenek. Következésképpen nem került sor az Egyezmény 8. cikkének megsértésére, sem önállóan, sem a 9. cikk fényében értelmezve.

Az azerbajdzsáni bíró különvéleményében kifejtette, hogy a családi élet tiszteletben tartása nem korlátozódhat a kapcsolattartás megkönnyítésére, hanem ezen túlmenően más pozitív intézkedéseket is magában kell foglalnia. Véleménye szerint a nemzeti hatóságok nem biztosítottak elegendő alternatív intézkedést a kérelmezők és gyermekeik közötti nyelvi kapcsolatok fenntartásának elősegítésére egy olyan időszakban, amikor még nem volt egyértelmű, hogy a gyermekek visszaadhatók-e a szüleik gondozásába.

Sall Zsófia

Hüttl Magyarország elleni ügye¹⁸

Az ügy körülményei. A kérelmező egy magyar civil jogvédő szervezetnek is gyakran dolgozó ügyvéd. A kérelmező 2015 szeptemberében telefonbeszélgetést

folytatott egy európai parlamenti képviselővel. Röviddel a hívás megkezdése után a vonal megszakadt, és később beszélgetőpartnere arról számolt be, hogy a beszélgetés félbeszakadása után visszahallotta a beszélgetés részleteit. A kérelmező a történetek alapján úgy vélte, hogy lehallgatták őket, ezért a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló 1995. évi CXXV. törvény (a továbbiakban: Nbtv.) 11. § (5) bekezdése szerinti panaszt nyújtott be az illetékes miniszterekhez. A miniszterek válaszukban azt állították, hogy nem történt *jogellenes* titkos információgyűjtés. Kérelmező nem fogadta el a vizsgálatok eredményét, és az Országgyűlés Nemzetbiztonsági Bizottságához fordult, amely úgy döntött, hogy nem indít vizsgálatot a kérelmező ügyében. A kérelmező a titkos megfigyelés lehetősége, valamint az ezzel szembeni jogorvoslati utak hiánya miatt állította az Egyezmény 8. cikkében foglalt magán- és családi élethez való jogának sérelmét.

*A döntés.*¹⁹ Az eljárás során a kormány vitatta, hogy a kérelmező kimerítette volna a rendelkezésre álló jogorvoslati utakat, mivel a kérelmező nem tett feljelentést sem a Büntető Törvénykönyv 307. §-ára, sem annak 422. §-ára hivatkozva, illetve nem kezdeményezte a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság (a továbbiakban: NAIH) eljárását.

A Bíróság elfogadta a kérelmező arra vonatkozó érveit, hogy a NAIH-hoz benyújtott panasz ugyanazt a célt szolgálta volna csupán, mint az Nbtv. 11. § (5) bekezdésében szabályozott, a miniszterekhez intézett panasz, ezért az előbbi kimerítése nem volt elvárható tőle. A Bíróság megismételte, hogy ha egy személynek több belföldi jogorvoslati lehetősége is van, jogában áll választania azok közül, és ha egy jogorvoslatot már igénybe vett, nem szükséges egy másik, lényegében azonos célú jogorvoslatot igénybe vennie.

A Bíróság ezt követően azt vizsgálta, hogy a NAIH eljárása mennyiben tekinthető hatékony jogorvoslatnak, amelynek során a *Szabó és Vissy Magyarország elleni* ügyében hozott ítéletben²⁰ kimunkált elvekre támaszkodott. Az említett ügyben a Bíróság kimondta, hogy egyezményesértő a magyar szabályozás: a titkos megfigyelés – amit a miniszter rendelhet el – bárkire kiterjedhet, és nem áll rendelkezésre hatékony, független jogorvoslati fórum az érintettek számára.

A kormány álláspontja szerint a NAIH eljárása olyan biztosítékot jelent, amely megfelel az Egyezmény 8. cikkében foglalt követelményeknek, különösen azért, mert ez a szakosított szerv megfelelő szakértelemmel és hatáskörrel rendelkezik a feltéte-

lezett titkos megfigyeléssel kapcsolatos ügyek kivizsgálásához. A kérelmező viszont úgy érvelt, hogy a NAIH vizsgálata nem lehet kellően alapos, hiszen nem rendelkezik a szükséges jogosítványokkal, és nem fér hozzá bizonyos, a nemzetbiztonsági szolgálatok által kezelt adatokhoz. A Bíróság ezzel összhangban megállapította, hogy bár az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény alapján az adatvédelmi hatóság lefolytathat vizsgálatot a nemzetbiztonsági szervek adatkezelésével kapcsolatban is, az általa megismerhető adatok körét az az alapvető jogok biztosáról szóló 2011. évi CXI. törvény (a továbbiakban: Ajbvtv.) 23. §-a korlátozza. A Bíróság hivatkozott az Ajbvtv. 23. § (7) bekezdésében foglalt szabályozásra, miszerint abban az esetben, amikor az adatvédelmi hatóságnak olyan iratok megismerésére lenne szüksége a vizsgálata lefolytatásához, amelyekhez korlátozott a hozzáférése, felkérheti a kompetens minisztert azok vizsgálatára. A feladatkörrel rendelkező miniszter köteles a kért vizsgálatot elvégez(tet)ni, és a vizsgálat eredményéről tájékoztatást adni.

A Bíróság nem értett egyet a kormánnyal abban, hogy a Szabó és Vissy ügyben foglaltaktól eltérni lenne szükséges. Az ítélet idézi a NAIH éves beszámolóját is, amelyben a hatóság is súlyosan aggályosnak minősíti a jelenlegi magyar jogi szabályozás, mivel az nem teszi lehetővé az adatkezelés jogszerűségének független, külső ellenőrzését. A NAIH csak a minisztertől kapott információra támaszkodhat vizsgálat során, miközben a miniszter potenciálisan közvetlenül is érdekelt lehet az adatok titkosságának fenntartásában.

A Bíróság mindezek alapján kijelentette: nincs meggyőződve arról, hogy a kormány által javasolt biztosíték megfelel a Szabó és Vissy ügyben támasztott követelményrendszernek, amely elvárja, hogy a vonatkozó, megfigyelést szabályozó jogszabály *megfelelően pontos, hatékony és átfogó jogi garanciákat biztosítson* a megfigyelés elrendelésével, végrehajtásával és az azzal szembeni jogorvoslattal kapcsolatban. Az igazságos elégtétel kapcsán is ugyanarra jutott a Bíróság, mint a Szabó és Vissy ügyben; nevezetesen arra, hogy a jogsértés megállapítása önmagában elegendő igazságos elégtételt jelent a kérelmezőnek az elszenvedett nem vagyoni kárért.

Összefoglalva, a Bíróság megállapította, hogy a NAIH vizsgálata nem alkalmas arra, hogy a magyarországi titkos megfigyelések felügyeletét illetően megfelelő jogi biztosítékot nyújtson, így a konkrét ügyben sérültek a magánszférájog sérthetetlenségét biztosító egyezményes jogok.

Takács Ádám

JEGYZETEK

1. 49636/14. és 65678/14. számú kérelem.
2. Az EJEB 2022. november 10-én kelt ítélete.
3. 25035/94. számú kérelem, az Emberi Jogok Európai Bizottságának 1996. április 15-én kelt döntése.
4. 65480/10. számú kérelem, az EJEB 2016. január 28-án kelt ítélete.
5. 11583/08. számú kérelem, az EJEB 2012. március 13-án kelt ítélete.
6. 65480/10. számú kérelem, az EJEB 2016. január 28-án kelt ítélete.
7. 27700/15. számú kérelem.
8. Az EJEB 2023. január 12-én kelt ítélete.
9. 15379/16. számú kérelem, az EJEB 2021. december 10-én kelt ítélete.
10. 37283/13. számú kérelem, az EJEB 2019. szeptember 10-én kelt ítélete.
11. 60371/15. számú kérelem, az EJEB 2019. december 17-én kelt ítélete.
12. 15379/16. számú kérelem, az EJEB 2021. december 10-én kelt ítélete.
13. 64808/16. számú kérelem, az EJEB 2019. november 19-én kelt ítélete.
14. 39710/15. számú kérelem, az EJEB 2020. március 10-én kelt ítélete.
15. 15379/16. számú kérelem, az EJEB 2021. december 10-én kelt ítélete.
16. Vö. *Abdi Ibrahim Norvégia elleni* ügye 80–82. §, 15379/16. számú kérelem, az EJEB 2021. december 10-én kelt ítélete.
17. 15379/16. számú kérelem, az EJEB 2021. december 10-én kelt ítélete.
18. 58032/16. számú kérelem.
19. Az EJEB 2022. szeptember 29-én kelt ítélete.
20. 37138/14. sz. kérelem, az EJEB 2016. január 12-én kelt ítélete.

JOGVÉDŐK

„Tankönyvbe illő döntés született az Alkotmánybíróságon a koronavírus járvány idején bevezetett általános gyülekezési tilalom tárgyában. Ez a tankönyv azonban nem az alapjogvédelem tankönyve, hanem az illiberalizmusé, és azt mutatja be, hogy milyen torz eredményre vezet, ha az Alkotmánybíróság a hatalom szolgálatába áll, hogyan csikorognak, recsegnak az alkotmányos védelem eszközei egy kormányhű testület kezében.”

(Kádár András Kristóf – Farkas Erika)

EGY TANKÖNYVI PÉLDA – A GYÜLEKEZÉSI JOG TILALMA AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG ELÁLLÍTOTT MÉRLEGÉN

Tankönyvbe illő döntés született az Alkotmánybíróságon a koronavírus járvány idején bevezetett általános gyülekezési tilalom tárgyában.¹ Ez a tankönyv azonban nem az alapjogvédelem tankönyve, hanem az illiberalizmusé, és azt mutatja be, hogy milyen torz eredményre vezet, ha az Alkotmánybíróság a hatalom szolgálatába áll, hogyan csikorognak, recsegnek az alkotmányos védelem eszközei egy kormányhű testület kezében. Egy ennyire egyoldalú döntés értékelése során tulajdonképpen lehetetlenné válik a döntésben megjelenő különböző szempontok, érvek mérlegelése. Ehelyett – egy tanulmány szerzőitől elvárható távolságtartás mellett is – csupán arra tudunk vállalkozni, hogy lépésről-lépésre kimutassuk, milyen csúsztatásokkal, elferdített érvekkel és fonák módon alkalmazott eszközökkel érte el az Alkotmánybíróság, hogy ne csak a már megtörtént jogsértések felett hunyhasson szemet, hanem a jövőre nézve is legitimálja egy kiemelkedően fontos alapjog, a gyülekezési szabadság kiiktatását. A 2021 júliusában meghozott döntés elvi jelentőségét mutatja, hogy annak következményei az Alkotmánybíróság veszélyhelyzeti rendeletekkel kapcsolatos gyakorlatában azóta is nyomon követhetőek.²

GYÜLEKEZÉSI JOG A KORONAVÍRUS IDEJÉN

Az Alkotmánybíróság döntésének (a továbbiakban: AB döntés) különös súlyt ad, hogy a vizsgált kérdés – a gyülekezési szabadság tágabb értelemben vett korlátozása – a koronavírus-járvány globális jelenléte miatt világszerte felmerült problémaként. Noha a járvány országonként és időszakonként eltérő intenzitással volt jelen, az alapjog korlátozásának célja a világon mindenhol ugyanaz volt: a vírus terjedésének megfékezése. Miközben a cél globális szinten azonos volt, az arra adott válaszok országonként igen eltérően alakultak. Magyarország pedig egészen biztosan a negatív rekorderek között volt, akár a jogkorlátozás mértékét, akár az időtartamát vesszük alapul,

és az Alkotmánybíróság döntésének fényében már az is látszik, hogy dobogósok között van a jogsértéssel szembeni hazai jogvédelem hiányát tekintve is.

Az Európai Parlament húsz országot érintő felmérése szerint a koronavírus-járvány első hullámában valamilyen formában minden vizsgált ország korlátozta a gyülekezési szabadságot, különbségek csak a korlátozások mértékében és időtartamában mutatkoztak.³ Az első hullám, és különösen a vírus megjelenését követő néhány hónap azonban a járvány egészét tekintve is speciális volt: az orvostudomány még nem ismerte a vírust, nem voltak pontos információk sem a terjedéséről, sem hosszú távú hatásairól, és nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű maszk, védőfelszerelés sem. A járvány megjelenése a mindennapok valóságát is teljesen átalakította: az intézmények, munkahelyek többsége távoktatásra, illetve távmunkára állt át, a boltok, templomok zárva tartottak, és szigorú kijárási korlátozások léptek életbe. A legtöbb országban a demonstrációk kezdetben minden egyéb, a létszükségleten túli közösségi érintkezéssel azonos korlátozás alá estek. Csak elvétve akadt példa arra (például Dániában), hogy már első pillanattól fogva kivételként kezelték, és lehetővé tették a politikai jellegű gyűléseket.

Az első sokkot követően azonban a gyülekezési szabadságot korlátozó intézkedések számos országban igen hamar mérlegre kerültek. Németországban a szövetségi alkotmánybíróság (*Bundesverfassungsgericht*) egy 2020. április 4-én bejelentett tüntetés kapcsán már 2020. április 15-én kimondta,⁴ hogy a német alkotmány rendelkezéseivel összeegyeztethetetlen a gyülekezési jog generális tilalma, és nem lehet megakadályozni, hogy a hatóságok az arányosság követelményét szem előtt tartva esetről-esetre döntenek a gyűlések tilalmáról.⁵ Franciaországban a Conseil d'État 2020. július 6-i döntésével felfüggesztette a kormány által bevezetett és megújítani szándékozott korlátozás alkalmazását, amely generálisan tiltotta a 10 fő feletti demonstrációk megtartását, és 5000 főben állapította meg a tilalom korlátját.⁶ Idővel Szlovéniában is eljutott az alkotmánybíróság an-

nak kimondásáig, hogy a gyűlések általános tilalma súlyos jogsértést valósít meg, és rámutatott: a kormánynak számos eszköz áll rendelkezésére ahhoz, hogy mind az alapjogot, mind az egészségügyi szempontokat kiegyensúlyozottan érvényre juttassa.⁷

A MAGYARORSZÁGON BEVEZETETT JOGKORLÁTOZÁS DIMENZIÓI

Magyarországon a járvány első hulláma idején a gyűlekezési tilalmat elrendelő norma alkotmányos vizsgálata elmaradt. A generális tilalom gyakorlati következményei viszont azonnal megjelentek: a polgárok már a tilalom első heteiben felhívták a figyelmet, hogy a veszélyhelyzet idején is szükség van a gyűlekezési jog gyakorlására, és megtalálták a módját annak is, hogy a járvány veszélyeit kiküszöbölve demonstráljanak. A szükségtelen tilalommal szembeni polgári engedetlenség legfontosabb példái a 2020 tavaszán tartott autós-dudálós tüntetések voltak.

A más országokban megjelenő alapjogi szemléletű szabályozási minták és a hazai tapasztalatok ellenére a kormány a második hullám idején is totális gyűlekezési tilalmat rendelt el. Ennek eredményeként Magyarországon a koronavírus-járvány kitörését követően összesen több mint tíz hónapon keresztül volt hatályban teljes tilalom a gyűlekezésekre. A kormány a veszélyhelyzetben kapott törvényi felhatalmazás birtokában először 2020. március 17-től június 18-ig,⁸ majd 2020. november 11-től 2021. május 23-ig minden tüntetést megtiltott.⁹

A Magyarországon bevezetett tilalom minden tekintetben példa nélküli. A generális tilalom hatálya *Magyarország teljes területére* kiterjedt, a tényleges helyi fertőzöttségi adatoktól és a gyűlések lehetséges helyszínétől függetlenül (vagyis, egyformán tilos volt tüntetni a Hősök terén és egy szűk belvárosi utcában; egy nagyváros forgalmas helyszínén vagy egy kisváros külterületén, függetlenül attól, hogy a járvány terjedésének kockázatai a konkrét helyszín függvényében is eltérőek). Emellett, a tilalom a *tüntetések legatomibb formájára is kiterjedt*, figyelemmel arra, hogy a gyűlekezési törvényben (Gytv.) foglalt definíció szerint már a két személy részvételével megvalósuló nyilvános összejövetel is gyűlésnek minősül.¹⁰ A kor-

mány a lehetséges jogkorlátozások közül a létező legsúlyosabbat, az előzetes tiltást alkalmazta, azaz olyan *ultima ratio* jellegű korlátozást, amely az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint¹¹ is teljes egészében megakadályozza az alapjog érvényesülését. „*Tiltás esetében ugyanis a kifejezésre szánt vélemény nem tud érvényesülni, mivel a gyűlekezők nem tarthatják meg a rendezvényüket.*” A második hullám során a kormány összesen 195 egymást követő napon át tartotta hatályban a tiltó normát, márpedig a jogkorlátozás súlyát nem egyszerűen megsokszorozta, hanem exponenciálisan növelte az a körülmény, hogy az intézkedés több mint fél éves egybefüggő, megszakítás nélküli időtartamra iktatta ki a gyűlekezési jogot. A hosszú időre bebetonozott tilalom egy-egy fontos közügy kapcsán ugyanis nem pusztán elhalasztotta,

hanem végleg ellehetetlenítette a kollektív véleményformálást. Azok számára például, akik egy 2020. novemberi jogalkotással szemben kívántak tiltakozni, 2021 májusára már értelmét veszítette a gyűlekezési szabadság gyakorlásának lehetősége. A tilalom ilyen formán nem ideiglenesen függesztette fel a gyűlekezési jog gyakorlását, hanem egyes konkrét ügyek kapcsán végérvényesen megfosztotta a polgárokat a tiltakozás lehetőségétől.

Adatokkal szemlélítve a második hullámban bevezetett jogkorlátozás jelentőségét: a korábbi évek adatai alapján¹² egy hasonló időszakban (2018. november 11. és 2019. május 23. között) több mint 1700 gyűlést jelentettek be az országban, több mint 250 000 tervezett résztvevővel.

A GYÜLEKEZÉSEK TOTÁLIS TILALMA, VAGY MÉGSEM?

A második hullámban elrendelt gyűlekezési tilalom további sajátossága volt, hogy a kormány főszabályként generális tilalmat állapított meg a nagyobb számú személy összegyűlésével járó eseményekre, de ezzel egyidejűleg rögzített bizonyos kivételeket is. A tilalom 195 napja alatt a kormány folyamatosan módosította (jellemzően bővítette) a kivételek körét, de a főszabály változatlanul a tiltó norma maradt, és a gyűlekezési jog védelmi körébe eső – politikai-közéleti célú – gyűlések mindvégig a főszabály hatálya alatt maradtak. Első pillanattól a kivételek között szerepeltek például a vallási közösségek szertartásai, amelyek-

ről a rendelet megállapította, hogy „nem minősülnek rendezvénynek”, és a vallási közösségek belátása szerint engedélyezte a vallásos rendezvények megtartását, akár zárt térben is.¹³ Ugyanígy lehetőség volt zártkapus sportmérkőzések megtartására, engedélyezettek voltak 50 fős temetések, és 10 fő részvételével bármilyen családi összejövetelt meg lehetett rendezni.¹⁴ Gyülekezni azonban – a főszabály alapján – mindvégig tilos volt (még két főnek szabad téren is). A kivételek köre idővel egyre bővült, és e kivételek egyre kirívóbbak is lettek. A gyülekezési tilalom utolsó hónapjaiban már az üzletekben (tehát zárt térben) is csak négyzetméter-alapú korlátozásokat vezettek be,¹⁵ néhány héttel később a kormány megnyitotta a vendéglátóegységek teraszait, ahol szabadon, maszk nélkül lehetett összejönni.¹⁶ Végül, egy héttel a gyülekezési tilalom feloldását megelőzően, a kormány külön rendeletben, létszámkorlátok nélkül engedélyezte a ballagási rendezvények megtartását,¹⁷ de továbbra is fenntartotta a gyűlések általános tilalmát.

A POLGÁRI ENGEDETLENSÉG LEHETŐSÉGEI

A gyülekezési szabadságot totálisan tiltó normát megalkotni sokkal egyszerűbb, mint a gyakorlatban kikényszeríteni. A gyülekezési szabadság nagyon könnyen és egyszerűen gyakorolható alapjog: nincs szükség hozzá speciális eszközökre, anyagi feltételekre és (a bejelentés tudomásul vételét leszámítva) előzetes engedélyre sem. A közterek a nap 24 órájában rendelkezésre állnak, és egy tüntetéshez elég, ha többen együtt közösen arra veszik ezeket igénybe, hogy közösen véleményt nyilvánítsanak.

Az első hullám során tapasztalt polgári engedetlenség kapcsán a kormány felismerte: ahhoz, hogy egy ilyen tiltó norma a hétköznapiakban valóban érvényre jusson, a polgárokat komolyan el is kell rettenteni a normasértéstől. Ennek érdekében a jogszabály súlyos szankciókat rendelt alkalmazni a szabályszegőkkel szemben. A gyűlés szervezését 1 000 000 forintig,¹⁸ a gyűlésen való részvételt pedig 500 000 forintig terjedő bírsággal rendelte büntetni.¹⁹ A kialakított szankciórendszer elrettentő hatását nem csak a bírságok magas összege és többszöri kiszabhatósága biztosította.²⁰ A szabályozásból kiolvasható, kifejezett cél volt, hogy a szervezőket eltántorít-

sa a gyűlések szervezésétől és megtartásától. Ezt a célt nem csak a szervezőkkel szemben alkalmazható magasabb bírságtételek szolgálták, hanem az is, hogy ezeket közigazgatási bírság formájában vezették be (szemben a gyülekezési szabadság gyakorlásához tap-

padó szankciós tényállások kapcsán tipikusan alkalmazott, büntetőjogi háttérű szabálysértési bírsággal). Noha a közigazgatási bírság a meg nem fizetése esetén nem változtatható át elzárásra, bizonyos szempontból súlyosabb jogkövetkezmény, mint a szabálysértési bírság: objektív alapú, méltányossági alapon nem mérsékelhető, előzetesen végrehajtható, és közérdekű munkával ki nem váltatható. Nem vonatkoznak rá a büntetőjogot meghatározó elvek sem, így nem merül fel az a lehetőség, hogy utóbb pusztán amiatt men-

tesülhet valaki a szankció alkalmazása alól, mert az elbírálás időpontjában a magatartás már nem minősül szabálysértésnek (ez ugyanis az első hullám idején jogalap volt a szankció alóli mentesítésre), és a jogalkalmazók a jogsértést formálisan megvalósító magatartás társadalomra jelentett veszélyességét sem vizsgálhatják.

Azok, akik a második hullám idején gyűlés szervezésébe fogtak volna, két lehetőség közül választhattak: (i) bejelentés nélkül megszerzik a demonstrációt, és az utcára vonulnak, de ebben az esetben a fent leírt súlyos szankciókkal néznek szembe; vagy (ii) megkísérlik bejelenteni a gyűlést a hatóságoknál. Ez utóbbi esetben azzal kellett számolni, hogy a rendőrség a kormányrendeletre hivatkozva megtiltja a tüntetést. A rendőrség által megtiltott tüntetés megtartása pedig nem csak az (i) eset szerinti szankciók alkalmazását teszi lehetővé, hanem büntetőjogi következményekkel is jár.²¹ A potenciális szervezők lehetőségei tehát itt bezárultak.

A második hullám kezdetekor elrendelt általános gyülekezési tilalmat a veszélyhelyzet idején alkalmazandó védelmi intézkedések második üteméről szóló 484/2020. (XI.10.) Korm. rendelet (a továbbiakban: Rendelet) vezette be. A Rendelet 2020. november 11-én lépett hatályba. Noha az Alaptörvény akkor hatályos szövege szerint a veszélyhelyzetben hozott egyes kormányrendeletek csak külön országgyűlési döntés alapján maradhattak volna hatályban 15 napnál tovább, a kormány az egymást követő felhatalmazási törvények (és a technikai okból kihirdetett „új” veszélyhelyzet) révén ennél sokkal hosszabb ideig tartotta hatályban a veszélyhelyzeti rendeleteket

anélkül, hogy azokat az Országgyűlés egyenként és érdemben megvizsgálhatta volna. Ilyen módon a kormány a rendkívüli jogrend idejére meghozott és a vonatkozó szabályozás eredeti célja szerint átmeneti jellegű rendelkezéseket az időbeli hatályra vonatkozó alkotmányos korlátozásokat megkerülve tartotta hosszú időn keresztül hatályban.²²

A Rendelet szerinti tilalom hatálya alatt bejelentés nélküli demonstrációk csak elvétve fordultak elő. Az első hullám idején tanúsított szigorú rendőri fellépés, valamint a második hullám kapcsán bevezetett és következetesen alkalmazott elrettentő súlyoságú szankciók megtették hatásukat. A tilalom ellenére megtartott tüntetések egyik legfontosabb példája a 2021. január végére és február elejére a budapesti Hősök terére meghirdetett vendéglátós tüntetéssorozat volt, amelynek kapcsán a rendőrség néhány nap leforgása alatt négy magánszeméllyel szemben összesen 4 750 000 Ft bírságot szabott ki (ebből egyetlen tüntetés kapcsán ugyanazon magánszeméllyel szemben egyidejűleg 500 000 Ft bírságot gyűlés szervezéséért és további 500 000 Ft bírságot gyűlés tartásáért).

A tilalom és az előre látható szankciók dacára több szervező is úgy döntött, hogy a gyülekezési törvényben szabályozott eljárás keretében bejelenti a tüntetését, mivel a tiltó norma mihamarabbi felülvizsgálatára ez a megoldás ígérkezett a leghatékonyabbnak. Részben ezek az ügyek kerültek később az Alkotmánybíróság elé, köztük a gyülekezési tilalmat érdemben elbíráló 23/2021. (VII. 13.) AB határozat alapjául szolgáló bejelentés is.

AZ AB DÖNTÉS ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ BEJELENTÉS ÉS A RENDŐRSÉG ELJÁRÁSA

A szóban forgó bejelentés egy autós-dudálás tüntetésre vonatkozott, amelyet a Magyar Helsinki Bizottság által képviselt Szivárvány Misszió Alapítvány 2020. december 10-re tervezett.²³ A tüntetés célja az Alaptörvény kilencedik módosításával és az LMBTQI közösséghez tartozó személyeket kirekesztő törvénymódosításokkal szembeni tiltakozás volt. A szervező a bejelentésben megjelölte, hogy a tüntetést lezárt területen (az Országház épülete előtt húzódó rakpart kijelölt szakaszán), a járványhelyzet szempontjából maximális gondossággal eljárva, parkoló, zárt autókban ülve, maszkban és egymástól biztonságos távolságot tartva, legfeljebb 30 fő részvételével kívánta megtartani. A résztvevők dudálással és az autókra kihelyezett transzparenszekkel kívánták til-

takozásukat kifejezni az LMBTQI közösség tagjait kirekesztő, megalázó törvényalkotással szemben.

A bejelentés nyomán a rendőrség ugyan megindította a Gytv. alapján kötelező előzetes egyeztetési eljárást, azonban ennek során mindössze arra szorított, hogy tájékoztatást nyújtson a tilalomról. Ezen túl teljesen elzárkózott az érdemi párbeszédétől vagy a gyűlésre vonatkozó terv részleteinek vizsgálatától. Tiltó határozatában elmulasztotta rögzíteni a szervező által tervezett védőintézkedéseket,²⁴ és megállapította, hogy „a gyülekezési hatóság nem hozhat más jogszerű döntést, csak azt, hogy a bejelentett gyűlés megtartását megtiltja”. A rendőrség szerint a Rendelet „kategorikusan minden további feltétel és részletszabály teljesülése nélkül valamennyi rendezvényt és gyűlést tilalmazza. Ebből kifolyólag a gyülekezési hatóságnak nem szükséges vizsgálnia azt, hogy a tervezett gyűlés megvalósítása hogyan, milyen módon viszonyul a koronavírus-járvány egészségügyi kockázataihoz. A gyülekezési hatóság pusztán a gyűlés megtartásának tényét és a tilalmazott időszak időintervallumát ütközteti eljárása során, és ebből szükségszerű tiltó határozatot hoz.”

A rendőrség tehát programszerűen lefuttatta a gyülekezési joghoz kapcsolt garanciális eljárást, anélkül azonban, hogy azt az alkotmányos céljainak megfelelően alkalmazta volna. Az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint ugyanis az egyeztetési eljárás alkotmányos funkciója az, hogy elősegítse „a kompromisszumos megoldás megtalálását a gyülekezők és a hatóság között, lehetővé téve ezzel a gyülekezéshez való alapjog és a tiltó ok által védett jogállami követelmény közötti megfelelő egyensúly megteremtését”.²⁵ Miután a rendőrség az egyeztetés során mindvégig a generális tilalomra hivatkozott, és nem végzett semmilyen mérlegelést az alapjogi korlátozás arányosságával kapcsolatban, így a döntés során arról sem kellett megállapításokat tennie, hogy a tervezett tüntetés milyen kockázatokat hordoz (egyáltalán hordoz-e kockázatot) a koronavírus-járvány szempontjából.

A KÚRIA PRECEDENSÉRTÉKŰ ÍTÉLETE

A döntéssel szemben a Szivárvány Misszió Alapítvány keresettel fordult a Kúriához, kérve a tiltó határozat hatályon kívül helyezését, valamint azt, hogy a Kúria kezdeményezze az Alkotmánybíróságnál a gyülekezési tilalmat bevezető normák²⁶ alaptörvényellenességének megállapítását és az alaptörvény-ellenes jogszabályok alkalmazásának kizárását.

A Kúria a keresetet elutasította, és jogerősen megtiltotta a gyűlés megtartását. Az ítélet indokolásában

rögzítette, hogy „nem merült fel kétsége a 484/2020. (XI. 3.) Korm. rendelet gyülekezési joggal összefüggő intézkedéseinek alaptörvényi megfelelőségét illetően”, ezért nem fordult az Alkotmánybírósághoz utólagos normakontroll kezdeményezése érdekében.²⁷

A gyülekezési jogi eljárások – mind a hatósági eljárás, mind a bírósági szakasz – különlegessége, hogy az ügyeket elbíráló hatósági szereplők és bírák tisztán alapjogi döntéseket hoznak. Konkrétan és közvetlenül ezek a döntések határozzák meg, hogy a gyülekezési jog a gyakorlatban érvényesül-e vagy sem. Éppen ezért a gyülekezési ügyekben ítélező bírácoknak kiemelten ügyelniük kell arra, hogy az Alaptörvény és az abban garantált alapvető jogok érvényesülését szem előtt tartsák. Az Alkotmánybíróság megfogalmazása szerint: „[H]a a bíróság az előtte fekvő, alapjogilag releváns ügy alapjogi érintettségére tekintet nélkül járt el, és az általa kialakított jogértelmezés nem áll összhangban e jog alkotmányos tartalmával, akkor a meghozott bírói döntés alaptörvény-ellenes.”²⁸

A nyilvánvaló alapjogi relevancia ellenére a Kúria meglehetősen felületes vizsgálatot végzett. Az ítélet érvelése minden esetben csupán addig a mélységig merészkedik el, ahol a tilalom jogsértő jellege még éppen nem válik nyilvánvalóvá. Megállapítja például, hogy „az alapjogsérelemmel kapcsolatos vizsgálat során a Kúria az Emberi Jogok Európai Egyezményének 15. cikkére is tekintettel volt, amely szerint a nemzet létét fenyegető rendkívüli állapot esetén – amelyként a Kúria álláspontja szerint a jelenleg fennálló járványügyi helyzet is értékelhető – el lehet térni az Egyezményben meghatározott kötelezettségektől a helyzet szükségessége által feltétlenül megkívánt mértékben”.²⁹ A Kúria itt figyelembe vette a jogkorlátozás elvi lehetőségét, de az érvelését nem mélyítette el addig, hogy ki is mutassa, hogy az előtte fekvő ügyben vizsgálandó konkrét alapjog-korlátozás ténylegesen megfelel-e az Emberi Jogok Európai Egyezménye (Egyezmény) 15. cikkének; nem vizsgálta, hogy szükségesnek és a feltétlenül megkívánt mértéket meg nem haladónak minősült-e. Arról pedig nagyvonalúan megfeledkezett, hogy az Egyezmény 15. cikkére való hivatkozás csak akkor lehet megalapozott, ha a magyar kormány tájékoztatja az Európa Tanács Főtitkárát az általa bevezetett tilalomról és annak indokairól.³⁰ A valóságban ugyanakkor a magyar kormány sem 2020. november 10-én (a gyülekezési jog általános tilalmának bevezetésekor), sem később, a gyülekezési tilalom fenntartásának hónapjai alatt

nem tett eleget az Egyezmény 15. cikk (3) bekezdése szerinti eljárási kötelezettségének az Egyezmény 11. cikke hatályának felfüggesztése érdekében, így az Egyezmény 15 cikkére való hivatkozás teljességgel megalapozatlan.

Az ítélet legabszurdabb megállapítása mégis az, amelyet a Kúria a jogkorlátozás szükségességével és arányosságával kapcsolatban tett. Az ítélező tanács egyetértett azzal, hogy az eljárás során nincs szükség a gyűlés körülményeinek a vizsgálatára, mivel a rendőrség „a döntéshozatala időpontjában hatályos jogszabályi rendelkezések alapján nem rendelkezett mérlegelési jogkörrel, nem volt lehetősége arra, hogy a konkrét gyülekezés járványügyi kockázatait elemezze, mert helyette a jogalkotó ezt már eldöntötte”.³¹ A Kúriától elvárt alapjogi szemléletű bíráskodás esetén azonban a bíróságnak – a konkrét ügyben alkalmazott jogkorlátozás szükségességét és arányosságát is figyelembe véve – éppen azt kellett volna megvizsgálnia, hogy ennek a hatósági mérlegelést teljes egészében kizáró szabályozásnak az alkotmá-

nyosságával kapcsolatban felmerül-e olyan mértékű kétely, amely az alkotmányjogi panasz előterjesztését indokolja.

Ezt a Kúria úgy spórolta meg, hogy csak azt a törvényi rendelkezést³² idézte, amely szerint a kormány az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány megelőzése, illetve következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében kihirdetett veszélyhelyzetben az állampolgárok élet-, egészség-, személyi, vagyon- és jogbiztonságának érdekében rendeletével egyes törvények alkalmazását felfüggesztheti, törvényi rendelkezésektől eltérhet, és egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhat, majd rögzítette: „kétség kívül megállapítható [...], hogy a felhatalmazó rendelkezés alapján a korlátozó intézkedések meghozatalát az állampolgárok életének és egészségének biztonsága indokolta, e körben a Kúria alaptörvény-ellenességet nem észlelt”.

Csakhogy az 51/A. § folytatódik, és a (2) bekezdésében kimondja, hogy „a Kormány az (1) bekezdés szerinti jogkörét – a szükséges mértékben, az elérni kívánt céllal arányosan – a humánjárvány megelőzése, kezelése, felszámolása, továbbá káros hatásainak megelőzése, illetve elhárítása céljából gyakorolhatja”. A Kúria tehát megállt a legitim jogkorlátozási cél rögzítésénél, és az arányosság kérdését már nem vizsgálta, amivel megkerülte a konkrét ügy vizsgálatát, és a jog-

alkotó által bevezetett jogkorlátozásra való – szelektív – hivatkozással mentesítette magát a szükségesség és arányosság tesztjének elvégzése alól. Ha a bíróság minden esetben ezt a logikát követné, a bírói normakontroll lehetősége kiüresedne, és a bíróság minden esetben kimondhatná, hogy a jogkorlátozás szükségességét és arányosságát nem lehet megkérdőjelezni, mert azt jogszabály írja elő, és a jogszabályt alkalmazni kell.

Ez a körkörös érvelés vezetett el oda, hogy a bejelentett 30 fős autós-dudálás tüntetést tiltó határozat úgy emelkedett jogerőre, hogy sem a rendőrség, sem a bíróság nem vizsgálta meg, hogy a tilalom a járvány szempontjából valóban indokolt és arányos-e. A döntés során egyik fórum sem mérlegelte a konkrét autós-dudálás tüntetés járványügyi kockázatait. Mivel a keresetben hangsúlyos érvként szerepelt, hogy a rendőrség a tilalom automatikus alkalmazása folytán olyan tüntetést tiltott meg, amely a járványveszély szempontjából teljesen kockázatmentes volt, a Kúria elvi élel – a határozat precedensértékű tartalmi elemeként – rögzítette, hogy „[...] a veszélyhelyzet idején gyűlés tartását kőgensen tilalmazó jogszabályi rendelkezésre alapított tiltó határozat jogszerű. A generális tilalom kizárja, hogy a gyülekezési hatóság mérlegelje az egyedi ügy sajátos körülményeit.”

A precedensként megfogalmazott elvi tétel miatt az ítélet nem csak a 2020. december 10-re tervezett tüntetés sorsát döntötte el, hanem minden, a tilalom hatálya alatt bejelentett későbbi tüntetését is. A szervezőknek ezután már kétségük sem maradhatott afelől, hogy bejelentéseik nyomán a rendőrség és a bíróság – a tervezett demonstráció tényleges veszélyeinek mérlegelése nélkül, a kormány rendelkezésének automatikus alkalmazásával – meg fogja tiltani a gyűlést. Ahogyan az egy 2021 márciusára bejelentett, forgalomlassítással megvalósítandó autós tüntetés ügyében látható volt,³³ a Kúria sablonként alkalmazta, és majdhogynem szóról szóra átvette a Szivárvány Misszió ügyében hozott ítéletet. Azt a feltevést, hogy sablonszerű ítélkezésről van szó, az is alátámasztja, hogy még a korábbi ítéletből átvett téves adatok is maradtak a határozatban.

AZ ALKOTMÁNYJOGI PANASZ ÉS A TOVÁBBI INDÍTVÁNYOK CÉLJA

A szervező a fenti előzményeket követően fordult az Alkotmánybírósághoz. Habár az ügyben benyújtott

alkotmányjogi panaszt formálisan az ítélettel szemben terjesztette elő, valójában nem csak a bírói döntést támadta, hanem a döntés alapjául szolgáló jogszabályt is. Ilyenformán a panasz nem csupán a szervezőt ért egyéni jogsérelem kiküszöbölését és a gyülekezési jognak a konkrét ügyben való kikényszerítését célozta (szubjektív alanyi jogvédelmi hatás), hanem az alkalmazott norma megsemmisítése révén általában a gyülekezési jog védelmét és a további jogsérelmek megelőzését is (objektív jogvédelmi hatás). Figyelemmel arra is, hogy a tilalom az ítélet meghozatalát követően is hatályban volt, és továbbra is elzárta a szervezőt a gyűlések tartásától, a panasz jogalapjaként az Alkotmánybíróságról szóló törvény (Abtv.) 26. § (1)

bekezdése mellett, párhuzamos jogalapként, az Abtv. 26. § (2) bekezdését is megjelölte. Ilyen módon a panasz nem csak az ítélettel elbírált konkrét ügyben kért jogorvoslatot, hanem a jogszabály közvetlen hatályosulása folytán bekövetkező későbbi alapjogsértésekkel szemben is.

A Szivárvány Misszió Alapítvány által elszenvedett jogsérelem azonban nem elszigetelt eset volt. Ahogy a tilalomból fakadó jogkorlátozás dimenziói kapcsán már rávilágítottunk, ténylegesen egész Magyarországra kiterjedő, mindenkit érintő, időben hosszan elhúzódó alapjogsértő helyzet állt fenn. Éppen emiatt a Magyar Helsinki Bizottság készített egy mintát, amellyel minden olyan polgár az Alkotmánybírósághoz fordulhatott, akit a kormány megfosztott a gyülekezési jogától, és aki ezzel szemben jogorvoslattal kívánt élni. A Szivárvány Misszió Alapítvány által előterjesztett közvetlen panasz alapján elkészített minta felhasználásával közel tizenöt további panasz került az Alkotmánybíróság asztalára, valamennyi ugyanazzal a céllal: a tilalom megsemmisítése érdekében.

A panasz(ok) lehetséges kimeneteleit latolgatva az elképzelhető legrosszabb forgatókönyvnek az tűnt, hogy az Alkotmánybíróság addig halogatja a döntéshozatalt, amíg a kormány hatályon kívül nem helyezi a tilalmat. A tiltó norma hatályon kívül helyezését követően ugyanis az Alkotmánybíróságnak – feltéve, hogy következetesen alkalmazza a saját gyakorlatát – okafogyottá kell nyilvánítania a panaszt. Így járt el korábban két gyülekezési ügy kapcsán is: az Abtv. 26. § (1) bekezdése alapján 2013-ban előterjesztett panaszokat hat évvel később vette elő, és a szabályozási környezet időközben bekövetkezett megváltozása miatt okafogyottá nyilvánította azokat.³⁴ A közvetlen panasz kapcsán pedig már a veszélyhelyzet első hullámában leszögezte, hogy „[a

közvetlen] alkotmányjogi panasz alapján az Alkotmánybíróság a jogszabály alkotmányosságáról dönt, melynek lehetséges következménye a jogszabály megsemmisítése folytán annak hatályvesztése. Nem indokolt az eljárás lefolytatása, ha a támadott jogszabály már nem hatályos és nem is alkalmazható.”³⁵

Az Alkotmánybíróság döntése azonban minden pesszimista várakozást alulmúlt. Noha a testület az ügyet soron kívül bírálta el, a határozatra így is hónapokat kellett várni. Az Alkotmánybíróságot az sem ösztökélte gyorsabb döntéshozatalra, hogy a hivatalhoz ugyanabban a jogkérdésben már a sokadik indítvány érkezett be. Mire a határozat megszületett, a tiltó rendelkezést a kormány rég hatályon kívül helyezte, ezzel a panaszok útján elérni kívánt cél teljesült, és az indítványok elbírálása az alapjog védelme szempontjából egyértelműen értelmét veszítette. Az Alkotmánybíróság azonban a várakozásokkal szemben nem nyilvánította okafigyottá a panaszt. Szembefordulva saját korábbi gyakorlatával, érdemben bírálta el a kérdést, és olyan megoldással állt elő, ami az alapjogvédelem szempontjából még elkeserítőbb eredményre vezetett: nemcsak a megtörtént alapjog-sérelem felett hunyt szemet, hanem a jövőre nézve is legitimálta a jogsértést.

AZ ALAPTÖRVÉNY- ELLENESSÉGET MEGALAPOZÓ OKOK

A benyújtott panasz számos ponton támadta a generális tilalom alkotmányosságát. Az indítványra reagálva az igazságügyi miniszter egy *amicus* beadványban foglalta össze jogi álláspontját az Alkotmánybíróság számára, amelyben részletesen érvelt az indítvány elutasítása mellett.³⁶ Az alábbiakban sorra vesszük a panaszban felsorolt alaptörvény-ellenességet megalapozó okokat, majd bemutatjuk az igazságügyi miniszter válaszát, végül pedig azt, hogy miként döntötte el a kérdést az Alkotmánybíróság.

A törvényes jogalap hiánya

A panasz mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy a kormánynak sem az Alaptörvény, sem a sarkalatos törvények alapján nem volt felhatalmazása a gyülekezési jog ilyen mértékű korlátozására. Az Emberi Jogok Európai Bírósága a *Szerdahelyi Magyarország elleni* ügyében a gyülekezési jog korlátozásával összefüggésben hangsúlyozta – figyelemmel az Egyezmény 11. cikk 2. pontjában foglaltakra –, hogy a gyülekezési jog gyakorlása kizárólag törvényben meghatározott korlátozásoknak vethető alá, így amennyiben a korlátozásnak nincs egyezményes ér-

telemben véve „törvényes” alapja, az önmagában megalapozza az Egyezmény sérelmét.³⁷

A Rendelet rögzíti, hogy megalkotására a kormány az Alaptörvény 53. cikk (2) bekezdésében meghatározott eredeti jogalkotói hatáskörében, a katasztrófavédelmi törvény³⁸ (Katr.) 51/A. §-a alapján került sor. Az Alaptörvény 53. cikk (2) bekezdése szerint „[a] Kormány a veszélyhelyzetben rendeletet alkothat, amellyel – sarkalatos törvényben meghatározottak szerint – egyes törvények alkalmazását felfüggesztheti, törvényi rendelkezésektől eltérhet, valamint egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhat”. Az Alaptörvény 54. cikk (1) bekezdése kimondja, hogy veszélyhelyzetben „az alapvető jogok gyakorlása – a II. és a III. cikkben, valamint a XXVIII. cikk (2)–(6) bekezdésében megállapított alapvető jogok kivételével – felfüggeszthető vagy az I. cikk (3) bekezdése szerinti mértéken túl korlátozható”.

A kormánynak tehát a veszélyhelyzetben lehetősége nyílt arra, hogy az Alaptörvény 53. cikk (2) bekezdése alapján rendeletet alkosson, és abban a gyülekezési jogot – mint alapvető jogot – az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdése szerinti mértéken túl is korlátozza, vagy annak gyakorlását akár fel is függeszse. Ez a lehetőség azonban nem korlátlan. Az Alaptörvény még a veszélyhelyzetben sem ad teljesen szabad kezdet a kormánynak az alapvető jogok korlátozására, mivel a korlátozásoknak ebben az esetben is meg kell felelniük az Alaptörvény 53. cikk (2) bekezdésében foglaltaknak, azaz veszélyhelyzetben a kormány rendeleti úton valóban korlátozhatja a gyülekezési jogot, de csak a sarkalatos törvényben előírt szabályok szerint.

A veszélyhelyzetre irányadó sarkalatos törvény – a Katv. – tovább pontosítja a veszélyhelyzetben a kormány által bevezethető, lehetséges korlátozások körét és mértékét, és garanciális feltételeket szab a rendeletalkotási jogkör gyakorlásához. A Rendelet a kormány jogalkotási hatáskörét a Katv. 51/A. § (1) bekezdésére³⁹ vezette vissza, amely a tömeges megbetegedést okozó humánjárvánnyal összefüggő veszélyhelyzetre irányadó rendeletalkotási jogkört rögzíti. A Katv. 51/A. § (1) bekezdése szerint a törvények alkalmazásának felfüggesztésére, a törvényi rendelkezésektől való eltérésre vagy más rendkívüli intézkedések bevezetésére két garanciális feltétel mellett van lehetőség. Egyrészt, a Katv. 51/A. § (1) bekezdése szerint a rendkívüli intézkedést az állampolgárok életének, egészségének védelme, személyi, vagyoni és jogbiztonságának, valamint a nemzetgazdaság stabilitásának garantálása érdekében lehet csak bevezetni; másrészt, a Katv. fent idézett 51/A. § (2) bekezdése szerint a kormány a rendeletalkotási jogkört „a szükséges mértékben, az elérni kívánt céllal arányosan [...] a humánjárvány megelőzése, kezelése, fel-

számolása, továbbá káros hatásainak megelőzése, illetve elhárítása céljából gyakorolhatja”. Vagyis a kormány rendeletalkotási jogkörét kijelölő alaptörvényi és sarkalatos törvényi rendelkezések alapján a gyülekezési jog kormányrendelet útján történő korlátozása csak akkor felel meg az Alaptörvénynek, ha az állampolgárok életének, egészségének védelme, személyi, vagyoni és jogbiztonságának garantálása érdekében történik, és ha a korlátozás a humánjárvány megelőzése, kezelése, felszámolása céljából, e céllal arányosan, a szükséges mértékben valósul meg.

Az igazságügyi miniszter jogi véleménye megerősítette a fentieket.

Az Alkotmánybíróság azonban semmilyen formában nem vizsgálta a kormány rendeletalkotási jogkörét. A döntés visszatérően idézte az Alaptörvény 54. cikk (1) bekezdését – azt a rendelkezést, amely lehetőséget ad az alapjogok korlátozására vagy felfüggesztésére –, ugyanakkor látványosan „megfeledezett” a garanciális szabályokról, illetve különösen a kormány rendeletalkotási jogkörét kijelölő alaptörvényi és sarkalatos törvényi rendelkezésekről. Az Alaptörvény 53. cikk (2) bekezdése és a Katv. 51/A. §-a még hivatkozás szintjén sem jelenik meg a döntés indokolásában. Ezzel az Alkotmánybíróság nem pusztán a panaszban foglaltakat, hanem magát az Alaptörvényt hagyta figyelmen kívül. A mulasztás kiváltképp azért szembeötlő, mert az Alkotmánybíróság éppen azt a két jogszabályhelyet felejtette el megvizsgálni, amelyre maga a kormányrendelet hivatkozik a tilalom bevezetésének törvényi alapjaként, és amelyre az igazságügyminiszter is visszavezette a kormány jogalkotási jogkörét.

Célhoz kötöttség, szükségesség és arányosság

A sarkalatos szabályok szerint a kormány rendelet csak akkor felel meg az Alaptörvénynek, ha az állampolgárok életének, egészségének védelme érdekében történik, és ha a korlátozás a járvány megelőzése, kezelése, felszámolása céljából, e céllal arányosan, a szükséges mértékben valósul meg. A panasz szerint az elrendelt generális tilalom mellett sem a célhoz kötöttség, sem a szükségesség, sem az arányosság követelménye nem tudott érvényesülni. A Katv. 51/A. § (2) bekezdésében előírt *célhoz kötöttség követelménye* akkor valósul meg, ha a korlátozás jel-

lege összhangban áll az elérni kívánt céllal. A gyülekezési jog gyakorlására nyitva álló megoldások sokfélesége, a tiltakozás kifejezésének változatos módjai lehetővé teszik olyan szabályok megalkotását, amelyek járványhelyzetben is biztonságos kereteket teremtenek a gyülekezési jog gyakorlására. A tüntetések valamennyi formájának tilalma nyilvánvalóan nem célhoz kötött intézkedés, mivel egyformán tiltja a járványhelyzet szempontjából biztonságos és kockázatos gyűléseket is. A tilalom épp annak generális jellege miatt alkalmatlan arra, hogy abból a gyülekezési jog korlátozásának célja kiolvasható legyen. A Katv. 51/A. § (2) bekezdésében előírt *szükségesség követelménye* ugyancsak sérül, mert a Gytv. alapján a rendőrség mint gyülekezési hatóság számára eleve adott a lehetőség arra, hogy egy konkrét gyűlés megtartását egyedi határozattal megtiltsa vagy korlátozza. A gyülekezésre vonatkozó törvényi szabályozás a kormány rendkívüli intézkedése nélkül is tökéletesen

alkalmas arra, hogy kizárja a járványhelyzet szempontjából kockázatos gyűlések megtartását; nincs szükség jogszabály által központilag előírt, általános tilalomra. A Katv. 51/A. § (2) bekezdésében előírt *arányosság követelményének* sérelmét jelenti, hogy a tilalom a gyülekezési jog gyakorlásának minden lehetséges formáját ellehetetleníti, tekintet nélkül arra, hogy a gyűlések szervezői és résztvevői a járványveszély szempontjából felelősen járnak-e el. Figyelemmel arra, hogy a Gytv. 2. § (1) bekezdése szerint a gyűlés

fogalmába már a két személy részvételével tartott nyilvános összejövetel is beletartozik, a tilalom rendkívül tág, és a közös véleménynyilvánítás járványügyi szempontból teljesen veszélytelen formáit is csírájában fojtja el. A rendelet teljesen kiüresíti a gyülekezési jogot: kizárja az egyedi körülmények mérlegelésének lehetőségét, és tényleges elemző, értékelő tevékenység, továbbá konkrétan meghatározható cél nélkül, önkényes módon rendel el biankó tilalmat a gyűlésekre, ezzel elvonja a békés gyülekezéshez való jog alapjog jellegét. A célhoz kötöttség, szükségesség és arányosság követelményének sérelmét önmagában igazolja a járványügyi veszélyt nem hordozó 30 fős autós-dudálás tüntetés megtiltása.

Az igazságügyi miniszter szerint a gyülekezési jog tilalma szükséges intézkedés volt. Megítélése szerint „[a]nnak meghatározása, hogy járványügyi szempontból mely gyűlés minősül biztonságos vagy kockázatos gyűlésnek, egyrészt jogilag nem értelmezhető, másrészt a rend-

örkapitányság – mint a [Gytv.] 10. § (1) bekezdése szerinti gyülekezési hatóság – kompetenciáján kívül álló kérdés”. Fonák módon az igazságügyi miniszter itt azt vitatta, hogy jogi szempontok meghatározásával különbséget lehetne tenni biztonságos és nem biztonságos gyűlések között, noha az egész veszélyhelyzeti kormányzati jogalkotás másról sem szólt, mint a járvány szempontjából biztonságos érintkezések részletekbe menő szabályozásáról.

Ennek példája annak kimondása, hogy egy temetés a kegyeleti céllal összemérve még elfogadható kockázatot jelent, ha azon 48-an jelennek meg, de nem engedélyezhető, ha 55-en.

Emellett pedig azzal érvelt, hogy a rendőrség nem is kompetens abban, hogy milyen intézkedések szükségesek a járvány terjedésének megelőzéséhez. Ez azonban egyszerűen áthidalható technikai kérdés, hiszen a rendőrség megkeresés útján bevonhatja a járvány elleni védekezésben kompetens szerveket a döntéshozatalba. Az érvelés ellentmond a Gytv.-nek is, amely mások jogainak és szabadságának védelme érdekében is megtilthatóvá teszi a gyűléseket, mely jogok és szabadságok körébe értelemszerűen beletartozik az egészséghez és élethez való jog is, amiből az következik, hogy a rendőrség akár járványügyi megfontolásokból is megtilthat gyűléseket a Gytv. alapján.

A miniszteri állásfoglalás további érve, hogy: „*jelen körülmények között, ha a határozatba foglalt feltételek betartásáról a szervező nem gondoskodik, az nem reparálható helyzetet eredményezne, ugyanis a rendőrség hiába oszlatná fel a gyűlést, az utólagos feloszlítás nem tudná megakadályozni a járványügyi szempontból kockázatot jelentő kontaktusok bekövetkezését*”. Ez azonban minden feloszlított gyűlés kapcsán elmondható, mert a feloszlítás mint jogkövetkezmény nem reparatív, hanem represszív szankció. A jogsértés megtörténte reagál, de nem képes helyreállítani a jogsértés előtti állapotot. Ugyancsak igaz ez az állítás a jogalkotó által engedélyezett magatartásokra is. Ha a temetésen 50-nél többen jelennek meg, ha a szálláshelyre az érintettek valójában nem üzleti, gazdasági vagy oktatási tevékenység céljából érkeznek, a kockázatos kontaktusokat az utólagos szankcionálás ugyanúgy nem teszi meg nem törtéنتté, ezen az alapon tehát nem lehet indokolt a gyülekezés teljes tiltása mindaddig, amíg a hasonló veszélyeket rejtő helyzetekben engedélyezett nagyobb társaság összejövetele.

Az Alkotmánybíróság a célhoz kötöttség kérdését egyetlen sommás bekezdéssel intézte el: „*a koronavírus-járvány leküzdése, ezen belül az egészségügyi, társadalmi és gazdasági hatásainak a csökkentése, a károk*

enyhítése olyan célok, amelyek alkotmányosan igazolják az alapjogok korlátozását, így a gyülekezési szabadság korlátozását is. Az alapjog korlátozásának tehát alkotmányosan igazolható, legitim célja van” [AB döntés 26. pont]. A fentiekben túl nem vizsgálta, hogy a konkrét intézkedés – a teljes tilalom – alkalmazása hogyan fér össze a kitűzött céllal. Az Alkotmánybíróság ezzel abszolút, önmagában való célként fogadta el a járvány leküzdését, amely az alapjogot korlátozó intézkedést minden további nélkül legitimálja.

A szükségességet illető gondolatmenet (már amennyire annak tekinthető és rekonstruálható) számos logikai bakugrással és csúsztatással jut el a tilalom szükségességének kimondásáig, mindekelőtt azzal, hogy összemossa az alkalmasság problematikájával, és egy hipotetikus alaphelyzetből kiindulva végzi el a teljes gyülekezési tiltás mint járványügyi intézkedés értékelését. A döntés szerint „*az Alkotmánybíróság a korlátozások célszerűségét nem vizsgálhatja, azt azonban igen, hogy az alapjogot korlátozó szabály igazolható-e a veszélyhelyzettel szembeni védekezés jegyében. Az Alkotmánybíróságnak a vizsgálat keretében meg kell győződnie arról, hogy a támadott szabályozás alkalmas-e a különleges jogrend bevezetésére okot adó körülmények elhárítására, enyhítésére. Amennyiben az intézkedés alkalmassága nem igazolt, az alapjog felfüggesztése, illetve korlátozása nem felel meg az Alaptörvény 54. cikk (1) bekezdéséből és I. cikk (3) bekezdéséből levezethető követelményeknek*” [AB döntés 28. pont]. Ahhoz nyilvánvalóan nem fér kétség, hogy a gyülekezések teljes tiltása a járvány terjedésének megelőzésére alkalmas intézkedés, a kérdés azonban az, hogy szükséges-e. Ezt a distinkciót azonban az Alkotmánybíróság nem teszi meg, tehát eleve csúsztatással indítja a vizsgálatát.

Ezt követően kijelenti, hogy „*a Kormány az Alaptörvényből következően szabadon eldöntheti, hogy a járvány elleni védekezés jegyében megtiltja-e személyek azonos helyen és időben való összegyűlését, csoportosulását*” [AB döntés 29. pont], ami a fentiekben kifejtettek miatt egyszerűen nem igaz, hiszen a kormány cselekvésének erős korlátját jelenti a Katv. 51/A. § (2) bekezdése, amelyet az Alaptörvény 53. cikk (2) bekezdése hív fel, e jogszabályok azonban hiányoznak az alkotmánybírósági értékelésből.

Ezután következik a hipotetikus alaphelyzet vázolása, miszerint „*fogalmilag nem elképzelhetetlen olyan helyzet sem, amikor a járvány terjedése olyan kockázatot rejt magában, hogy a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen interakciókat leszámítva mindenféle társadalmi érintkezés időleges korlátozása szükséges*” [AB döntés 29. pont].

Fogalmilag valóban nem, de tudjuk, hogy a gyülekezési tilalom nem ilyen helyzetben állt fent, hiszen azzal egy időben más, személyek összegyűlésével járó események, rendezvények nem estek korlátozás alá, így például a létszámkorlát nélkül megtartható vallási szertartások sem. Márpedig az Alkotmánybíróságnak azt kellett megítélnie, hogy egy olyan tilalom, amely az aktuális járványügyi helyzetre való tekintet nélkül lehetetleníti el általános jelleggel a gyülekezési jog gyakorlását, illetve nem alkalmaz olyan mechanizmust, amely biztosítja (például a rendőrség számára) az adott időpontra, helyszínre és a tervezett gyűlés jellemzőire vonatkozó egyedi körülmények mérlegelését, megfelel-e a szükségesség követelményének.

Végül az Alkotmánybíróság azzal zárja a csapongó okfejtést, hogy egy gyűlés résztvevőinek számát előzetesen csak becsülni lehet, a gyűléshez bárki szabadon csatlakozhat, így egy kis létszámmal bejelentett gyülekezés is tömegrendezvénné válhat, ami megsokszorozza a kockázatot. Mindezek alapján pedig *„a járvány terjedése szempontjából egyik legkockázatosabb alapjog, a gyülekezés szabadsága gyakorlásának időleges kizárása szükséges korlátozásnak tekinthető”* [AB döntés 31. pont]. A gyűlések potenciális tömegrendezvénné duzzadásával kapcsolatos érv nem vesz tudomást arról a széles körben ismert tényről, hogy a résztvevők számát (például kordonozással és beléptetéssel) korlátozni lehet, ilyen létszámkorlátozást, illetve az annak betartatásához szükséges intézkedéseket a rendőrség a Gytv. 11. §-a alapján minden további nélkül előírhat. Ráadásul az AB döntés majd két hónappal a Rendelet azon módosítása után született, amely rögzítette, hogy az ötszázfősnél kisebb szabadtéri rendezvényeken a koronavírus ellen nem védett személy is jelen lehet, míg ötszáz fő feletti rendezvények csak védett személyek részvételével tarthatók. Azaz a jogalkotó is megoldhatónak tartotta a járványügyi szempontok érvényesítését a rendezvényekre vonatkozóan meghatározott létszámkorlátok révén, illetve a résztvevők ellenőrzésével, és a szintén a döntés keltét megelőzően megtartott Fudan-tüntetésen az is kiderült, hogy ezek az intézkedések a gyakorlatban meg is valósíthatók. Sajnálatos, hogy ezek az AB döntés meghozatalának időpontjában már ismert körülmények az Alkotmánybíróság figyelmét elkerülték.

A szükségesség megalapozását követően az Alkotmánybíróság egy újabb húzással él. Kifejti, hogy mivel az Abtv. 26. § (1) bekezdésére alapított panasz esetében elsődlegesen arról kell döntenie, hogy az egyedi ügyben alkalmazott jogszabály megfelel-e az Alaptörvénynek, ezért jelen ügyben nem az

a feladata, hogy eldöntse, van-e járványügyi kockázata annak, hogy politikai véleménynyilvánítás céljából a résztvevők egymás melletti autóban ülnek, hanem annak eldöntése, hogy az adott körülmények között a gyülekezéseket általánosan tiltó szabály megmaradt-e az Alaptörvény keretei között. Ezzel elkerüli, hogy meg kelljen állapítania a nyilvánvalót: egy személyes kontaktussal nem járó gyülekezés megtiltása nem indokolható alkotmányos módon járványügyi szempontokkal (különösen akkor nem, amikor egyéb, adott esetben nagy számú személyes kontaktussal járó rendezvényeket meg lehet tartani, és amikor hasonló módon megtartott könnyűzenei koncerteket korábban maga a kormány engedélyezett rendelettel⁴⁰). Ha ugyanis vizsgálnia kellene a panasz alapjául szolgáló konkrét bejelentést és meghiúsult gyűlést, nemigen juthatna más következtetésre, mint hogy az a szabályozás, amelynek egy ilyen, járványügyi szempontból gyakorlatilag kockázatmentes demonstráció áldozatul esik, nem lehet alkotmányos. Mivel azonban gyakorlatilag megtagadja, hogy a konkrét ügy kontextusában vizsgálja a szabályozás alkotmányosságát, megmaradhat a hipotetikus szcenárióknál (a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen interakciókon túli társadalmi érintkezések időleges korlátozását szükségessé tevő járványhelyzet és a tömegrendezvénné duzzadó demonstráció elméleti lehetőségénél), és ezek alapján vonhatja le a következtetést egy nagyon is valóságos jogkorlátozás alkotmányosságáról.

Mindezek után egy árulkodó döntésszerkesztési érdekesség következik, mégpedig az, hogy az Alkotmánybíróság csak azután veszi elő az arányosság kérdését (a döntés 34. pontjában), hogy már levonta a következtetést, miszerint *„nem állapítható meg, hogy ebben az időszakban, a járvány újabb hullámának fel-futó szakaszában alaptörvény-ellenes lett volna az a szabály, amely a gyülekezéseket általánosan kizárta”* [AB döntés 33. pont], tehát tulajdonképpen úgy utasítja el a panaszt, hogy nem futtatja végig az alkotmányossági tesztet, és annak egyik kulcselemét, az arányossági vizsgálatot kihagyja.

Az arányosság vizsgálata az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint: *„az elérni kívánt cél és az alapjogi korlátozás súlyának mérlegelését kívánja meg, ami azt is jelenti, hogy minél erősebb érvek szólnak egy alapjog védelme mellett, annál körütekintőbben kell eljárni annak korlátozásakor”*.⁴¹ Az Alkotmánybíróságnak mérlegelés útján azt kellett volna megállapítania, hogy egyen-súlyban van-e egymással a jogkorlátozás (a gyülekezési jog felfüggesztése) és az azzal elérni kívánt cél (a járvány megfékezése). Az Alkotmánybíróság azonban felismerhetetlenné torzított formában – és a fen-

tiük szerint csupán az elutasítás kimondását követően megfogalmazott utógondolatként – alkalmazta az arányossági tesztet. Ahelyett, hogy a jogkorlátozás súlyát vetette volna össze a járványügyi kockázatok súlyával, megállapította, hogy „az arányosság garanciája – melyet az Alaptörvény 54. cikk (3) bekezdése kifejezetten és kényszerítően tartalmaz – ebben a tekintetben tehát az intézkedés formailag határozott időbeliségében valósul meg” [AB döntés 24. pont]. Az Alkotmánybíróság képzeletbeli mérlegének egyik serpenyőjébe tehát a totális gyülekezési tilalom került, a másikba viszont nem a járvány veszélyei, hanem a tilalom időbeli hatálya. Az AB ugyanannak az alapjogsértő intézkedésnek a két aspektusát mérte össze – két, egymástól teljesen eltérő, és egymással össze nem vethető minőséget. Vitathatatlan, hogy a tilalom időbeli elhúzóda egyre súlyosabb jogsérelmet eredményez, de a korlátozás akár egyetlen napra vagy hétre vonatkozó tiltás esetében is aránytalan, ha meghaladja a cél eléréséhez szükséges mértéket. Az AB a kettőt össze-mosta, és megállapította, hogy a jogfosztás annyira arányos, amilyen hosszú.

Egyetlen alkotmánybíró akadt csupán, aki nem értett egyet a döntés ezen részével. Czine Ágnes különvéleménye⁴² szerint: „olyan szabályozás egyeztethető össze az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdésével és 54. cikkével, amely nem generális tilalmat állapít meg, hanem meghatározza azokat a szempontokat, amelyeket a gyülekezési hatóságnak mérlegelnie kell és döntését a járványhelyzet érintett időszakában az aktuális egészségügyi kockázatokhoz tudja igazítani”.

A hátrányos megkülönböztetés tilalma

A panasz arra is hivatkozott, hogy a tilalom a hátrányos megkülönböztetés tilalmában ütközik, mivel a járványveszély szempontjából egymással összehasonlítható helyzetben vannak mindazok a személyek, akik valamely tevékenység, jog gyakorlása céljából közösségi formában összejönnek, tág értelemben véve „gyülekeznek”, hiszen a legitim járványügyi cél kontextusában vizsgálva ez az a releváns, lényegi sajátosság, amelyben az összemért tevékenységeknek hasonlítaniuk kell.

A rendelet – tárgyilagos mérlegelés szerint nem indokolható módon – személyek egyes csoportjai számára járványhelyzetben is változatlanul lehetővé teszi a gyülekezést vagy csoportosulást, míg a kollektív véleménynyilvánítás szabadságával élni kívánó

polgárokat – járványveszélyre hivatkozással – elzárja a gyülekezési jog gyakorlásától. A koronavírus-járvány szempontjából az Alaptörvény XV. cikk (2) bekezdése szerint összehasonlítható helyzetben vannak mindazok, akik bármilyen célból személyesen összegyűlnek: a misére összegyűlő, vallásukat gyakorló személyek, a temetésen megjelent, kegyeleti jogot gyakorló személyek, a kaszinóban egymás mellett rulettezők, a plázában vásárlók, a postán sorban állók, az iskolai oktatásban részt vevők és minden más, különböző célból, egymással fizikai közelségben összegyűlő személyek. A rendelet diszkriminatív, mert a gyülekezés célja szerint hátrányos helyzetbe hozza mindazokat, akik

legfontosabb politikai szabadságjogukkal – a véleménynyilvánítás szabadságával – kívánnak közösen élni (még akkor is, ha az a járvány szempontjából semmilyen kockázatot nem hordoz). A hátrányos megkülönböztetés egyértelműen politikai alapú, mivel a Rendelet totálisan tiltja a gyülekezési jog gyakorlását, eközben minden más célú gyülekezést észszerű korlátokkal lehetővé tesz.

Az igazságügyi miniszter jogi véleménye hangsúlyosan tárgyalta a hátrányos megkülönböztetés kérdését. Az állásfoglalás szerint az indítványt azért kell elutasítani, mert „egymással nem összehasonlítható helyzetben lévő kategóriákat vetett össze. Egyrészt ugyanis a Gytv. 2. § (1) bekezdése alapján – a Gytv. alkalmazása során – gyűlés a legalább két személy részvételével közügyekben való véleménynyilvánítás céljából tartott nyilvános összejövetel, másrészt a misére összegyűlő emberek, a bevásárlóközpontokban vásárlók, a postán sorban állók esetében nincs olyan speciális helyzet, amely a tevékenység biztosítását igényelné. [...] A gyűléseken számítani lehet ugyanis »ellentünetőkre«, különböző atrocitásokra is, amelyek miatt egy – a szervező által egyébként járványügyi szempontból kockázatmentesnek tekintett gyűlés – könnyen súlyos járványveszélyes helyzetet idézhet elő.” Az állásfoglalás ezen a ponton kissé komikussá válik: az igazságügyi miniszter itt azt bizonygatja, hogy a gyülekezési jog gyakorlása pontosan azért kezelendő eltérően minden más, hétköznapi tevékenységtől, mert annak biztosítása érdekében az államnak pozitív, tevőleges magatartást kell tanúsítania. Ahogyan más országok példáin is látszott, éppen azért kell mindenekelőtt a gyülekezési jog érvényesülését biztosítani, mert arra az alapjogi jelleg kötelezi az államot.

A hátrányos megkülönböztetés tilalma az Alkotmánybíróságon is kifoghatott, mert csak a kérelem ismertetése körében említette. A tilalom mérlegelé-

se során azonban egyszerűen „elfelejtette” vizsgálni ezt a szempontot.

A hátrányos megkülönböztetés tilalma kapcsán Szalay Péter különvéleménnyel felérő párhuzamos indokolást fűzött a döntéshez. Ebben lényeges követelményként rögzítette, hogy bár az Alkotmánybíróságnak nem feladata a járvány elleni intézkedések célszerűségi vizsgálata, a kormányzati intézkedések konzisztenciájának lehet alkotmányossági relevanciája: „*az Alkotmánybíróság valamely alapjog-korlátozás céljának a vizsgálatakor figyelembe veheti a szabályozási környezetet, azaz, hogy a jogalkotó a hasonló társadalmi érintkezéssel járó, más alapjog védelmi körébe tartozó – vagy alapjogilag nem is védett – magatartásokat, tevékenységeket is hasonló súllyal korlátoz-e*” [AB döntés 56. pont].

Szalay arra jut, hogy „*azonos időszakban az összehasonlítható mértékű egészségügyi kockázattal járó tevékenységeket hasonlóan kell kezelni.*

Ha a vizsgálat a fenti szempontokat is magáévá tette volna, akkor megállapítás szerint adott esetben akár arra is juthatott volna, hogy a támadott, korábban hatályos rendelkezés – akár csak egy bizonyos időszakban – alaptörvény-ellenes volt. Más tevékenységekre figyelemmel, amelyek a gyülekezéshez hasonló egészségügyi kockázattal járnak, de adott időszakban annál enyhébb korlátozás alá estek, például létszámkorláttal, megfelelő egészségügyi óvintézkedések mellett folytathatóak voltak, felvethető, hogy a gyülekezési jog gyakorlásának generális tilalma helyett olyan differenciáltabb szabályozás lett volna alkotmányosan igazolható, amely az alapjog-gyakorlás és a járvány elleni védekezés szempontjait egyaránt érvényesíti” [AB döntés 57. pont].

Ennél talán a panaszosok sem fogalmazhattak volna szabatosabban, a kérdés már csak az, hogy az erre irányuló kifejezett indítvány ellenére vajon az Alkotmánybíróság vizsgálata miért nem tette ezeket a szempontokat a magáévá, és hogy csak Szalay Péter észlelte-e a vizsgálatnak ezt a meglehetősen lényeges hiányosságát.

ALKOTMÁNYOS KÖVETELMÉNY

Mindent egybevéve, a döntés legfájóbb fordulát mégsem az elfelejtett jogcímek, törvényi garanciák, az alapelvek felismerhetetlenségig eltorzított, kifacsart alkalmazása és az Alkotmánybíróságra rótt feladat elvégzésének megspórolása volt, hanem az, hogy az Alkotmánybíróság módot talált arra is, hogy a jövőre nézve zavartalanul biztosítsa a kormány számá-

ra a gyülekezési jog kiiktatásának lehetőségét. A testület ezt úgy érte el, hogy nem egyszerűen elutasította a panaszt, hanem alkotmányos követelmény alkalmazása mellett döntött, amely szerint a kormánynak „*észszerű időközönként meg kell vizsgálnia, hogy a korlátozásra okot adó körülmény továbbra is indokolja-e az alapjog felfüggesztését*”.

Az alkotmányos követelmény alkalmazását az eszközt életre hívó döntés így indokolta: „*Ha a jogszabályi rendelkezés alkotmányossága éppen a szabályozás hiányossága vagy homályossága miatt kérdéses, az Alkotmánybíróság kifejezetten is megállapíthatja az alkotmányos értelmezés tartományát, meghatározhatja azokat az alkotmányos követelményeket, amelyeknek a norma értelmezésének meg kell felelniük.*”⁴³ Az alkotmányos követelmény célja eredetileg a jogrendszer lehetséges kímélete volt: „*A normát nem kell minden esetben megsemmisíteni csupán azért, mert az alkotmányos követel-*

ményeknek meg nem felel értelmezése is lehetséges vagy előfordul. [...] Ilyenkor az Alkotmánybíróság azoknak az értelmezéseknek a körét határozza meg általában, az alkotmányos követelményekkel, amelyek esetében a jogszabály az Alkotmánnyal összhangban van.”⁴⁴ Ez a lehetőség

jelent meg törvényi szinten az Abtv. 46. § (3) megalkotásával.⁴⁵

A veszélyhelyzeti gyülekezési tilalom ügyében megállapított alkotmányos követelmény alkalmazását sem az eszköz alkotmányos célja, sem a törvényi keretei nem tették lehetővé. Nem véletlen, hogy négy alkotmánybíró is szükségét látta annak, hogy az alkotmányos követelmény alkalmazásával szemben különvéleményt fogalmazzon meg. Először is, alkotmányos követelményt az eljárásban vizsgált, illetve a bírósági eljárásban alkalmazandó jogszabály kapcsán lehet megfogalmazni. Ebben az ügyben a vizsgált jogszabály a generális tilalmat megállapító kormányrendelet, amelyhez az Alkotmánybíróság több okból sem kapcsolhatott alkotmányos követelményt. Egyrészt azért, mert a rendelkezést a döntés idején már hatályon kívül helyezték, így értelmetlenné vált az annak alkalmazása érdekében megfogalmazott követelmény. Másrészt, az alkotmányos követelmény a jogalkalmazók számára határozza meg azt az értelmezési tartományt, amelyen belül a jogszabály alkalmazása megfelel az alkotmányos követelményeknek. Ez egyben azt is feltételezi, hogy a vizsgált jogszabály értelmezési tartományába többféle értelmezés is belefér, amelyek az alkotmányosság szempontjából eltérő eredményre vezethetnek. Ebben az ügyben azonban a tiltó normát csak egyféleképpen lehetett értelmezni, nem kínálkoztak alternatív értelmezési lehe-

tőségek. Mindemellett az alkotmányos követelmény címzettje fogalmilag csak a jogalkalmazó lehet. Ebben az esetben azonban az Alkotmánybíróság a jogalkotó (a kormány) számára írta elő alkotmányos követelmény alkalmazását. Végül pedig, az alkotmányos követelményből mint a normakontrollt biztosító eszközökből űzött gúnyt az Alkotmánybíróság azzal, hogy garanciális követelményként azt írta elő, hogy a kormány időről-időre köteles ellenőrizni saját magát.

Az Alkotmánybíróság ezzel túllépett a rá irányadó törvény keretein, és olyan jogkövetkezményt alkalmazott, amelyet a jogszabály nem tesz lehetővé. Minderre természetesen nem csak azért volt szükség, hogy az Alkotmánybíróság fenntartsa a jogvédő intézmény látszatát. A döntés teljesen szabad kezét adott a kormánynak arra, hogy ha érdeke úgy dikálja, a jövőben ismét totális tilalmat vezessen be.

A Szivárvány Misszió Alapítvány már a Kúria döntése nyomán az Emberi Jogok Európai Bíróságához fordult a gyülekezési szabadság megsértése (az Egyezmény 11. cikkének sérelme) és a hátrányos megkülönböztetés tilalmának megsértése (az Egyezmény 14. cikkének sérelme) miatt. A kérelmet lényegében az Alkotmánybíróság által elutasított panaszban foglaltakkal azonos indokok alapján terjesztette elő, anélkül, hogy a panasz elbírálását beárta volna. Kezdetől fogva nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a panasz – még ha sikerrel is jár az Alkotmánybíróság előtt – nem nyújthat jogorvoslatot a 2020 decemberére tervezett tüntetés megtiltásával szemben. A Szivárvány Misszió Alapítvány jogsértése abban állt, hogy az a jogalkotási folyamat, amellyel szemben tiltakozni kívánt, lezajlott anélkül, hogy a gyűlést megszervezhette volna. Ez a jogsértés bekövetkezett, és a jogsértést az sem tudta volna helyreállítani, ha az Alkotmánybíróság a panasz nyomán utólag megsemmisíti a generális tilalmat rögzítő rendelkezést. A lesújtó alkotmánybíróági döntés ismeretében azonban már az is világossá vált, hogy a hazai jogvédelmi keretek között a Szivárvány Misszió Alapítványt ért jogsértés vonatkozásában elvi elégtételre sincs lehetőség.

JEGYZETEK

1. 23/2021. (VII. 13.) AB határozat.
2. A 23/2021. (VII. 13.) AB határozatra hivatkozó döntések között említhető a 2022 februárjában hozott, 3065/2022. (II.25.) AB határozat (Indokolás, [35] bekezdés). Az ügyben az indítványozó légiforgalmi irányítók arra hivatkoztak, hogy a kormányrendelet megfosztotta őket az Alaptörvény XVII. cikk (2) bekezdésében rögzített munkabeszüntetési jog gyakorlásának

lehetőségétől, dacára annak, hogy sztrájkhoz való jogukat a munkáltatónál bejelentették, és azt a bíróság jogszerűnek minősítette, így végső soron a végrehajtó hatalom a független bírói hatalom jogerős döntésével ellentétes tartalmú rendelkezést hozott. Az Alkotmánybíróság később, a 2022 áprilisában bányakoncessziós szabályok veszélyhelyzeti szabályozásával kapcsolatban meghozott 3125/2022. (IV.12.) AB határozatában elvi jelleggel hivatkozott a döntésre (Indokolás [40], [43] és [46] bekezdése).

3. European Centre for Parliamentary Research and Documentation: Restrictions on the Right to Demonstrate in the Context of the Fight against COVID-19, 2020 november 30., https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/226108/No.30_Restrictions_on_the_right_to_demonstrate_in_the_context_of_the_fight_against_Covid-19.pdf.
4. Az ügyben a panaszos 2020. április 4-én tett bejelentést egy hozzávetőleg 30 fős gyűlés megtartására, amelyet a résztvevők a saját maguk által meghatározott szigorú védelmi intézkedések betartásával terveztek lebonyolítani (pl. egymástól 10 méteres távolságot tartva, terelőtáblák segítségével vonultak volna), emellett kifejezetten kérték a hatóságot, hogy határozza meg azokat a további védelmi intézkedéseket, amelyek betartása mellett a gyűlés megtartható.
5. A Bundesverfassungsgericht 1 BvR 828/20. sz. döntése, https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2020/04/rk20200415_1bvr082820.html.
6. A Conseil d'État 2020. július 6-án kelt, 441257. számú döntése, ECLI:FR:CEORD:2020:441257.20200706 (a 441257, 441263 és 441384. számú ügyekben hozott döntés), 20. pont, <https://www.conseil-etat.fr/fr/arianeweb/CE/decision/2020-07-06/441257>.
7. A szlovén alkotmánybíróság döntése: <https://www.us-rs.si/odlocba-ustavnega-sodisca-st-u-i-50-21-z-dne-17-6-2021/>. Az erről szóló hír: Constitutional Court stays ban on public gatherings, *Slovenia Times*, 2021. április 16., <https://sloveniatimes.com/constitutional-court-stays-ban-on-public-gatherings/>.
8. Az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány megelőzése, illetve következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megóvása érdekében elrendelt veszélyhelyzet során teendő intézkedésekről (III.) sz. 46/2020. (III. 16.) Korm. rendelet 4. § (1) bekezdése szerint: „Rendezvény helyszínén a résztvevők számától és a rendezvény helyszínétől függetlenül tilos tartózkodni. Gyűlés helyszínén tartózkodás tilos.”
9. A veszélyhelyzet idején alkalmazandó védelmi intézkedések második üteméről szóló 484/2020. (XI.10.) Korm. rendelet 5. § szerint „(1) Tilos – a 6. § szerinti kivétellel – rendezvényt, valamint gyűlést szervezni, illet-

- ve tartani. (2) Rendezvény helyszínén – a 6. § szerinti kivétellel – a rendezvény helyszínétől függetlenül tilos tartózkodni. Gyűlés helyszínén tartózkodni tilos.”
10. A gyűlekezési jogról szóló 2018. évi LV. törvény 2. §. (1) bekezdése szerint: „E törvény alkalmazása során gyűlés a legalább két személy részvételével közügyben való véleménynyilvánítás céljából tartott nyilvános összejövetel.”
 11. 30/2015 (X.15.) AB határozat 30. pont.
 12. A Társaság a Szabadságjogokért jogvédő szervezet által a 2018. október 1-jétől 2019. szeptember 30-ig tartó időszakra vonatkozó közérdekű adatigénylés keretében kikért adatok alapján.
 13. A Rendelet 5. § (4) bekezdése általános tilalom alóli kivételként.
 14. A Rendelet 6. § szerint: „(2) A sportrendezvény nézők nélkül, zárt körülmények között megtartható. (3) A családi esemény vagy a magánrendezvény – a házasságkötés és a temetés kivételével – abban az esetben tartható meg, ha azon az egy időben jelenlévők száma nem haladja meg a tíz főt. (4) A temetésen jelenlévők száma nem haladhatja meg az ötven főt. [...]”
 15. A 2021. április 6-tól hatályos szabályozás szerint az üzletekben átlagosan 10 négyzetméterenként egy vásárló tartózkodhatott.
 16. A Rendelet 2021. április 24-től hatályos 8. § alapján.
 17. A 2021. évi ballagási rendezvények megtartásának feltételeiről szóló 250/2021. (V. 17.) Korm. rendelet.
 18. A Rendelet 22. § (2) bekezdés a) pont.
 19. A Rendelet 23. § (2) bekezdés.
 20. A Rendelet 22. § (4) bekezdése szerint a gyűlekezési tilalom megsértéséért kiszabható bírság „azonos napon több egymást követő ellenőrzés alkalmával is alkalmazható”.
 21. A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény 217/C. § szerint: „Aki megtiltott gyűlést szervez, vagy azon való részvételre a gyűlekezési jogról szóló törvény szerint felhív, ha más bűncselekmény nem valósul meg, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”
 22. Lásd erről részletesebben: Hüpp-hüpp-hüpp, Barba-trükk: veszélyhelyzet 3.0, *Helsinki Figyelő*, 2021. február 2., <https://helsinkifigyelo.444.hu/2021/02/02/hupp-hupp-hupp-barba-trukk-veszelyhelyzet-30>.
 23. A tüntetés tárgyát képező jogszabályok elfogadását az Országgyűlés a 2020. december 15-i ülésnapjára tűzte ki.
 24. A Budapesti Rendőrfőkapitány 01000-160/866-2/2020. számú határozata, <http://www.police.hu/hu/hirek-es-informaciok/gyulekezesi-hatarozatok/tilto-hatarozat-46>.
 25. A 30/2015 (X.15.) AB határozat indokolásának 51. pontja.
 26. A Rendelet 4. § (1) bekezdése, valamint az 5. § (1) és (2) bekezdése.
 27. A Kúria K.II.40.446/2020/2. számú ítélete, <https://www.kuria-birosag.hu/hu/gyulhat/kii4044620202-szamu-hatarozat>.
 28. 3/2015. (II. 2.) AB határozat, 18. pont.
 29. A Kúria K.II.40.446/2020/2. számú ítélete, 24. pont.
 30. A Bíróság gyakorlata szerint „az eltérésről szóló hivatalos értesítés biányában a 15. Cikk nem alkalmazható az alperes állam által hozott intézkedésekre” (Ciprus Törökország elleni ügye, a Bizottság 1983. október 4-i jelentése, §§ 66–68). Az értesítésre vonatkozó követelmény akkor minősül teljesítettnek, ha az érintett állam az Európa Tanács Főtitkárnak címzett levélben tájékoztatást nyújt az intézkedésekről és azok indokairól, és csatolja a sürgősségi helyzetben hozott intézkedésekre vonatkozó jogszabályokat (*Lawless Írország elleni ügye* [no. 3], 1961, § 47).
 31. Kúria K.II.40.446/2020/2. számú ítélete, 28. pont.
 32. A katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXVIII. törvény (Ktv.) 51/A. § (1).
 33. A Kúria K.IV.39.725/2021/2. számú ítélete, <https://www.kuria-birosag.hu/hu/gyulhat/ki3972520212-szamu-hatarozat>.
 34. A szervező 2013. decemberében adta be a panaszt az Alkotmánybírósághoz, amely hat évvel később, 2019. decemberében – okafogyottságra hivatkozással – elutasította a panaszt azon az alapon, hogy időközben (2018. októberében) új gyűlekezési törvény lépett hatályba (3354/2019. [XII.16.] AB végzés); hasonlóképpen járt el egy 2013-ban feloszlott gyűlés ügyében is, amit ugyancsak hat évvel később vett elő, és nyilvánított okafogyottá a szabályozási környezet változására hivatkozással (3355/2019 [XII.16.] AB végzés).
 35. 3413/2020. (XI. 26.) AB végzés, 4. pont.
 36. Az igazságügyi miniszter 2021. március 25-i jogi véleménye, [http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/d40b2e62697552c4c1258709005bc5df/\\$FILE/IV_288_20_2021_amicusIM_anonim.pdf](http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/d40b2e62697552c4c1258709005bc5df/$FILE/IV_288_20_2021_amicusIM_anonim.pdf).
 37. Szerdabelyi Magyarország elleni ügye, 303085/07. számú kérelem, a Bíróság 2012. január 17-én kelt ítélete.
 38. A katasztrófavédelemről és a hozzá kapcsolódó egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXXVIII. törvény.
 39. A Ktv. 51/A. § (1) bekezdése szerint a kormány „az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető tömeges megbetegedést okozó humánjárvány megelőzése, illetve következményeinek elhárítása, a magyar állampolgárok egészségének és életének megővése érdekében kibírdetett veszélyhelyzetben – a 21–24. alcímben meghatározott rendkívüli intézkedéseken és szabályokon túl – az állampolgárok élet-, egészség-, személyi-, vagyon- és jogbiztonságának, valamint a nemzetgazdaság stabilitásának garantálása érdekében rendeletével egyes törvények alkalmazását felfüg-

gesztheti, törvényi rendelkezésektől eltérhet, és egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhat.”

40. 248/2020. (V. 28.) Korm. rendelet az autós könnyűzenei koncertek megtartásáról.
41. 3/2015 (II.2.) AB határozat, 23. pont.
42. Czine Ágnes idézett különvéleménye az Alkotmánybíróság későbbi gyakorlatában is megjelenik: a 3048/2022. (II.4.) AB határozatban (Indokolás [66-70]), valamint a 3049/2022. (II.4.) AB határozatban (Indokolás [43]).
43. 38/1993 (VI.11.) AB határozat.
44. 38/1993 (VI. 11.) AB határozat.
45. Az Abtv. 46. § (3) bekezdése szerint: *„Az Alkotmánybíróság hatáskörei gyakorlása során folytatott eljárásában határozattal megállapíthatja azokat az Alaptörvény szabályozásából eredő, és az Alaptörvény rendelkezéseit érvényre juttató alkotmányos követelményeket, amelyeknek a vizsgált, illetve a bírósági eljárásban alkalmazandó jogszabály alkalmazásának meg kell felelnie.”*

SZEMLE

„Itt nemcsak az egyéni vagy kollektív megbocsátás kérdéséről van szó, de például arról is, hogy a Közel-Kelet különböző országaiban kik és milyen feltételek mellett hajlandók a megbocsátásra, hogy Dél-Szudánban a megbocsátás ekvivalens a saját törzs elárulásával, vagy hogy Ruandában a megbékélés retorikája politikai érdekek mentén forrt össze a gazdasági fellendülés víziójával.”

(Orosz-Réti Zsófia)

Orosz-Réti Zsófia

A MEGBOCSÁTÁS GYAKORLATAI A 21. SZÁZADBAN

„A népirtások kora a miénk” – szól Kromják Laura és Ajlina Karamehić-Muratović közösen szerkesztett kötetének bevezetőjében az első mondat. A *Remembrance and Forgiveness: Global and Interdisciplinary Perspectives on Genocide and Mass Violence* („Emlékezés és megbocsátás: Népiirtások és tömeggyilkosságok globális és interdiszciplináris nézőpontokból”)* című tanulmánygyűjtemény már a pusztta létezésével is bizonyítja ezt. A tanulmányok témaválasztása arra enged következtetni, hogy bár a legtöbb, itt elemzett genocídium az ezredfordulóra véget ért, a történelem fukuyamai végére kár apellálni, és az emlékezés, megtorlás és megbocsátás alakulástörténetei korántsem tekinthetők lezártak. A kötet arra vállalkozik, hogy kulturálisan érzékeny nézőpontból térképezze fel a megbocsátás szerkezetét, lehetőségeit és fogalmi változásait a világ minden tájáról gyűjtött esettanulmányok segítségével.

A hiánypótló kötet tizenhat tanulmánya öt kontinens tizenhét országát tárgyalja, és szinte minden esetben helyi szakértők bevonásával készült, akik a lehető legérzékenyebben, de a nemzetközi közösség számára is befogadható és informatív módon elemzik a genocídiumokat követő kollektív emlékezeti struktúrák – ellenemlékezetek, emlékműépítés, tények megállapítása, felelősség felvállalása, bocsánatkérés, megtisztulás, megbocsátás – helyspecifikus módozatait. Fontos és üdvözlendő szerkesztői döntés, hogy a holokauszt emlékezete helyett jóval ritkábban elemzett, ám az adott népcsoportok történetében meghatározó, traumatikus eseményeket helyez a középpontba. A kötetben szereplő szövegek között van olyan, amely közismertebb témákat tárgyal, például a dél-afrikai apartheid (Heribert Adam – Kanya Adam) vagy az etiópiai Vörös Terror (Elias O. Opongo) emlékeztétét, más fejezetek pedig aránylag kevesebb nemzetközi figyelmet kapott eseteket elemznek, köztük az orosz–csecsen háborúkat (Aude Merlin) vagy Kelet-Timor függetlenedését (Suranjan Weeraratne). A kötetben említett események időben a tizenkilencedik századtól – például az ausztrál ős-

lakos gyerekek elválasztása a szüleiktől és az ellenük elkövetett, rendszerszintű erőszak (Colin Tatz) vagy a Wiyot törzs lemészárlása a kaliforniai Tuluwat-szigeten (Kerri J. Malloy) – mintegy az ezredfordulóig terjednek. Emlékeztetük azonban – még az időben legtávolabbi példák esetében is – assmanni értelemben vett „forró” emlékezés: keretezésük, megközelítésük közvetlen hatással van a jelenre, a jelen pedig szükségszerűen a saját igényei alapján formálja az emlékeket.

Az, hogy a kötet szerzőinek többsége az adott földrajzi térséggel kapcsolatos emlékezetet kiemelkedő kutatója, egyrészt azt jelenti, hogy maguk is szükségszerűen a történelem résztvevői, másrészt viszont – éppen ezért – olyan összetett helyzetek elemzésére vállalkozhatnak, melyek már rég nem a jó és a rossz, a fekete és a fehér harcáról, hanem az éppen aktuális legkisebb rossz kiválasztásáról szólnak. Annak, hogy a helyi viszonyokat jól ismerő mennyivel többet lát, mint a kívülálló külföldi, jó példája a Nobel-békedíjak kiosztásának a kötetben többször is felvetett, ellentmondásos megítélése. Ahogyan a könyv előszavában Beth Pike újságíró kiemeli, ilyen eset a mianmari Aung San Suu Kyié, aki nem ismerte el a rohingyák elleni erőszakot (xv), vagy Abiy Ahmedé, Etiópia miniszterelnökéé, aki bírálói szerint Nobel-békedíjasként is folytatja az erőszak rendszerszintű alkalmazását (Opongo, 67). Ugyanakkor a kötet földrajzi sokszínűsége hangsúlyozottan interdiszciplináris attitűddel is párosul: a történettudomány, a szociológia, az antropológia, az irodalomtudomány (Pramod K. Nayar) és a filmelemzésekre építő kultúratudomány (Keith Doubt) más-más, a témához éppen illeszkedő módon közelíti meg a tárgyat. Az etnográfiai terepmunka (Merlin), a kérdőíves kutatás (Ilham Nasser – Mohammed Abu-Nimer), a diskurzuselemzés (Yuval Benziman), a levéltári kutatás (Natalia Paola Crocco) egyaránt hozzájárulnak ahhoz a munkához, amely az emlékezés és megbocsátás néha egymást kizáró, másszor egymást feltételező, de kivétel nélkül befejezetlen folyamatait tárja fel.

A válogatás fontos belátása, és egyben elemző potenciáljának kulcsmozzanata, hogy a fogalmak az egyes lokális kontextusokban mást és mást jelentenek. Ilyen például az identitás fogalma: bár a kötet felépítéséből adódóan a nemzeti szint emelendő ki,

* Ajlina KARAMEHIĆ-MURATOVIĆ – Laura KROMJÁK (eds.): *Remembrance and Forgiveness: Global and Interdisciplinary Perspectives on Genocide and Mass Violence*, London – New York, Routledge, 2020.

az identitás értelemszerűen több aspektus összjátékából jön létre, és ezen aspektusok közül nem szükségszerűen a nemzeti az elsődleges. Alfred Sebit Lokuji például a dél-szudáni helyzetet tárgyaló tanulmányban épp azért tartja lehetetlennek azt, hogy a megbocsátás nemzeti szinten működjön, mert a „nemzet” mintegy hatvannégy törzset foglal magába, és az állami kormányzás szintjén is törzsi érdekek érvényesülnek. Más szempontból ugyan, de a kötet kiemeli a nemzeti szint mellett megjelenő, társadalmi nemi szempontból kódolt emlékezet relevanciáját is. Ezt támasztja alá például Mery Kolimon teológus értekezése az indonéziai Kelet-Nusa Tenggara tartományban történt 1965-ös vérengzés emlékezetéről, ahol a női túlélők hangja ellendiskurzusként jelenik meg, vagy JoAnn DiGeorgio-Lutz és Martha C. Galvan Mandujano közös összehasonlító munkája, amely egy guatemalai és egy kambodzsai népirtás női emlékezetének nagyon is különböző kontextusait, lehetőségeit vizsgálja.

Hasonlóan izgalmas az is, hogy maga a megbocsátás fogalma és folyamata is másként aktualizálódik nemcsak a különböző részt vevő szervezetek, de az eltérő kulturális kontextusok tekintetében is. Itt nemcsak az egyéni vagy kollektív megbocsátás kérdéséről van szó, de például arról is, hogy a Közel-Kelet különböző országaiban kik és milyen feltételek mellett hajlandók a megbocsátásra (Nasser–Abu-Nimer), hogy Dél-Szudánban a megbocsátás ekvivalens a saját törzs elárulásával (Lokuji), vagy hogy Ruandában a megbékélés retorikája politikai érdekek mentén forrt össze a gazdasági fellendülés víziójával (Sterling Recker). Ezzel párhuzamosan a kötetben szereplő tanulmányok nemcsak a megbocsátás, de a bocsánatkérés hasonlóan átpolitizált aktusát is elemzik. Természetesen itt sincs minden helyzetben alkalmazható legjobb gyakorlat, sőt, a gyűjtemény valamennyi példája felemásra sikeredett, nem kielégítő gesztusokról számol be. Kerri J. Malloy például egy olyan médiatörténeti mikroeseményt elemez, amelyben a polgármester egy kiszivárgott nyilatkozatában még bocsánatot kért a Tuluwat-szigeten 150 évvel azelőtt lemészárolt őslakosok leszármazottaitól, a hivatalos

nyilatkozat azonban csak támogatásáról biztosítja őket. Hasonlóképpen, Yuval Ben-Zion a bocsánatkérés hiányára mutat rá az izraeli civil szervezetek nyilvános retorikájában. Colin Tatz az ausztrál őslakosokkal kapcsolatban azt demonstrálja, hogy ebben az esetben megtörtént ugyan a bocsánatkérés, tényleges jóvátételre azonban nem tettek kísérletet. A megbocsátás más esetekben egyenesen lehetetlen, egész egyszerűen azért, mert a történetek elismerése még várat magára, vagy mert továbbra is egymásnak ellentmondó, ám párhuzamosan futó csoportemlékezetek egymásnak feszülése jellemzi a kortárs közbeszédet.

A tanulmánykötet nagyon világosan foglal állást a bemutatott népi mozgások, illetve erőszakos cselekmények egyediségét, sajátosságát illetően. A szövegek nem törekszenek globálisan alkalmazható modell kidolgozására, sokkal inkább az adott kontextus specifikumát kívánják körülírni, miközben módszertani mintákat is szolgáltatnak az emlékezet különféle móduszainak kutatására. Ebből a szempontból kicsit kilóg a kötet egyébként egységes koncepciójából a gyűjtemény utolsó tanulmánya, Pramod K. Nayar tollából, aki a világ különböző tájáról származó (horvát, ruandai, kambodzsai és vietnámi) traumairodalmakat olvas össze, a genocídiumok kozmopolita emlékezetét mint közös nevezőt javasolva. Szövegében explicitté válik az a kérdés, amely tulajdonképpen az egész kötet vizsgálódásainak tétje: hogyan beszélhető el a trauma megismételhetetlen sajátosságai úgy, hogy annak összehasonlító kontextusban is relevanciája legyen? Nayar mellett érvel, hogy a komparatív szemszög egy olyan emlékezetkultúra létrejöttét segíti, amelyre a továbbiakban az emberi jogok védelmének gyakorlatát lehetne alapozni.

Annyi bizonyos, hogy Ajlina Karamehić-Muratović és Kromják Laura kötetében – a közölt tanulmányok diszciplináris, módszertani, földrajzi és fogalomhasználati sokfélesége ellenére, vagy talán éppen azért – nagyon erős állásfoglalás fogalmazódik meg az emlékezés imperatívuszát és a párbeszéd szükségességét, illetve az emlékezet kutatóinak morális kötelezettségeit illetően. A gyűjtemény maga jelentős lépés ebben a folyamatban.

ABSTRACTS

ESSAYS

Émi Fekete discusses the question of intersexuality and its legal treatment. She explains how medical science approaches intersexuality and gives a thorough introduction to non-medical audiences about the most important facts and the development of science about these diverse sets of conditions. She then describes and criticizes still-existing practices of ‘normalising’ surgeries and explains why and in what conditions reassignment surgeries serve to alleviate the suffering intersexual persons undergo. She introduces the term ‘psychosomatic sex’ as the one used by medical science and which better captures the essence of intersexuality than gender.

Eszter Kováts presents the historical background of the German bill on gender self-identification (gender self-ID) as well as the arguments emphasized in the related social debate as a case study. Based on that, she tries to unpack the discursive space, which is perhaps more difficult to understand from a Hungarian point of view, as well as the stakes of the debate. Then, the author defines and disentangles the concepts of intersex, transgender and non-binary that overlap in the draft law and in the debate and points out the philosophical problems and political issues that arise around the concepts and in connection with the overlaps. Kováts concludes with some statements regarding the scientific and political stakes of the debate about gender self-ID.

Lídia Balogh reviews the use of the term ‘gender’ and concludes that it can be useful for social science theorizing and analysis, discussing differences between men and women, as well as for policy making that addresses this difference. The study concludes, however, that ‘gender’ as a legal concept might prove irrelevant for advancing women’s interests and proved to be counterproductive in political mobilization.

FORUM

Anikó Gregor argues that relearning the concept of gender cannot happen without first unlearning. Unlearning can be theorized as the strategic and active process of forgetting those pieces of information, impressions, attitudes, and different forms of knowledge that we have acquired about the term. Aniko Gregor proposes possible strategies for relearning gender and applying it in teaching gender studies and beyond.

In her essay, Erzsébet Barát argues that the ‘gender debate’ cannot be grasped along the feminist versus trans distinction. In her view, the points of view rather differ along the lines of trans-accepting (queer) feminism and the trans-rejecting concept, which calls itself radical.

Anna Betlen analyzes the problem of transgender teenagers and youngsters and shows that thinking about these issues has changed recently. She reviews various countries’ relevant regulations, using a comparative viewpoint, and highlights the importance of those working in the healthcare system. She concludes that the psychological problems related to those youngsters who are suffering from the consequences of false self-identification are crucial, and societies should focus more on measures and therapies that help these teenagers to better understand their identity instead of focusing on pharmacotherapy.

Katalin Szajbély, in her contribution, claims that from a fundamental rights perspective, transgenderism appears as a right to live one’s gender identity internally and externally – it is not only linguistically significant that it is not about the right to ‘gender change’ or ‘gender choice’, but we are talking about ‘the right to legal recognition of gender’.

HUMAN RIGHTS DEFENDERS

András Kristóf Kádár and Erika Farkas assess the highly controversial decision of the Hungarian Constitutional Court delivered in connection with the total ban on assemblies introduced under the pretext of the COVID-19 pandemic. The blanket ban was ordered by the Hungarian government as an extraordinary measure but remained effective for over half a year, prohibiting, irrespective of their actual epidemic risk, all kinds of protests, demonstrations and assemblies, and thus de facto prevented Hungarian citizens from jointly manifesting their political opinion. While those willing to exercise their freedom of assembly faced full repression, the government made a wide range of exceptions for non-political gatherings (such as attending denom-

inational events, but also shopping malls and casinos) to be held without restrictions or under less restrictive measures. The authors, as lawyers, have assisted assembly organisers and individuals in challenging the legislation by drafting constitutional complaints requesting the annulment of the ban. Disappointingly, the Constitutional Court turned all complaints down, claiming that the total ban shall be deemed as a proportionate restriction during the pandemic. Going further, the decision of the Constitutional Court practically authorized the government to introduce bans in the future, prescribing as ‘constitutional requirement’ the sole criteria that the government shall periodically review whether the ban is still necessary. The authors endeavour to point out the most controversial aspects of the decision.

DOCUMENT AND COMMENTARY

In their essay, Eszter Mihály and János Nagy examine the Constitutional Court’s past and present interpretation of one’s gender identity. The paper puts decision no. 3058/2023. (II. 16.) AB of the Constitutional Court in a comparative law perspective, with special attention to the case law of the ECtHR and the Federal Constitutional Court of Germany. The paper discusses the Constitutional Court’s U-turn in protecting the fundamental rights of transgender persons, which the authors deem ‘conveniently aligned’ with the transphobic propaganda of the Hungarian Government and the current anti-gender movement.

REVIEW

Zsófia Orosz-Réti’s review focuses on the volume entitled *Remembrance and Forgiveness: Global and Interdisciplinary Perspectives on Genocide and Mass Violence*, edited by Ajlina Karamahić-Muratović and Laura Kromják. The collection of sixteen essays sets out to explore the structure, possibility and conceptual changes of forgiveness in case studies collected from seventeen countries on five continents.

E SZÁMUNK SZERZŐI

BALOGH LÍDIA
kisebbségvédelmi szakértő
Társadalomtudományi
Kutatóközpont

BARÁT ERZSÉBET
genderkutató
SZTE BTK

BETLEN ANNA
közgazdász
Magyar Női Érdekvégyesítő
Szövetség

FARKAS ERIKA
jogász
Magyar Helsinki Bizottság

FEKETE ÉMI
orvos
Nemzeti Népegészségügyi
Központ,
joghallgató
ELTE ÁJK

GREGOR ANIKÓ
szociológus
ELTE TáTK

KÁDÁR ANDRÁS
KRISTÓF
jogász
Magyar Helsinki Bizottság

KISS BALÁZS
PhD hallgató
ELTE ÁJK

KOVÁTS ESZTER
politológus
Bécsi Egyetem

MIHÁLY ESZTER
jogász
Amnesty International
Magyarország

NAGY JÁNOS
ügyvédjelölt
Karsai Dániel Ügyvédi Iroda,
adatvédelmi tisztviselő
Háttér Társaság

OROSZ-RÉTI ZSÓFIA
kultúrakutató
DE BTK

SALL ZSÓFIA
PhD hallgató
ELTE ÁJK

SZAJBÉLY KATALIN
jogász

TAKÁCS ÁDÁM
jogász
Társaság
a Szabadságjogokért

FUNDAMENTUM

Az emberi jogok folyóirata

AZ ELTE TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR LAPJA

XXVII. évfolyam 1. szám

Nemzetközi tanácsadó testület: Andrew Arato, Bódig Mátyás, Catherine Dupré, Györfi Tamás,
Lech Garlicki, Jan-Werner Müller, Kim Lane Scheppelle
Főszerkesztő: Halmai Gábor • Szerkesztők: Kazai Viktor Zoltán, Kállai Péter, Körtvélyesi Zsolt, Kovács Ágnes,
Majtényi Balázs, Mészáros Gábor, Molnár Noémi Fanni, Polyák Gábor, Salát Orsolya, Vissy Beatrix
Olvasószerkesztő: Balogh Lídia

Korábbi szerkesztők: Balogh Lídia, Bodnár Kriszta, D. Tóth Balázs, Javorniczky István, Kardos Gábor, Kovács Kriszta, Köves Nóra,
Majtényi László, Novoszádek Nóra, Pap András László, Polgári Eszter, Sólyom Péter, Tordai Csaba, Tóth Gábor Attila, Uitz Renáta, Zsugyó Virág

Kiadja az Emberi Jogi Információs és Dokumentációs Központ Alapítvány • Felelős kiadó: Majtényi Balázs
A szerkesztőség és a kiadó címe: 1117 Budapest, Pázmány sétány 1/a. • Telefon: 372-2907 • E-mail: indok.fundamentum@gmail.com
Honlap: <http://www.fundamentum.hu> • Lapterv: Pintér József • Tördelte: Compositio Libri

ISSN 1588-0508